

АБДУРАШИД АБДУҒАФУРОВ

БУЮК БЕШЛИК САБОҚЛАРИ

Мақолалар

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1995

83.3Уз ,
А 15

А $\frac{4703020100-23}{M352(04)-95}$ 87-91

© А. Абдугафуров, 1995 й.

ISBN 5-635-00632-9

БУЮК БЕШЛИК САБОҚЛАРИ

«ХАМСА»НИНГ ЯРАТИЛИШ ТАРИХИДАН

Алишер Навоий 1480 йиллар бошларида ёшлик чоғларидаёқ кўнглига тугиб, узоқ йиллар давомида ардоқлаб юрган энг олий орзуси — буюк ижодий режасини амалга ошириш вақти етди, деган қатъий фикрга келади. Бу — Низомий Ганжавий ва Хусрав Деҳлавий «Хамса»лари каби улуғвор бешликни ўз она тилида яратиш нияти эдики, Навоий албатта ўз мақсадининг нақадар оғир ва шарафли эканлигини, уни рўёбга чиқариш учун тинимсиз ва сермашаққат меҳнат талаб этилишини тўла-тўқис тушунган. Ижодий, маънавий, илмий ва ҳаётий тайёргарлигини эндиликда етарли, деб билган шоирни фақат бир андиша ташвишга солар эди. У ҳам бўлса вақт, ижодий иш учун зарурий шароит масаласи эди.

1482 йилда ёзилган «Вақфия»да Навоийнинг худди шу масалада Султон Ҳусайн Бойқарога маҳсус илтимос билан мурожаат қилиши бежиз эмас эди. «Халқ дуосига боис» кўплаб ижтимоий-фойдали ишларни амалга ошира олганлигини, ихтиёридаги барча имконият ва салоҳият доирасида «зулм тигин ушотиб, мазлум жароҳатига интиқом (ўч олиш — А. А.) малҳамин қўйган»лигини, халқ учун қанчадан-қанча ижтимоий бинолар («риқоъяи хайр») қурганини мамнунлик билан қайд этар экан, йирик асарлар яратиш орзусида бўлган Навоий умрининг ўтиб бораётганлиги тўғрисида ҳам сўз очади: «Эмдиким, ҳаётим гулшанининг баҳори хазонга етишди ва гулшанда очилган йигитлик гуллари тўкула киришти; сабзаси табиат ҳавоси бурудати (совуғи — А. А.) дин оқарди ва лоласи куҳулат (ўрта ёшлик — А. А.) совуғ нафасларидин сорғарди...»¹

Шубҳасиз, бу жумлаларни ўқиб, ижодкор ва давлат арбоби сифатида катта обрў ва шуҳратга эришган, ум-

¹ Алишер Навоий. «Асарлар». Ун беш томлик, 13-том, 183-бет.

рини қизғин ижтимоий-сиёсий ва ижодий фаолиятда ўтказган Навоидан тушкунлик кайфияти қидириш тамомила асоссиздир. Бу ва бундан кейинги гаплар шоирнинг ҳар бир соат, ҳар бир кундан тўла-тўқис фойдаланиш, ўз орзу-режаларини тезроқ ва тўлароқ рўёбга чиқариш тўғрисида қайғураётганини кўрсатади: «Икки орзу риштасининг тугуни кўнглумда ечилмади, икки мурод ғунчаси жоним гулшанида очилмади... Аммо, умидим улдурким, бу икки умидим мевасидин дағи баруманд (баҳраманд — А. А.) ва муродим булдурким, бу икки муродим гавҳаридин дағи сарбаланд (шуҳратли, донгдор — А. А.) бўлғаймен ва бу орзумандлиғ хорхори (иштиёқ ғунчаси — А. А.) нинг тикани кўнглумда синмагай ва бу мурод гавҳарининг ёғинин қатрадек туфроққа элтмагаймен...»

Навоий сўз юритаётган ана шу «икки орзу»дан бири ўз вақти, куч ғайратини тўла-тўқис ижодий ишга бағишлаш имконига эга бўлишлик эди. Маълумки, Навоий 1476 йилда вазирлик лавозимидан истеъфога чиқади. Бу жиддий қадам сарой ҳаёти ва расмий сиёсат билан келишмаслик оқибати ҳам эди, айни замонда, шоир бутунлай ижодга берилиш мақсадини ҳам кузатган. Аммо, амалда бундай бўлмади: у истеъфога чиққанидан кейин ҳам сиёсий-иқтисодий ва ижтимоий-маданий ҳаётнинг гирдобида қолаверди. «Вақфия»да маҳсус таъкидланишича, мамлакатнинг турли бурчакларидан жамиятнинг ҳамма табақаларига мансуб сон-саноксиз кишилар турли-туман масалалар юзасидан Навоийга мурожаат этаверганлар. Шоирнинг ўз таъкиди бўйича, эрта тонгдан то кеч тунга қадар бутун вақтини унинг ҳомийлиги ва саховатига, кўмаги ва маслаҳатига умидвор ҳожатталабларга ажратишга мажбур бўларди. Шоир кундалик элу юрт ташвишидан ниҳоят даражада толиқишини қуйидагича ифодалайди: «... захролуд нешлиқ чибин ҳужуми бўлғай — қоварга илик дағи тебрата олмагаймен: мажруҳ танимга... муҳлик (ҳалок этувчи — А. А.) тоши ёққай — қочорға қадам дағи кўтара олмагаймен».

Мутғасил давом этувчи бундай аҳволнинг ижодий ишга жиддий тўсиқ эканлиги ҳақида шоир куюнч билан шундай ёзади: «Киши бу навъ ғамноклик била не нашотомез алфозга рабт бергай ва бу паришонлиқ била не маоний гавҳарин жамъ қилғай?!»

Ана шундай ҳолат ҳисобга олинса, Навоийнинг ижодий иш учун шароит яратишни илтимос қилиб Ҳусайн

Бойқарога махсус мурожаат этиши жиддий зарурат бўлганлиги равшанлашади. Саройдаги расмий мансаб ва давлат вазифаларидан ижодий ишни ёқимли ва ўз ибораси билан айтганда, «муносиброқ» билган шоир султонга йўллаган бу илтимосида ўз муродини «рангин ғазаллар ва матбуъ маснавийлар ва маснуъ иншоолар, балки ҳар навъ назм ва насрдин китоблар тасниф қилсам эрди ва мужалладлар тартиб берсам эрди», тарзида ифода этади. «Вақфия»даги бу жумлаларга алоҳида диққат қилишимиз бежиз эмас. Гап шундаки, бу ўринда Навоий яқин келажакдаги режалари ҳақида сўз очиб, турлитуман («рангин») ғазаллар қаторида маъқул тушадиган, ёқимли («матбуъ») маснавийлар, санъаткорлик билан ёзилган («маснуъ») асарлар, ҳар хил шеърӣй ва насрӣй китоблар яратиш, жилдлар («мужалладлар») тартиб бериш ниятини баён қилмоқда. Агарда бу жумлалар битилгунга қадар шоир фақат кичик жанрларда қалам тебратганини, энг йирик асари Саййид Ҳасан Ардашер номига ёзилган 152 байтдан иборат маснавий мактуб эканини ҳисобга олсак, Навоий йирик асарлар яратиш ниятига жиддий киришганлигини равшан кўра-миз. Шулардан келиб чиқиб, аниқ айта оламизки, Навоий 80-йиллар бошларида «Хамса»ни ёзиш ишига бевосита киришиш тараддудида бўлган ва бунинг учун зарурий шароит ҳозирлаш, ижоддан бошқа ғам-ташвишлардан озод бўлиш, давлат ва мамлакат ишлари билан чалғимаслик чора-тадбирларини излаган. «Вақфия»нинг иккинчи, асосий қисмидаги махсус кўрсатмай йўланмалар орқали шоир ўзи қурдирган ижтимоий бино-иншоотларни, мадраса ва вақф ерларини идора этиш тартиб-қоидаларини тайинлаши ҳам, жавобгар шахсларнинг вазифа-ҳуқуқларини энг майда нуқталарига белгилаши ҳам асло тасодифӣй эмас: Навоий ўша катта мақсад йўлида кўп вақт талаб этадиган рўзгор ишларини ҳам ўзидан тамомила соқит этади.

Ҳа, кун тартибига фақат бир, аммо ниҳоятда улкан ижодий масала — ўз она тилида «Хамса» яратиш масаласи қўйилган эди.

* * *

Аслида, йирик асарлар яратиш ҳаваси Навоийда жуда эрта шакланган. Бу ўринда ҳали гўдак Алишерда Атторминг «Мантиқ ут-тайр» достони каби жиддий фал-

сафий-ижтимоий асар яратиш орзусининг узил-кесил қатъийлашганини эслаш кифоя.

Шеърятнинг кичик жанрларидан йирик асарларга ўтиш иштиёқи ёшлик йилларидаёқ фикри-зикрини банд этганлиги ва шу боисдан ҳам кўнгли Низомий ва Хисрав Деҳлавий «Хамса»лари сари «мойил» бўлганлигини эслаб, кейинчалик шундай ёзган эди:

..Вале қоний ўлмаи ушоқ ишга ҳеч,
Димоғимда эрди улуг печ-печ.
Не майдои аро сурсам эрди саманд,
Ҳавосин кўнгул қилмас эрди писанд.
Не бўстонки, сайр ичра мавжуд эди,
Ҳақоратдин оллимда мардуд эди.
Хаёлимда кишварситонлиғ кириб,
Мамоликда соҳибқиронлиғ кириб,
Бу андешадин эрди кўнглумда шайн
Ки, бўлди кўнглум мойили «хамсатайн».

XV асрнинг 60-йиллари ўрталарида эса, Навоий руҳий қониқиш ва табиий гурур билан «Хамса»дек улкан асарни катта суръат билан қисқа бир муддат ичида ўз она тилида ярата олиш иқтидори ҳақида сўз юритади. Бу хусусда, энг яқин ва сирдош кишиси, ўз ибораси билан айтганда, «ота ўрнида» бўлган Саййид Ҳасан Ардашерга ёзган шахсий шеърини мактубида илк бор «дил очадӣ».

Хўш, бу қандай мактуб ва нега худди шу мактубда Навоий «Хамса» ҳақида, уни катта суръат билан ёза олиш иқтидори тўғрисида сўзлади? Шоир ҳаётининг 1450—1460 йиллар палласини мукамал ўрганишда, илғор ва тўла халқчил дунёқарашининг шаклланиш босқичларини белгилашда, ўша жамият иллатларига кескин танқидий муносабатини кузатишда фавқулодда аҳамиятга эга бўлган бу маснавий 1467 йилда маълум зарурат билан ёзилган: унда Навоий ўзининг Ҳиротдан чиқиб кетишига олиб келган ижтимоий сабабларни бирма-бир баён этади. Маълумки, Султон Ҳусайн Бойқаронинг сиёсий рақиби—золим ва бадбин Абу Саид Мирзо ҳукмронлиги йилларида Навоий Ҳиротни тарк этиб, Самарқандга кетишга мажбур бўлган эди.

¹ Алишер Навоий. «Хамса». Нашрга тайёрловчи П. Шамсиев. ЎзФА нашриёти, Тошкент, 1960, 638-бет.

Ҳиротни тарк этишга олиб келган асосий сабаблардан биринчиси деб, Навоий Абу Саид Мирзо ҳукмронлиги йилларида ўзини ижодкор сифатида, нодир иқтидор соҳиби сифатида қадрланмаганини кўрсатади. Бу майда гинахонлик бўлмай, балки ҳақиқий юксак баҳосини топмаган, ўзини унутилган, таҳқирланган деб ҳис этган даҳонинг қатъий норозилиги, ўз қадр-қимматининг топталишига қарши кескин бош кўтариши эди. Машҳур тарихчи Хондамир Алишер Навоий Абу Саид замонида «ўзининг ҳолига яраша риоят ва тарбият топа олмади», деб таъкидлаганида ҳам аввало ана шу қадрланмасликни назарда тутган. Бундай адолатсизлик Навоийни ўз шахсияти ҳақида, юксак иқтидори, ижодий салоҳияти ҳақида ҳеч тортинмай сўз юритишга мажбур этган, табиий гурур билан фахрияга мурожаат этиш заруратини туғдирган.

Шоир ўша мактубда умуман «сўз», яъни бадиий адабиётнинг, хусусан, назм-шеърятнинг катта таъсир кучини махсус таъкидлагач, қўйидаги мисраларни битади:

Мен улменки, то турк бедодидур,

Бу тил бирла то назм бунёдидур.

Фалак кўрмади мен киби нодире.

Низомий киби назм аро қодире.

Не назме дер эрсам мане дардинок

Ки, ҳар ҳарфи бўлғой онинг дурри пок¹.

Кейинги мисраларда Фирдавсийнинг ҳам номини тилга олади, унинг катта истеъдодига юқори баҳо беради, «Шоҳнома»ни улуғлайди. Лекин бу ўринларда ҳам асосий мақсад бадиий ижоддаги ўзининг юксак қобилиятини қайд этишдир. Навоий «Шоҳнома»ни яратиш учун ўттиз йил ижодий меҳнат чекканлиги ҳақидаги Фирдавсийнинг ўз сўзларини келтирар экан, худди шундай улкан асарни «ўттиз йил эмас, балки ўттиз ойда» ёза олажагини таъкидлайди, чунки, дейди шоир, «кунда юз байт айтиш мен учун ҳалводир». Худди шу ўринда Навоий фавқулодда мазмунга эга бўлган яна қуйидаги уч байтни ёзади:

Не «Шоҳнома»ким, «Хамса»га урсам ал,

Анинг панжаси сори етурсам ал,

Умидим буким, айлабон фатхи боб,

¹ Алишер Навоий. «Ҳазойин-ул-маоний» I. «Ғаройиб ус-сиғар», УзФА нашриёти, Тошкент, 1959, 705-бет.

Қўлум бергай ул панжага доғи тоб!
Утгуз йилки они Низомий демиш —
Қошимда эрур икки-уч йиллик иш!

«Шоҳнома» ва «Хамса» тўғрисидаги бу парчалар ўз нарҳини ошириш ва тамаъ юзасидан бирор ҳукмрон (мансабдор ҳомий)га қарата битилмаганини (бундай интилиш Навоийга ҳар доим бегона бўлган) — ёки адабиёт мухлисларини қойил қолдириш, ҳайратга солиш мақсадида кўпчилик учун мўлжалланмаганини назарда тутиш лозим. Булар шоирнинг ўз яқин кишисига дил рози эди, шу жиҳатдан ҳам диққатга сазовордир!

Биз учун муҳим хулоса шуки, демак Навоий 25—26 ёшларидаёқ бутун масъулиятни тўла тушунгани ҳолда, фақат ўзбек адабиётидагина эмас, балки барча туркий халқлар адабиётида ҳам биринчи бўлиб, «Шоҳнома» ва «Хамса» каби улкан асарни катта суръат билан ёза олиш иқтидори ҳақида жиддий сўз юритади, бу тўғрида замонасининг энг фозил, энг обрўли кишиларидан бири бўлмиш Саййид Ҳасан Ардашерга бошқа муҳим масалалар қаторида маълум қилади. Навоий мактуб давомида бундай режаларни амалга ошириш мушкуллигини сўзлайди, баракали ижодий иш учун шароит йўқлигига, нодир қобилияти тамомила қадрланмаётганига, ижодий фаолиятга лоқайд муносабат мавжудлигига таассуф билдиради: «Бирор кимса «айт, ижод қил», деб менга юзланди-ю, унинг юзи — ҳурмати юзасидан юз эмас, икки юз байт айтмадимми? — деб ёзади шоир. — Юз, икки юз байт айтиш менга нима бўлибди?! Ахир, Аторид (шоирлар ҳомийси — А. А.) билан баҳс-ма-баҳс менинг тезюрар қаламим, у бир айлангунча, бутун фалакни латиф асарлар билан тўлдириб ташлайди-ку!»

Ҳам ҳасрат, ҳам айбнома янглиғ янграган мана шу гапларни ифодаловчи мисраларга диққат этинг:

... Вале «Айт!» — деб, ким менга тутти юз
Ки, юз учун мен демадим икки юз?!

Не юз! Не икки юзки, — бу килки тез,
Аторид бирла қилса зоҳир ситез.

¹ Навоийнинг бу мисралари «Хамса» тугалланиши муносабати билан Ҳусайн Бойқаро ёзган «Рисола» орқали бизга етиб келган. Қаранг: Ҳусайн Бойқаро. «Девон. Рисола», Тошкент, 1968, 163-бет.

Анинг сайри бир давр охир бўла,
Фалакни латойифдин этгай тўла!

Шоир ижодга беқадр ва лоқайд муносабат мавжуд
замонда бундай катта ишларга, жумладан, «Хамса»
яратишга қўл уриш имконияти йўқлигини ҳаяжон ва ич-
ки куюнч-ташвиш билан таъкидлаб ўтади:

Қачон они дер базмини тузгамен?!
Демакни халойиққа кўргузгамен?!

Шу тариқа Навоий Ҳиротни тарк этишга олиб кел-
ган асосий сабаблардан бири деб ижодкор сифатида те-
гишлича қадр-эъзоз топмаганини, ижодий фаолият учун
эса етарлича шарт-шароитга эга бўлмаганлигини кўр-
сатади.

Бу ҳолат аслида, жамоатчилик нигоҳидан, айниқса,
шоирга яқин кишилар эътиборидан четда қолмаган эди.
Юқорида Абу Саид Мирзо даврида Навоийнинг ҳурмат
ва эътибор кўрмаганлиги тўғрисида муаррих Хондамир
сўзларини келтирдик. Афтидан, бундай муносабат шу
қадар ошқора бўлганки, унга даврнинг бошқа арбобла-
ри ҳам ишора этганлар. Чиндан ҳам, Абу Саид вафоти-
дан сўнг 1469 йилда Ҳирот тахтига ўтирган Султон Ҳу-
сайн Бойқаронинг Навоийни давлат ишларига, ижти-
мой-сиёсий фаолиятга фаол аралашувга даъват этиб,
Самарқандга йўллаган «давлат маншури» (давлат ёр-
лиғи, фармони)да ҳам бу масалага махсус ўрин ажра-
тилиши асло тасодифий эмас. «Вақфия»нинг гувоҳлик
беришича, Ҳусайн Бойқаро Навоийни, аввало ва би-
ринчи навбатда, «халққа гавҳар дўконин очган, бу
гавҳарни элга сочган» улуғ ижодкор ва донишманд си-
фатида кўкларга кўтаради, «фазл осмонийнинг қуёши»
деб атайди. Шу муҳимки, Бойқаро ҳам «сенинг бир дам-
да ёзганларингни Аторид юз йилда ҳам бита олмайди»,
дея шоирнинг ноёб иктидорини алоҳида таъкидлайди.
Бугина эмас. Ҳусайн Бойқаро Навоийнинг шоирлик
маҳорати Абу Саид томонидан батамом қадрланмага-
нини, аксинча, ёзмишлари учун у «қон ютуб, маломат
чеккан»лигини ҳам аниқ айтади:

Назминг гулидинким, даҳр тўлди,
Дегилки: сенга не баҳра бўлди?!
Лафзингдин улусқа важду ҳолат,
Етмай сенга баҳра жуз малолат!

Бундай адолатсизлик Навойни ҳақли равишда ранжитганини англаган тadbиркор Султон Ҳусайн Бойқаро уни Ҳиротга таклиф этар экан, аввало, ижод учун ҳамма шароит ва имконият, асарларига эса олий ҳурмат ва юксак эътибор ваъда қилади:

... Тавқизъ етишгач айла лозим
Ким, жон била бўлғасен мулозим,

То лутф тенгизига тушуб мавж
Тунқай бори ишинг ул сифат авж.

Ким, ой уза қўйғасен қадамни!
Кун лавҳига чеккасен рақамни!

Неча бийик айласанг сўзунгни,
Ондин бийик этгабиз ўзунгни!¹

Маълумки, Навоий мактабдор дўсти таклифни иккиланмай қабул қилади, ўша 1469 йилдаёқ зудлик билан Ҳиротга қайтади ҳамда катта иштиёқ билан ижодий ва ижтимоий-сиёсий фаолиятга киришиб кетади...

* * *

Ҳали расмий девон ҳам тузмаган 25—26 ёшли Навоийнинг ўзини Фирдавсий ва Низомийлар қаторига қўйиши, агар қўл урсам «Шоҳнома» ва «Ҳамса» каби буюк асарларни қисқа муддат ичида ёза оламан, мазмунидаги байтлари, гарчи, еирдош кишисига йўлланган шахсий мактубда айтилган бўлса-да, қайси йўллар билан бўлмасин, ўша вақтлардаёқ адабий жамоатчиликка маълум бўлиб қолган ҳамда турли-туман талқин ва шарҳларга сабаб бўлган. Буни қуруқ даъво, ёшлик хомхаёли ва лоф деб қабул қилганлар ҳам оз бўлмаган.

Бу ҳақда кейинчалик Ҳусайн Бойқаро ҳам, Навоийнинг ўзи ҳам очиқ-ойдин ёзадилар. Масалан, Бойқаро Навоий «Ҳамса» сининг якунланиши ҳаманоқ ёзган рисоласида маснавий-мактубдаги ўша парчаларни қуйидагича хотирлайди:

¹ Алишер Навоий. «Асарлар», 13-том, 163-бет.

«Ул вақтки, бу абёт анинг (Навоийнинг — А. А.) таъбидин бош уруб эрди, эл қошида шоирона лоф ва мояи хоми газоф (беҳуда валақлаш — А. А.) кўрунур эрди».¹

Шоир режалари ва ижодий имкониятларига бу тарзда шубҳали қараш, ҳатто таънаомуз киноя ва пичинглар қилиш кейинги йилларда ҳам давом этаверган. Бунга, ўйлаш мумкинки, Навоийнинг ўзи ҳам маълум маънода сабабчи бўлгандир — «Хамса»ни ёзишни пайсалга солаверган.

Чиндан ҳам, Ҳиротга қайтган Навоийнинг ўз ваъда — «даъво»сини амалга оширишига, қисқа муддат ичида она тилида «Хамса» яратишига бирор расмий тўсиқ ёки баҳона эндиликда йўқдай эди, У Султон Ҳусайн Бойқаро давлатининг энг нуфузли арбоби сифатида ҳам, йирик ижодкор сифатида ҳам чексиз ҳурмат ва эътиборга эга эди. Султоннинг эса (Абу Саид Мирзодан фарқли ўлароқ) Навоийнинг ижодий фаолияти ва катта режаларига доимо хайрихоҳ бўлганлигини шоирнинг ўзи қайта-қайта қайд этган. Шундай шароит мавжуд бўлса-да, Навоий «Хамса»ни бошлашга шошилмайди, фақат 1483 йилдагина — Ҳиротга қайтганининг ўн тўртинчи йили, «Шоҳнома» ва «Хамса» ҳақида сўз очганидан эса ўн олти йил ўтгач, бу асарни ёзишга киришади. Бу «чўзиш»нинг ўз сабаблари бор, албатта. Бироқ Навоий ана шу йиллар давомида бирор дақиқа бўлсин, «лофи»ни унутмади, аксинча, ваъдасини бажара олмаётганидан доимо ўзини ноқулай сезди, ҳатто, ўз ибораси билан айтганда, «ҳижолат» чекиб, «уялиб» юрди. Кейинчалик, 1484 йилда, «Хамса»ни бутунлай якунлаш арафасида у ўзини муттасил таъқиб этиб юрган ана шу руҳий кечинмани эслаб, қуйидаги эътирофни битди:

Қилиб ёд «даъвою лотим»ни ҳам,
Соғиниб бурун дер «газофим»ни ҳам.
Уятқа солиб бўйла ҳолат мени,
Ҳалок айлабон, бал, ҳижолат мени.
Гаҳи юзланиб ул сўзумдин уёт,
Сўзумдин демайким, — ўзимдан уёт².

¹ Ҳусайн Бойқаро. «Девон. Рисола», Фафур Гулом номидаги Бадий адабиёт нашриёти. Т., 1968 йил, 164-бет.

² Алишер Навоий. «Хамса», 639-бет.

Қисқаси, Навоий таънаомуз муносабатларга ҳамда ўзининг доимо «ҳижолат» чекиб юришига қарамай, ўзи сўз очган ижодий режани амалга оширишга асло шовилмайдиким, бу ҳолни қандайдир жузъий сабаблар ёки оддийгина вақт зиқлиги — давлат ва мамлакат ишлари («элу юрт ташвиши») билан изоҳлашнинг ўзи етарли бўлмайди. Бу муҳим сабабларнинг бири сифатида, ўйлаш мумкинки, Навоий «Хамса» яратишдек улкан ва масъул ишга фақат юксак иқтидор ҳамда мавжуд анъаналарга суянишнинг ўзи кифоя этмайди, деган қарорга келган. Жуда кўп ҳаётий ҳақиқатларни билиш, умумлаштириш зарурати кўндаланг турган. Худди шу маънода Навоий, аввало, ёзилажак ўз «Хамса»си «тоза» — янги, ҳозирги жорий адабий термин билан айтганда, оригинал ва, айни замонда, хамсанавис салафлари йўл қўйган айрим нуқсон ва зиддиятли ўринлардан батамом холи бўлиши керак, деб билди. «Хамса»ни ёзишга бевосита киришганида шоир бу масалага доимо алоҳида аҳамият берганлигини қайта-қайта таъкидлади. Низомий ва Хисрав Деҳлавийлар фаолиятини юқори баҳолаган Навоий, айни замонда, «алар назм қилғонни мукаррар (такрор) айламоқ» ниятидан жуда узоқ бўлган. Шунинг учун ҳам шоир кўп йиллар давомида жиддий илмий-ижодий изланишлар олиб борган, хамсанавислар меросларинигина эмас, балки, шулар билан бир қаторда улар диққат-эътиборидан четда қолган («кўзи тушмаган») манбаларни ҳам топиб, синчиклаб ўрганган. Шоирнинг қатъий ишончича, «Хамса»ни ёзишга киришишдан олдин худди шундай жиддий тайёргарлик ишларини олиб бориш шарт, акс ҳолда ёзилажак асар оддий такрор бўлиб қолиши табиий:

Бурун жамъ эт неким бўлғай таворих,
Борида иста фархунда тарих,

Топилғай шояд андоғ бир неча сўз,
Сўз айтур элга ул ён тушмаган кўз.

Ани назм этки, тарҳинг тоза бўлғай!
Улусқа майли беандоза бўлғай!

Иўқ эрса назм қилғонни халойиқ,
Мукаррар айламоқ сендин не лойиқ

Шоир бундай тақлидий ишни ҳаммадан сўнг от чоптиришга, юрилган йўлдан юриб, эгалланган маррани қайта эгаллашга ўхшатади:

Хуш эрмас эл сўнгинча рахш сурмак!
Йўлеким, эл югурмишдур, — югурмак!¹

Навоий бу юксак ижодий шартларни мукаммал ўринлатди, ҳамда ўз она тилида ҳар жиҳатдан оригинал, ғоявий-бадий етук «Хамса» яратди. Унинг таркибий қисмини ташкил этувчи ҳар бир дoston («дафтар»)нинг мазмунан чуқур ва шаклан гўзал бўлиши йўлида катта ижодий иш олиб борганлиги ҳақида шоирнинг ўзи, жумладан, шундай ёзади:

... Вале дер замон қайси бир дафтарин,
Сочиб баҳри андешанинг гавҳарин,
Анга зебу зийнатлар эттим фузун
Ки, васфи эрур шарҳ этардин узун²

Навоийнинг «Хамса» яратиш ишига дарҳол киришмаганининг яна бир жиддий сабаби шундаки, у илмий-ижодий тайёргарликдан ташқари катта ижтимоий-ҳаётий тажриба ҳам зарур, деб ҳисоблаган. Навоий, истейдод соҳиби мамлакат турмуши ва жамиятдаги турли табақа-гуруҳларнинг интилишларини тушуниш, омма-нинг орзу-истакларини чуқур ҳис этиш билан, даврнинг етакчи майл-белгиларини, фикрий оқим-йўналишларини тўғри идрок эта билиш билан жузвий бирика олгандагина жиддий ижтимоий ва бадий аҳажиятга молик асар яратиш мумкин, деган ягона тўғри хулосага келган.

1460 йилларда эса Навоий ҳар қандай сиёсий ҳаётдан, ҳатто ижтимоий фаолиятдан четда эди. Гап шундаки, Абулқосим Бобур вафотидан кейин тахтни эгаллаган Абу Саид Мирзо Навоийни етарли қадрламадигина эмас, балки, аксинча, унга нисбатан совуқ муносабатда бўлди. Оқибатда Навоий расмий хизматни ҳам, пойтахтни ҳам тарк этиб Самарқандга йўл олади. У ерда асосан мутолаа ва ижод билан шугулланди. Худди шу йилларда, кейинчалик «Вақфия»да иқрор бўлга-

¹ Уша асар. 296-297-бетлар.

² Уша асар, 297-бет.

нидек, ҳатто «қаноат бўрёсин маснад қилиб», «дунёдаги ҳар шуғлдин гўша тутуб» узлатга чекиниш хаёлларига ҳам борган.¹ Ана шундай кезларда шоир, ўз ибораси билан айтганда, «бу навъ улуг ишга», яъни «Хамса» яратишга «илик уриш»га журъат эта олмайди, турли «андеша» ва мулоҳазаларга боради, «яъс» умидсизликка тушади. Уша кезлардаги бундай руҳий кайфиятига ишора этаркан, «Садди Искандарий»да шундай мисраларни битади:

Гаҳи дебки, йўқ даҳли имкон мунга,
Тасарруф қила олмоқ инсон мунга.

Бу андеша кўнглумда қўймай қарор,
Ҳалок айлабон ажз ила изтирор,

Ўзумдин ишим яъси жовид ўлуб,
Ишимдин кўнгул доғи навмид ўлуб.²

Қисқаси, шарафли режанинг аслида реал ва бажарилиши мумкин деб ҳисоблаган Навоий тез орада унинг ўта масъулиятли эканлигини ҳам тўла-тўқис тушунган, ҳар жиҳатдан жиддий тайёргарлик зарурлигини ҳам таъаввур қилган:

Эмас осон бу майдон ичра турмак,
Низомий панжасига панжа урмак.

Керак шер оллида ҳам шерн жангги,
Агар шер ўлмаса, бори паланги.³

Ва шу боисдан ҳам «бу махозин тилисмотини» эгаллашга ҳовлиқмаган, лекин ҳар доим шу орзуда юрган:

Десам тарк этай, қўймайин ҳимматим,
Десам зўр этай, етмайин қувватим.⁴

* * *

... 1469 йилда Султон Ҳусайн Бойқаронинг тахтга келиши ҳамда Навоийнинг саройга таклиф қилиниб, энг олий мансабларда бирига тайинланиши шоирнинг иж-

¹ Алишер Навоий. «Асарлар», 13-т., 161-бет.

² «Хамса», 639-бет.

³⁻⁴ «Хамса», 158, 845-бетлар.

тимой-сиёсий ҳаётга аралашмай, «тажарруд» (узлат)га чекиниш ниятларига жиддий таҳрир киритди. Эндиликда шоир бутун Хуросон ва Мовароуннаҳрининг энг йирик жамоат ва сиёсий арбобларидан бирига айланди ва то вафотига қадар ана шу катта ўлканинг сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётига, давр ижтимоий онги шаклланиши ва тараққиётига ўзининг жиддий таъсирини кўрсатди. Шу билан бирга, ўттиз йилдан ортиқ давом этган бу фаолият ижодкор учун ҳаводек зарур ҳаёт мактаби ҳам бўлди. Шоир катта ўлканинг кундалик ҳаёти билан, ўша жамиятни ташкил этувчи турли табақа ва гуруҳларнинг яшаш шароитлари, орзу-интилишлари, ҳавас-умидлари билан, дарду ҳасратлари, қайғу-ташвишлари билан бевосита танишиш имкониятига эга бўлди, юқори доиранинг, шох, ҳоким-амалдорларнинг шафқатсиз ва зўравонлиги, таъмагир ва порахўрлигининг гувоҳи бўлди, сарой аҳлининг мунофиқлиги ва ахлоқий бузуқлигини, олий дарғбҳдаги маишатпарастлик ва доимий фитна-фужурни, омма нигоҳидан яширинган бўлак иллатларни кўрди. Ўз таъбири билан айтганда, «замонанинг иссиқ-совуғини кўруб, жаҳоннинг аччиқ-чучугини тотди», «олам аҳлидин ҳар навъ элга ўзини «ткурди», «яхши-ямоннинг афъолини билди ва ёмону яхши ҳислатларин тажриба қилди».¹

Бу ўринда биргина мисол билан чекланамиз. Навоий 1482 йилда яратган «Вақфия» асарида Ҳусайн Бойқаро саройига чақирилгандан кейинги ўтган йилларга ҳисобот берар экан, асосан, ўзининг давлат арбоби сифатидаги ижтимоий фаолияти ҳақида сўз юритади, жумладан, мамлакат, эл, ҳукмрон табақа ҳақидаги қарашларини баён этади:

То ҳирсу ҳавас хирмани барбод ўлмас,
То нафсу ҳазо қасри барафтод ўлмас,

То зулму ситам жонига бедод ўлмас,
Эл шод ўлмас, мамлакат обод ўлмас.

«Эл шод» ва «мамлакат обод» бўлиши ҳақидаги билимдор қараш, авваламбор, «Вақфия»дан бир йил кейин ёзишга киришилган «Хамса» дostonларида кенг бадний миқёсда ҳаётий далиллар ва ёрқин мисоллар билан ёритилади. 60-йилларда эса, Навоийда сарой аҳли

¹ Алишер Навоий. «Асарлар», 12-том, 7—8-бетлар.

ҳақида бу қадар кескин салбий муносабат, мамлакатни бошқариш усуллари тўғрисида бу қадар илғор ва халқчил қарашлар узил-кесил шаклланган эди, дейиш қийин, албатта.

Равшанки, Навоий ўз даврининг фарзанди, ўша замон ижтимоий онг намояндаси сифатида жамиятдаги синфий бўлинишни, улар ўртасидаги муросасиз курашни кўра олмаган. Лекин, шуниси муҳимки, шоир ўша жамият аъзоларига умуман эмас, балки конкрет ёндошишга ҳаракат қилган. У мавжуд жамият кишиларида манфаат ва орзулари, фикр ва интилишлари жиҳатидан тафовутлар мавжудлигини англаган, улар ўртасидаги зиддиятларни кўрган. Файласуф шоир ўзига замондош кишиларнинг кун кечириш, яшаш шароитлари, моддий бойлик ва фаолият-интилишлари тенг эмаслигини, улар ўртасида катта тафовут мавжудлигини қайд этган. Бу жиҳатдан «Вақфия» даги қуйидаги парча жуда характерли. Унда Навоий ўз ижтимоий фаолиятида иш юзасидан тўқнашган кишилар тўғрисида сўзлар экан, улар жамиятнинг турли табақаларига мансуб эканликларини, моддий бойлиги ва турмуш шароитларига кўра бири-биридан кескин фарқ этишларини алоҳида таъкидлаб ўтади:

Бири улуғ, эътиборли («акобиру изом»), бири уй-жойи нотаъйин, фақир («сойир авом»), бири амирлик мансабида базм қуриб, айш-ишратда, бири хўрликда ожизона кун кўради; бири чексиз ер-сувлар, дон-дунлар тўла омборлар эгаси, бири икки букулиб оқшомгача бир кафт бошоқ донни териб кун кечиради; бирининг тўда-тўда қўйлари бор, йилига минг-минглаб қўзилар олади — бири қупқуруқ, йўқсизликда...

Бу каби парчалар Навоий бадий ижодидаги, жумладан, «Хамса» дostonларидаги ижтимоий оҳангларнинг илдизларини чуқур англашда, улар ўша жамият ва замон билан мустақкам боғлиқ эканлигини белгилашда муҳим аҳамият касб этади.

Маълумки, Навоий мамлакатнинг энг нуфузли давлат ва жамоат арбоби сифатида саройдаги лавозими ва катта обрўсидан фойдаланиб, имкон доирасида «эл фаровонлиги ва улус ободлиги» йўлида хизмат қилди.

Бундай амалий-ижтимоий фаолият Навоий дунёқарашини тобора халқчиллаштирди, тузум ва жамият иллатларини, шахс табиати ва фаолиятидаги нуқсонларни равшанроқ кўришга, замондаги ҳукмрон салбийликни янада чуқурроқ ҳис этишга замин бўлди.

Навоий ўша 1483 йилдаёқ (ҳижрий 888 й.) ҳар бири айрим ҳолда ҳам бир миллий адабиётнинг гурури бўла оладиган Буюк Бешликнинг биринчи дostonи бўлмиш «Ҳайрат ул-аброр»ни тугатди. Борлиқ-Қоинот ва Инсон-Мавжудот ҳақидаги, Ҳаёт, Жамият ва ундаги турли ижтимоий табақалар тўғрисидаги илғор фалсафий-ахлоқий қарашларини бадний ифодаловчи бу дoston билан Навоий бутун «Хамса»нинг мустаҳкам пойдеворини қурди, унинг ғоявий-бадний йўналишини, тўла халқчил ва чин инсонпарвар моҳиятини белгиледи.

Айтиш керакки, Навоий қанча ҳаракат қилмасин, барибир, ижодий иш учун ўзи орзу этган идеал шаронгга эриша олмади. Шоирнинг асосий вақтини ҳамон ижтимоий ишлар, турли-туман юмушлар билан қабулига келувчи кишилар ҳамда уларнинг ўринли-ўринсиз илтимослари банд этар эди. «Ҳайрат ул-аброр»нинг яқунловчи бобида худди шулар ҳақида ҳам сўз борадики, бундан Навоийнинг бу масалага жиддий аҳамият берганлиги равшанлашади. Чиндан ҳам, «кунига юз байт айтишни ўзига ҳалво» деб билган шоир ачиниб:

Айтурига чунки қўюлди кўнгул,
Айтмай ўн байт тутулди кўнгул
Ким, бор эди бошима кўп меҳнатим,
Йўқ эди бош қошиғали фурсатим!¹

деб тан олишга мажбур бўлган. Дoston устида ишлаш жараёнида улус ташвиши ва эл жабри-мажаролари ниҳоятда банд этганини таъжидлаган шоир, уйимга келган киши кетишни ўйламайди ҳам, устига яна икки тўда одам келмагунча биринчи тўда ўрнидан қўзғолмайди ҳам, деб чиройлик муболаға қилади:

Бир дам улус меҳнатидин ком йўқ,
Бир нафас эл жавридин ором йўқ.

Келгучи бу хаста ғамободиға,
Кетмаги худ келмай анинг ёдиға.

Бир сурук албатта кўруб кетмайин,
Токи бурун икки сурук етмайин...²

¹ «Хамса», 141-бет.

² Ўша ерда.

Навойй «Хамса»нинг биринчи достонини тугатганда энди 42 ёшга тўлган эди. Аммо, шоирнинг соғлиги шу ёшлардаёқ унча яхши бўлмаган. Ҳар ҳолда Навойй «Ҳайрат ул-аброр»ни ёзиш жараёнида ижтимоий-хайрли ишлар билан бандлиги қаторида ўзининг касаллиги ҳақида ҳам сўзлайди, бетоблик ҳам ижодий иш суръатига тўсиқ бўлганлигини айтади:

Заъфи табиий худ ўлуб бир сори,
Борчалари бир сори, бу бир сори¹.

Навойй зудлик билан бирин-кетин яратган ҳар бир достонида вақтнинг зиқлигини таъкидлаб ўтади, элу лорт ташвишлари ижодий ишга мунтазам халақит беришлигидан шикоят қилади. 1484 йилда яқунланган «Фарҳод ва Ширин»да эса яна Султон Ҳусайн Бойқарога мурожаат қилиб, «қаламни тезроқ юргизиш, рақамни равонроқ торта олиш учун» ҳар қандай вазифалардан («ашғол») озод этишни илтимос қилади:

Фароғат кунжида бир гўша тутсам,
Мени эл, мен доси элни унутсам!

Бори ашғолдин шаҳ тутса маъзур
Ки, бўлсам сўз демоқ шуғлига маъмур!²

Навоййнинг «Хамса»ни тезроқ тугатиш масаласига бу қадар жиддий аҳамият бериши, шубҳасиз, тасодифий эмас. Шуниси аниқки, шоир оғир шароитларда ҳам катта суръат билан ишлаган, улкан режани тезроқ яқунлашга интиланган. «Лайли ва Мажнун»нинг хотимасидаги мана бу мисралар асарнинг муваффақиятли якунидан (1484 й.) мамнун муаллиф кайфиятидаги кўтаринкиликни ифодалайди:

Эй боди сабо, қарор тутма,
Тинмоқни мизожингга ёвутма!

Кез кишвару тоғу дашту води,
Етмай қўйма жаҳон саводи!

Ишқ аҳлига даҳр аро нидо қил!
Бу қисса тугонганин адо қил!³

¹ Уша асар, 142-бет.

² Уша асар, 335-бет.

³ Уша асар, 453-бет.

1484 йил Навоий учун чиндан ҳам сермахсул бўлди. Шоир шу йили беш минг байтдан кўпроқ бўлган «Сабаъи сайёр»ни ҳам ёзиб тугатди ва «Хамса»нинг энг йирик дostonи «Садди Искандарий»ни бошлади. Худди шу асарда Навоий «Хамса» ёзиш орзуси ёшлик йилларидаёқ «улуғ муддао» бўлиб дилига жойлашганини сўзлайди, йигитлигида бу масалада фикри узил-кесил қатъийлашиб, ғайри расмий бўлса-да, ўзи оғиз очганига аниқ ишора этади. «Садди Искандарий»нинг охирида бу гапга алоқадор бир неча байтлар мавжуд. Уларда Навоий «Хамса» яратиш жараёни ҳақида сўзлаб, барча дostonлар икки йил ичида ёзиб тугатилганини айтади. Аммо шу ўриннинг ўзидаёқ, шоир бунга жиддий бир тузатиш киритади: кўрсатилган икки йил биринчи дoston билан сўнгги дoston яқунланиши оралигидаги умумий муддат бўлиб, унинг асосий қисмини ижодий иш эмас, балки, ижтимоий ишлар банд этган: агарда мазкур дostonларни ёзишга бевосита сарфланган вақтнинг соф ўзини ҳисобга олинса олти ойга ҳам бормайди.

... Сангаким, йўқ эмгакда ғоят пади,
Улус меҳнатидин ниҳоят пади.

Қилиб тонгдин оқшомгача қийлу қол,
Юзунга етиб ҳар замон юз малол.

Ўзунг тинмайин халқ ғавғосидин,
Қулоғинг — халойиқ алоласидин.

Бу меҳнатлар ичра чекиб сўзга тил,
Замондин каму беш ўтуб икки йил,

Чекиб хома бу нома итмомига,
Еткургайсен оғозин анжомига

Ки, аҳли муҳосиб шитоб айласа,
Дейилган замонин ҳисоб айласа,

Пиништурса бўлмас бери олти ой
Ки, бўлдунг бу раънога суратнамой!¹

Ҳа, шоирнинг таъкидича, эллик бир мингдан кўпроқ мисрани жамлаган Буюк Бешлик олти ойга етар-етмас

¹ Уша асар, 847-бет.

вақт ичида бунёд этилган. Гарчи, Навоийнинг бу таъкидига шубҳа билдиришга ҳеч қандай асос бўлмаса-да, айтиш мумкинки, худди шу ўринда у «шоирона лоф»га бироз эрк бергандир. Сирасини айтганда, олти ойми ёки икки йилми — бу принципиал масала эмас. Аслида, икки йил ҳам «Хамса»дек даҳо асар учун фавқуллодда қисқа муддат эканлиги шубҳасиздир. Аммо гап фақат катта суръат хусусида эмас. Балки, бу асарларнинг қарийиб, беш юз йил давомида жаҳон адабиётининг энг гўзал, энг етук намуналари қаторида илғор инсониятга хизмат этиб келаётганидир. Йигитлик йилларидаёқ тугал «Хамса»ни «халойиққа кўргузиш» режасини тузган улуғ шоир ўз асаридан аввало худди шуни умид қилган эди:

Деганимни улусқа марғуб эт!
Езганимни кўнгулга маҳбуб эт!
Халққа зеби торак айла ани!
Ўқуғонга муборак айла, ани,
Етти афлокни анга ёр эт!
Етти иқлим элни харидор эт!¹

II. «ХАМСА»НИНГ ЭЖТИМОИЙ МОҲИЯТИ

«Хамса» дostonларида биз, аввало, инсон шараф-ғурурини, эрк-ҳуқуқини, юксак инсоний фазилатларни етук бадийлик билан улуғлаган, зулм ва зўравонликни инкор этиб, севги ва садоқатга мадҳ ўқиган буюк гуманист ва даҳо ижодкор Навоийни кўрамиз. Уларда золим ҳукмдорларни лаънатлаб, одил ва ориф шоҳ ғоясини олға сураётган, уруш-қирғинларни қоралаб, дўстлик-ҳамкорликни тарғиб этаётган, мамлакат ободлиги ва эл-улус фаровонлиги устида қайғурувчи йирик давлат арбоби мутафаккир Навоий билан, ўз она тилининг обрў-эътиборини ҳимоя қилиб, унинг чексиз бойлиги ва кенг имкониятларини амалда исбот этишга киришган оташин ватанпарвар Навоий билан учрашамиз. Бу дostonларнинг барчасида ёвузлик ва ёмонлик билан, пасткашлик ва риёкорлик билан келиша олмай-диган одил ва ҳақгўй, эзгулик ва яхшиликни, софдиллик ва тўғрилиқни куйловчи халқпарвар ва олийжаноб муаллиф «Мени» актив ҳаракат этади. Мана шу жиҳатдан ҳам бу дostonларни аввалги «Хамса»ларнинг айнан такрори деб бўлмайди. Профессор А. Ҳайитметов

¹ Уша жойда.

ҳақли таъкидлаганидек, «Навойи «Хамса»сини адабий анъаналар маҳсули деб қараб, унинг яратилишини текширганда адабий факторларни биринчи планга қўйиш асло мумкин эмас... «Хамса» аввало, шоирнинг ўз даврига, шу даврнинг ижтимоий масалаларига муносабатини кенг ва чуқур ифодаловчи улқаъ бадий асар сифатида майдонга келди».¹

Навойи «Хамса»си фақат адабиётдаги воқеа бўлиб қолмай, балки даврнинг маданий-сиёсий ҳаётида ҳам, жамият ижтимоий онги тараққиётида ҳам катта ҳодиса бўлди. Бугина эмас, Навойининг «Хамса»си ўша конкрет тарихий шароитда улкан Хуросон ва Мовароуннаҳр миқёсида аниқ ижтимоий-сиёсий аҳамият ҳам касб этди. Гап бу даҳо асарнинг Навойи томонидан туркий тилда яратганлиги ҳақида бораётир. Бутун Ўрта Осиё ва Хуросонда XV аср иккинчи ярмида шаклланган иқтисодий-сиёсий аҳволотни назарда тутиб, шунга айтиш мумкинки, Навойининг туркий (эски ўзбек) тилда «Хамса»дек монументал асар яратиши ижтимоий-сиёсий зарурат меваси сифатида майдонга келган биргина умуммиллий маданият ва адабиёт ривожигагина эмас, балки, айни замонда Ҳусайн Бойқаро давлатининг мустақамланиши ва обрўсининг орта боришига ҳам бевосита хизмат қилган. Султон Бойқаро махсус рисола ёзиб, Навойи «Хамса»сининг якунланишига кенг тўхташи, айниқса, унинг она тилида ёзилганлигидан бениҳоя мамнунлигини чуқур қониқиш билан таъкидлаши бежиз эмас эди. Унинг иборасича, Навойи ўз «Хамса»си билан «турк тилининг ўлган жасадига Масиҳ анфоси била руҳ кинурди».² Бу жуда муҳим моментни Бойқарогина эмас, ўша замоннинг йирик фан-маданият ва давлат арбоблари ҳам қайта-қайта қайд этиб ўтганлар. Навойининг ўзи ҳам масаланинг ижтимоий-сиёсий моҳиятини шаксиз чуқур ҳис қилган. У «Хамса»нинг кўп ўринларида фахр ва ғурур билан бу ҳақда сўз очди, катта ўлка ва ундан ташқарида, ўз таъбири билан айтганда, «Хитодин то Хуросон» ва «Шерозу Табриз»ларда яшаётган миллион-миллионларга тушунарли тилда биринчи бўлиб шундай асар яратиш бахти ва масъулияти ҳақида кўтаринки мисралар битади.

Шоирнинг таъкидича, Низомий ва Хисрав Деҳлавий

¹ А. Ҳайитметов. «Табаррук излар изидан», Т., 1979, 32 — 34-бетлар.

² Ҳусайн Бойқаро, «Девон. Рисола.» Т., 1968, 161-бет.

каби даҳолар яратган адабий хазиналардан форсча билмаган туркий халқлар («атрок») асрлар давомида маҳрум бўлиб келганлар.

Форсий билган айлади идрок,
Лек маҳрум қолдилар атрок —

деб ёзган шоир бошқа бир ўринда ўша асарларни назарда тутиб:

Чунки форсий эди нуқта шавқи
Озроқ эди анда турк завқи²

дея афсусланади. Худди шунинг учун ҳам Навоий она тилида «Хамса» яратишни ижтимоий зарурат деб биллади ва бунда, авваламбор, «турк элига баҳрада бўлишини», «турк улуси доғи маҳзуз (шодланиш, завқланиш — А. А.) топишини» назарда тутаяди, бу масалага аниқ сиёсий аспектда ёндашиб, туркий халқларнинг нуфузи орта бораяётганлигига ишора этади:

Мен туркча бошлабон ривоят,
Қилдим бу афсонани ҳикоят
Ким, шуҳрати чун жаҳонга тўлғай,
Турк элига доғи баҳра бўлғай!
Невчунки, букун жаҳонда атрок
Қўлдур, хуштабъу софий идрок!¹

Юқоридаги фикрлардан англашиладики, она тилида «Хамса» яратиш шахсий имконият ва ташаббус доирасидан юқори кўтарилиб, ўша конкрет тарихий шароитда мамлакат ҳаёти ва жамият тараққиёти тақозосига кўра реал сиёсий аҳамиятга ҳам эга бўлган ижтимоий заруратга айланган эди.

Равшанки, тил хусусиятларининг ўзигина асарнинг бутун ижтимоий моҳияти ва шуҳратини белгилаб бера олмайди. У тарғиб этаётган ғоявий мазмуннинг китобхон онгига тўла ва бадийий етук шаклда етиб боришини таъминловчи воситадир. Худди шунинг учун ҳам улур шоир ўз асарларини миллион-миллионларни ташкил этувчи туркий халқларга тушунарли бўлган тилда яра-

¹ Хамса, 454-бет.

² Алишер Навоий, «Хамса», 454-бет.

тар экан, биринчи навбатда, уларга манзур келишини, улар кўнглига йўл топиб, дилига ҳам жо бўлишини орзу қилади. Шоир, жумладан, «Хамса» дostonларининг тақдирига бефарқ қарай олмайди, у «етти иқлим халқларининг» кўнглига «маҳбубу марғуб» тушган энг азиз мулкга айланиб, севиб ўқилишини, ардоқланишини хоҳлайди, уларга маънавий озуқа бериб, руҳан бойитишидан очиқ-ойдин манфаатдорлик билдиради.

«Сабъаи сайёр» дostonи якунида баён этилган бу гапларда умуман «Хамса»нинг аниқ ижтимоий мақсад билан — халқ учун ёзилгани ва унга маъқул бўлиб, «баҳра» олиши назарда тутилганлигини яна бир қара таъкидланади.

* * *

Хамсачилик талабларига амал қилган ҳолда Навоий ҳам ўз дostonларида анъанавий мавзуларга қўл урди. Аммо бу анъанавий ҳикоят ва ривоятлар орқали ўз даври масала, муаммоларини ёритди, уларга жавоб излади. Худди шунинг учун бўлса керак, шоир бир неча ўринларда мақсад ўтмишда салафлар томонидан тилга олинган афсона-ривоятларни баён қилиш эмас, балки, улар айтилажак хулоса-ғояларга фақат бир «либос» — воситадир, деб таъкидлайди. Чиндан ҳам, Навоий Фирдавсий, Низомий ва Хисрав Деҳлавийлар томонидан ишланган Хусрав ва Ширин, Лайли ва Мажнун, шоҳ Баҳром ва Искандар мавзуларини қаламга олар экан, авваламбор ўз замонаси ҳодисаларини, ўзига замондош шахслар муаммолари ва характерларини, ўй-истаклари ва интилишларини, ўзи яшаётган жамият жумбоқларини тасвирлайди, ўз даври ҳаётини ёритади, улар воситасида ўз ғоя ва қарашларини, баҳо ва муносабатларини баён этади. Айтайлик, «Ҳайрат ул-аброр» дostonига киритилган Ҳотам тоий ва ўтин терувчи чол ҳикоятидан бош мақсад қачонлардир жуда сахий, очиққўл бой ўтганлигини ўқувчиларга маълум қилиш эмас, албатта. Саховат ва меҳр-шафқатни маъқуллаш қаторида шоир бу мўъжаз ҳикоятда жуда катта ва ўз даври учун ҳам актуал ғояни — ҳалол меҳнатнинг кишини маънавий юксакликка кўтаришини аниқ мисолда кўрсатади, таъмағирлик ва текинхўрликни қоралайди.

Шу муҳимки, шоир «бир қучоқ тиканни орқасига юклаган», унинг оғирлигидан икки букчайиб «асо»га суя-

жиб қолган ўтинчи чолнинг ўзига нисбатан руҳан бой ва олижаноб эканини Ҳотам тойининг ўз-ўзига иқроф қилдиради:

... Мендин анинг ҳиммати афзун эди!

Худди шунингдек, дostonдаги «Шер ва Дуррож» масалидан мақсад ҳайвонлар ўртасидаги ўзаро муносабатни кўрсатиш эмас, албатта. Шоир аслида ўз давридаги жамият аъзолари ўртасидаги муносабатга киноя қилади, ўзига замондош реал шахслар табиатидаги айрим ёмон хислатларни танқид қилади. Ёлғон сўзлашга одатланган Дуррожнинг ўз бошига ўзи етиши ва шунингдек, «Садди Искандарий»даги ёлғончининг чиндан ҳам уйи куйиши тасвиридан тўғрилиқ ва ростгўйликка даъватни уқиб олиш қийин эмас.

Бу зикр этилган ҳикоят ва масалларда улуғланган меҳнатсеварлик ва олийжаноблик, тўғрилиқ ва ростгўйлик бутун «Хамса» дostonларида олға сурилган комил инсон тўғрисидаги Навоийнинг ягона концепцияси қирраларининг айрим кўринишларидир. Меҳнатсевар ва одил, шафқатли ва олийжаноб, ҳалол ва одобли, фозил ва софдил, мулойим ва камтарин, халқпарвор ва сахий, содиқ ва вафодор, қисқаси, маънавий ва руҳан баркамол Инсон — Навоийнинг ўша давр ва ижтимоий ҳаёт билан боғлиқ орзуси эди.

* * *

Хушдурур боғи коинот гули,
Борчадан яхшироқ ҳаёт гули

дея «у дунё» тушунчасига «бу дунё»ни — реал борлиқни, ҳаётни қарши қўйган Навоий фикрича, инсон, мутлақ борлиқнинг ҳосиласи, энг олий мевасидир. Худди шу маънода у «мавжудотнинг тожи», «барчанинг сарвари» ва «шарафи»дир. У жамиятда камол топиб, жамият учун яшаши керак. Шунинг учун ҳам унинг шахс сифатида қандай шаклланиши, қандай фазилат ва хислатларга эга бўлиши жуда муҳимдир. Инсонни белгиловчи, унинг фаолиятини белгиловчи ўлчов эса, Навоийнинг ўз таъбири билан айтганда, Одамийликдир. Бу сўзга Файласуф шоир ўз орзусидаги Инсонга хос бўлган барча ижобийликни, фазилат ва эзгуликни жамлайди. Навоийнинг комил инсон ҳақидаги идеали ва унинг мо-

ҳиятини ташкил этувчи одамийлик концепцияси «Хамса» дostonларида олға сурилиб, ғоявий асосланади ҳамда турли-туман ҳаётӣй ва бадий лавҳалар орқали ёритилади. Навоӣй ҳар доим ва ҳар бир ҳолатда, жамият аъзоларига ҳамда уларнинг амалий-ижтимоӣй фаолиятларига баҳо-муносабат билдирар экан, уларни қайси табақа-гуруҳларга мансуб эканликлари ёки бойликларига эмас, балки, аввало комил инсон ҳақидаги ўз ақидаларига мос келиши (ёки зидлиги), чин маънодаги инсоний ҳислат-фазилатларга эга бўлиш (ёки бўлмамлиги), инсоний бурч-вазифаларини ҳалоллик билан бажариш (ёки бажармаслиги) кабиларда қарайди ва намоён бўладиган Одамийлик даражаси нуқтаи назардан ёндошади. Энг муҳими шундаки, шоир Одамийликни ижтимоӣй бурч сифатида тушунади ва талқин этади.

Бу ғоя «Ҳайрат ул-аброр» даги машҳур:

Одами эрсанг демагил одами,
Оники, йўқ халқ ғамидин ғами.

ҳикматида ниҳоятда ихчам ва конкрет баён этилган. «Хамса» ижобий қаҳрамонларининг бири номидан битилган:

Манга не ёру не ошиқ ҳавасдур,
Агар мен одам ўлсам — ушбу басдур.—

мисраларидан ҳам равшанки, Навоӣй жисмоний белгилари назарда тутмайди. «Одам» бу ўринда ҳам катта ҳарфлар билан ёзиладиган етук комил инсон маъносидадир.

Таъкидлаш лозимки, Одамийлик ва камолот касб этган Инсон тушунчасига Навоӣй жуда катта фалсафий-ижтимоӣй маъно юклайди. Бу номга муносибликнинг бош шарт, биринчи байтда қатъий ва лўнда таъкидланганидек, халқпарварлик, халқ ғамини ейиш, у учун хизмат қилиш, унинг бахту саодати ҳақида қайғуриш, кенг омма манфаатларини кўзлашдир. Бу эса, ўз навбатида конкрет инсоний фазилатларнинг (одиллик, ҳалоллик, софдиллик, меҳр-шафқат, садоқат, олижаноблик...) жамъ бўлишини тақозо этади:

Улки, киши ўлмакидин шод эрур,
Гўркану ғосилу жаллод эрур.

Навойй кишиларни халқпарварликка, элга нафъ етказишга, инсонни қадрлаш, эъзозлашга даъват қилар экан, бундай халқчил фаолият шахсининг ўзини маънавий юқсақликка кўтаришини, унинг ўзига гурур ва қониқиш бахш этишини таъкидлайди:

Нафънинг халққа бешак дурур,
Билки, бу нафъ ўзунга кўпрак дурур.

Ва, аксинча, элга зиён келтиришга уриниш, кўпчилик манфаатларига зид, худбинликда яшаш шахсни тубанликка улоқтиради, унинг ўзини камситади:

Улки, зарар шевасини тавр эгар,
Элга демаким, ўзига жавр эгар.

Навойй талқинича, етук, камолотга эришган Инсон, биз кўриб ўтган белгилардан ташқари яна қатор ижобий фазилатлар соҳиби бўлиши керак. Булар орасида шоир, ҳаё ва одобни Одамийликнинг муқаддас белгиларидан бири сифатида алоҳида таъкидлаб ўтади. Ҳамма нарса, жумладан, шахсининг қадр-қиммати, обрў-эътибори пул билан, бойлик билан, жамиятдаги тутган мансаб-мартабаси ва насл-насаби билан ўлчанадиган бир замонда Навойй батамом илғор тушунчаларни олға сурди, «Бўлмас адабсиз кишилар аржуманд!» деб хитоб қилди. Шоирнинг таъкидига кўра, шахсни ҳаё ва юқсақ адаб шарафлайди:

Элга шараф бўлмади жоҳу насаб,
Лек шараф келди ҳаёю адаб!

«Хамса»да олға сурилган баркамол Инсон концепциясининг муҳим бир шарти шахсининг ота-онага иззат-икром билан муносабатда бўлишидир. Навойй Инсон камолотини ота-онани эъзозлаши, чуқур ҳурмат қилиши, хизматларини сўзсиз бажариши билан ҳам белгилайди:

Бошни фидо айля ато қошига,
Жисми қил садқа ано қошига!—

деб ёзган шоир таъкидича. «уларнинг бири ой, бири қуёшдир!»

Шоир баркамол Инсон ва одамийлик концепциясининг шарт-талабларига жавоб бера оладиган кишилар-

ни орзу қилади ҳамда ўз ижобий қаҳрамонларини аввало шу тарзда тасвирлайди. Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун, Искандар ва Фарруҳ, Утинчи чол ва Меҳинбону, Шопур ва Навфал қабилар улус ободлиги ва эл фаровонлиги учун жасорат кўрсатувчи, зулм ва ҳақсизликка қарши курашувчи, инсоний эрк-ҳуқуқни ҳимоя қилувчи олийжаноб ва адолатли, шафқатли ва софдил, вафодор ва содиқ, меҳнатсевар ва ҳалол шахслар сифатида ҳамсахонлар қалбидан жой олади. Чуқур гуманизм ва қизғин ҳаётсеварлик уларнинг етакчи фазилатларидан биридир. Уларнинг эътиқодича, «бир кичик ҳужра бузулса», нурафшон қаср бунёд этилиши, бир шамъ ўчса, тўлин ой чарақлаб порлаши, бир гул сўлса, бутун-бутун гулшанлар пайдо бўлиши керак:

Гул борса, чаманга бўлмасун дард,
Кун ботса, фалакка етмасун гард,—

дея нидо қилади Лайли.

Комил инсон тўғрисидаги гуманистик концепциядан жамиятдаги иккинчи гуруҳнинг ҳам бош белгиси аниқланади. Бу гуруҳ биринчи гуруҳ акси бўлиб, унинг асосий белгиси халқ орзу-интилишларидан, халқ ғами-ташвишидан четда туришлик, худбинлик, зулм, зўравонлик йўлига киришликдир.

Навойи таъкидича, уларни асло Одам қаторига киритиб бўлмайди, уларда «Одамийликдан асар ҳам йўқ». Жамиятдаги ана шу Одам-сувратлар гуруҳини Навойи бутун ижодида, айниқса, «Хамса» дostonларида аёвсиз қоралайди. Бу файласуф шоир дунёқарашининг энг муҳим нуқталаридан биридир.

Мунглуғмену мунг била наёмим,
Мунглуғ кишилар сўзи — каломим,

деб ёзган шоир, айниқса, оддий халқ вакилларини, эзилган табақа намояндаларини катта муҳаббат ва самимият билан тасвирлайди. «Ҳайрат ул-аброр» дostonидаги ўтинчи чол ва Ҳотам ҳикоятини яна бир бор эслайлик. Унинг мағзига ҳалол меҳнат ва ахлоқий поклик кишини улуғлайди, деган илғор ғоя сингдирилган. Халқ оғзаки ижодига бориб тақалувчи бу ҳикоятда жамиятдаги бири-бирига зид икки ижтимоий табақа вакиллари — Ҳотам ҳамда камбағал чол бевосита юзлашадилар. Шуниси муҳимки, шоирнинг бутун меҳри ана шу

меҳнат кишиси тарафида: у саҳийлик ва очиқ қўлликни даъво қилаётган шахсдан беқиёс даражада устун қилиб тасвирланади. Натижада бу образ ўқувчилар қаршисида ҳалол ва покиза қалб соҳиби сифатида баркамол ва нурли гавдаланади. Ҳикоят «Хамса»даги барча дostonлар каби ҳозирда ҳам ўзининг ахлоқий-таълимий аҳамиятини йўқотган эмас. Ҳалол меҳнатдан қочиб текинхўрлик билан яшашга интилаётган айрим шахсларга, ҳаром-ҳариш йўллар билан тўпланган бойликни сочиб, енгил-елпи шуҳрат ортидан югурувчи «ҳотамтойлар»га у кучли танбеҳ ва огоҳлантирувчи ибрат сифатида янграйди.

* * *

Навоий ижодининг, жумладан, «Хамса» dostonларининг ижтимоий моҳияти, ўз даври руҳи, тарихий шароит, сиёсий-иқтисодий воқеа-ҳодисалар билан мустаҳкам алоқаси, айниқса, ундаги танқидий-ҳажвий йўналишда равшан юзага чиқади.

Шубҳасиз, Навоий борлиққа бефарқ ёки умидсиз муносабатда бўлган эмас. Ҳаётсевар шоир борлиқ ва ижтимоий ҳаётдаги ижобийликни кўрган ҳамда ўз асарларида қайд этган. Айтайлик, Улуғбекнинг шахс ва йирик олим сифатида улуғланиши, истеъдодли ва юқори ахлоқли замондош шоир ва санъаткорларга, олиму фозиллар ва ҳунар эгаларига самимий ижобий баҳо-муносабат билдирилиши, айниқса, Жомий, Саййид Ҳасан Ардашер, Паҳлавон Муҳаммадлар ҳаёти ва фаолиятларига, улардаги чин инсоний фазилатларнинг васф этилишига бағишланган «Хамсат ул-мутаҳаййирин» ва «Ҳолот» каби асарларнинг ёзилиши бу фикримизнинг исботидир. Аммо шоир ижодича феодал жамият иллатларини фош этиш, мавжуд тузумдаги адолатсизлик ва зўравонликни қоралаш, «замона аҳли»нинг жабру зулмидан, фисқу фасодидан шикоят қилиш етакчи ўринда турадики, бу ўша тузумнинг объектив моҳияти билан изоҳланади. Чиндан ҳам, у замонда салбийлик ижобийликдан устун эди, шоирнинг ўз ибораси билан айтганда, «ёмонлик, қабоҳат кўпрак» эди. Навоий «Бу оламда ҳаёт кечирिश мумкин эмас, худо уни яшаш учун мувофиқ қилиб янгидан яратиши керак», деган ўта исёнкор фикрни ўз ғазалларидан бирида бежиз айтмаган:

Гар будур олам, кишига мумкин эрмас анда ком,
Ҳақ, магарким, ком учун боштин ёротқай оламе!

Шоирнинг бутун ижодида етакчи ўринга кўтарилган танқидий йўналишда давр ижтимоий ҳаёти, ижтимоий оғнг, жамиятдаги табақа-гуруҳлар ва уларнинг яшаш шароитлари, орзу-интилишлари билан боғлиқлик айниқса, кўзга равшан ташланади.

Садриддин Айний «Хамса»нинг шу хусусиятини назарда тутиб, Навоий «достонларидаги салбий типларни ўз замонасидан олган ва уларга қарама-қарши қилиб ўз ҳаёл ва орзусидаги ижобий типларни яратиб, тақлид ва ибрат намунаси сифатида берган»,¹ деб таъкидлайди.

Чиндан ҳам, «Хамса» достонларида элга зулм этувчи, мамлакатни хонавайрон қилувчи зolim шоҳ ва унинг амалдорларининг кирдикорларини чизишда, қирғинбарот урушларни қоралашда, ёвузлик ва қабоҳатни, пасткашлик ва риёкорликни, зўравонлик ва ҳақсизликни фош этишда Навоий ўз даври материалларига, ўша жамият, феодал тузум берган аниқ мисолларга асосланди; у тирик зolimларни, ўзи гувоҳ бўлаётган уруш-қирғинларни назарда тутди, кўз олдида юз бераётган воқеа-ҳодисалардан ибратли хулосалар чиқарди. Бу қоралов ва танқид, инкор ва фош этиш асло анъанавий бўлмай, шоирнинг баркамол инсон ҳақидаги ижобий тушунчалари заминида вояга етган одил замон, фаровон ҳаёт, одил шоҳ, обод юрт тўғрисидаги орзуларидан озикланган. Етук инсон васфи билан разил шахс танқиди ўртасида ўзаро мустаҳкам бирлик бўлганидек, одил шоҳ ва инсофли амалдорлар тасдиғи билан зolim ҳукмрон ва зўравон амалдорлар инкори ўртасида мантиқий боғланиш мавжуд: одил, ориф, халқпарвар ҳукмдорларнинг мадҳи, маъқулланиши мантиқан зolim, адолатсиз шоҳларнинг танқиди, инкоридир ва аксинча! Бу, умуман, Навоий ижоди учун хос бўлган жиддий ижобий ҳодисадир: ёвузлик зиддида эзгулик, ёмонлик зиддида яхшилик, жоҳиллик зиддида фозиллик, пасткашлик зиддида олийжаноблик тарғиб этилади. Таъмагир, хасис, очкўз, фосиқ, худбин, фирибгар шахслар фош қилиниши билан бирга оқил, содиқ, шафқатли, ҳалол, сахий кишиларнинг мадҳ этилиши Навоий дунёқарашининг етук нуқталаридан бири бўлиб, шоир ижодига замонавийлик ва чуқур ижтимоийлик бахш этади.

Бу фазилат, айниқса, «Хамса» достонларида — йирик асарларда кенг кўламда юзага чиққан. Одил шоҳ ҳақидаги концепция позициясида туриб зolim шоҳ ва

¹ Садриддин Айний, «Асарлар», 8 т., Т., 1967, 322-бет.

унинг зўравон амалдорлари кирдикорларининг аёвсиз фош қилиниши бутун «Хамса» бўйлаб, қизил ип бўлиб ўтади ҳамда хамсахонда жамиятдаги бу табақа ҳақида аниқ салбий муносабат шакллантиради. Навоий талқинида шоҳнинг одиллиги соф ижтимоий-сиёсий нуқта билан — мамлакатининг ободонлиги ва халқининг фаровонлиги билан белгиланади. Навоийнинг ўз таъбири билан айтганда, «мулки обод, халқи ганий» бўлса, бундай ҳукмдор одил, йўқса у золим, жоҳил. Бу фикр «Садди Искандарий» дostonининг мана бу мисраларида жуда равшан ифодасини топган:

Шаҳким, анга адл бунёд ўлур,
Натижа буким — мулки обод ўлур
Қаю шаҳки йўқ адл ила дод анга,
Улус бирла мулк ўлмас обод анга.

Айтиш керакки, Навоий ижодида ҳукмдор ва халқ, «улус ва мулк» мавзуи жуда кенг миқёс ва турли кирраларда мукамал ишланди. Шоирнинг «Хамса» ва «Маҳбуб ул-қулуб» асарларида эса, бу мавзуъ махсус боб-бўлимларда ўз ифодасини топди. Шуниси муҳимки, Навоий бу ҳаётий мавзуни халқчиллик заминида — халқ ва мамлакат манфаатлари заминида ҳал қилди. Бу фикрни «Ҳайрат ул-аброр»дан олинган қуйидаги байт тасдиқлайди.

Хусрави ғозийки эмастур даме
Ким, емагай мулку раият гами.

Умуман, Навоий дунёқарашининг халқчил моҳиятидан дарак берувчи бу ғоя, айни замонда, шоир олға сураётган одил шоҳ масаласи моҳиятини ҳам очади. У жамиятнинг оддий аъзоларидан тортиб то ҳукмдорларигача барчани ягона мезон билан ўлчайди. Бу мезон — «мулк ва раият гами» билан яшаш, уларнинг интилиши, орзу-истакларига қулоқ тутиш, улар манфаатларига хизмат қилиш. Одил шоҳлик ҳам, одамийлик ҳам ана шу талабга қанчалик жавоб бера олиш билан ўлчанади. «Ҳайрат ул-аброр» дostonидаги золим шоҳлар танқидига бағишланган махсус бобда ҳам, бошқа дostonларда учровчи шоҳ ва раият, ҳукмрон ва мулк мавзуларидаги ҳикоят ва кўплаб лирик чекинишларда ҳам масала худди шу тахлитда қўйилиб, шу бош мезон билан ўлча-

нади. «Хамса»нинг энг йирик достони — «Садди Искандарий» эса шу халқчил гоёни кенг ёритишга бағишланган.

Ушбу достоннинг учинчи мақолатида «зулм боғида май ичувчи» ҳукмдорлар ҳақида сўзланади. Шоир ижодининг жуда кўп тадқиқотчилари (Е. Э. Бертельс, С. Айний, О. Шарафуддинов, Ойбек, В. Зоҳидов, И. Султонов, А. Ҳайитметов, Н. Маллаев ва б.) бу мақолатнинг давр воқеа-ҳодисалари билан, «тирик» ҳукмдорлар фаолияти билан бевосита боғлиқ эканлигини кўплаб далилларда таъкидлаб ўтганлар.¹ Муҳими шундаки, бу мақолат китобхон онгида золим ва адолатсиз султонларга ва уларнинг зўравон ва шафқатсиз амалдорларига қарши нафрат туйғусини шакллантирган, салбий муносабат юзага келтирган. Бутун достон давомида фаоллик кўрсатган автор «мени»нинг роли бениҳоя катта. У золим ҳукмдорнинг разил қилмишларини, эл ва мамлакат бойликларини талон-тарож этишга, маншатга берилганини, «зулм қилиш» ни асосий касб қилиб олганини, халқ ва мамлакат манфаатлари билан ҳисоблашмай қўйганини бир қораловчи сифатида фош этади, «сен» — адолатсиз ҳукмдор билан бевосита юзлашиб, унинг шармандасини чиқаради, ҳайқирик ила («эйки...») уни золим, талончи, маиший бузуқ деб атайди, зулм ва бузуқчиликни тўхтатишга даъват этади («гум қил они!»).

Узоқ йиллар давомида сарой ҳаёти, унинг кенг омма нигоҳидан яширин икир-чикирлари билан яқиндан танишиш имкониятига эга бўлган шоирнинг тасвирида реалистик ва конкрет характер эгаллайди: шоҳ оддий халққа («қосибу деҳқонлар»га) зулм ўтказувчи золим амалдорлари, сарой аҳли билан эртадан-кечгача умрини айшу ишрат, бузуқчиликда ўтказади: шоҳ қасрида майхўрлик, фитнес-фасод, ифлос ишлар билан шуғулланиш бир нафас ҳам тинмайди; «майдин ҳар бири телба итга» айланади, маст-аласт бўлиб, «барчаси ўлик»дек дуч келган жойларда ағанаб ётади, кайф бироз тарқалгач «ҳар бири бир зулм билан машғул бўлуб, элга ситам дарвозасини очади» ва ҳоказо. Бундай бузуқ кайфу сафо ва маншатга кетаётган маблағ халқ молу мулкани талон-тарож, юртни вайрон этиш ҳисобига («зулм ила сен халқни вайрон этиб») бўлаётганлигини таъкидлаб ўтилиши жуда муҳимдир. Навоий бевосита «эл моли, эл

¹ Бу мақолат «Навоий сатираси» номли китобимизда ҳам кенг таҳлил этилган (Қаранг: Т., 1966, 238—311-бетлар).

кони» тўғрисида сўз юритади, уни сарой билан боғлайди, «эл дуру лаъли билан» безатилган саройдаги бузуқ ҳаёт «халқ жони ва улус қони» билан суғорилган, деган катта ижтимоий-сиёсий хулоса чиқаради. Жанговар руҳ уфуриб турган мана бу мисралар:

Зулмунг эрур кундузу фисқинг кеча!
Зулм ила фисқинг неча бўлгай, неча?!—

эзилган халқнинг адолатсизликка қарши нафрат тўла нидоси бўлиб янради. Худди шунингдек, Навоийга замондош бўлган хамсахонлар шоир аёвсиз шармандасини чиқарган золим ҳукмдорлар тимсолида ҳукмини ўтказаётган, талон-тарож ва зўравонлик қилаётган шоҳни «танисалар», унинг етакчи белгиларини қайд этсалар, кейинги асрлар ўқувчилари «ўз» золим хону бекларининг башараларини, қилмишларини кўрадилар.

* * *

Ҳукмдор ва мамлакат, шоҳ ва раият мавзуи «Хамса»нинг кўп ўринларида турли-туман қирраларда акс этади. Аммо ҳар бир ҳолатда аниқ ижтимоий мазмун ташийди, замон воқеа-ҳодисалари билан ҳамоҳанглик касб этади. «Фарҳод ва Ширин»да манфаатпараст ва хирс бандаси, босқинчи Хусрав бошдан-оёқ қора бўёқларда чизилади: у шахс сифатида тубан, ҳар қандай разиллик ва пасткашликка тайёр, шоҳ сифатида эса шафқатсиз, зўравон, ҳийлакор...

«Сабъан сайёр»даги Баҳром образи орқали эса бу мавзунинг янги жиҳатлари очилади. У мураккаб характери, хулқ-атвори ва кўп қиррали фаолияти билан шoirга замондош ҳукмдорларни эслатади. Давлат тепа-сида мустаҳкам ўрнашиб олган Баҳром кўп ўтмай бузуқ маишат, кайфу сафога берилади, давлат ишларидан четлашади, элу юрт аҳволи билан батамом қизиқмай қўяди. Худди шундай аҳволни Заҳририддин Бобур Хусайн Бойқаро фаолиятида қайд этганини эсласак, масаланинг ижтимоий йўналиши, актуаллик даражаси янаям равшанлашади. Навоий шоҳ сифатидаги ўзининг асосий вазифаларини унутган Баҳромнинг оқибат-натигада фожеъ ҳалокатини қонуний яқун сифатида куюнч билан тасвирлар экан, катта ижтимоий-сиёсий хулосаларга ишора қилади, гўё тирик ҳукмдорларни огоҳлан-

тириб, ҳушёрликка ундайди. Достоннинг хотима қисмида Баҳром билан Ҳусайн Бойқаро ўртасида очиқ-ойдин параллел ўтказилиши бежиз эмас, албатта. Моҳирона қўлланган «туш кўриш» лавҳасида Баҳром ўзини ҳалокат сари етаклаган маишатпарастилик, элу юрт ташвиши ва давлат ишларидан узоқлашиб, кайфу сафога берилиш Султон Ҳусайн Бойқарода ҳам борлигини сўзлайдики, бунда ҳам шоир асарининг замона воқеа-ҳодисалари билан мустаҳкам боғлиқлиги яққол кўринади:

Ул дағи айш сори мойилдур,
Нағмаю савт бирла хушдилдур.

Аmmo шоир бундай ҳалокатли йўлдан қутулиш мумкинлигини ҳам худди шу «Хамса»нинг ўзида ва худди шу Баҳром образи билан боғлиқ ҳолда бир лавҳа орқали кўрсатади. Овга чиққан Баҳром ночор, хонавайрон деҳқон билан суҳбат чоғида ўзининг давлат ишларини унутиб, айшу ишратга берилиб мамлакатни хароб, улусни оч-яланғоч ҳолга келтирганини англайди ҳамда адолат сари юзланиб, «юртни обод, халқни шод» қилади.

Хукмдор шахс ва давлат бошлиғи сифатида қандай ҳислат ва фазилатларга эга ва айни замонда, қандай белги-одатлардан холи бўлиши керак? Мамлакат ва давлатни бошқаришда, халқ оммаси билан муомалада нималарга амал қилиши, ўзини қандай тутиши керак? «Юртни обод, халқни шод» этиш учун, «улу с оройиши» ва «эл осойишталиги» учун қандай тадбир у чораларни кўриши, қандай сиёсат юргизиши маъқул?

Уша феодал даврнинг илғор фикрли фарзандлари онгида шаклланган бу каби ижтимоий-фалсафий характердаги саволларга Навоий «Садди Искандарий» достонида тўла жавоб беришга интилди — идеал шоҳ намунасини яратди. Искандар образини комил инсон ва инсонпарвар шоҳ тарзида чизди.

Адолатпарварлик, халқпарварлик, эл-улус ташвиш-ғамидан огоҳлик, мамлакат ободлиги ҳақида қайғуриш — Навоий Искандарининг инсонийлиги ва шоҳлигини белгиловчи бош хусусиятлардир. Муҳими шундаки, ана шу етакчи белгилар шоир томонидан (худди шоҳлар шаънига битилган қасидаларда бўлганидек) қуруқ ҳайқирӣқ тарзида эълон қилинмайди ва улар сунъий равишда Искандар шахсиятига тақалмайди. Аксинча, шоир Искандарнинг амалий-ижтимоий фаолияти

орқали, қилган ишлари, кўрган тадбирлари орқали ифодалайди. Искандар одиллиги ниҳоятда реал, Навоий таъкидича, амалдаги адолат эди. Айтайлик, «нимадинки халойиққа озор етса», «тамомин улус бошидин қилди дафъ», деб ёзади у. Емонларнинг эътибордан қолиши ва яхшиларнинг ҳурмат топиши, золим, порахўр амалдорларнинг жазоланиши, йўлларнинг ўғри ва қароқчилардан муҳофаза қилиниши, хазина ишларидаги крим-чиқимни қатъий назорат остига олиниши, бозорлардаги тош-торозу, ўлчов бирликлари ва нарх-навоининг тартибга солиниши ва бошқа-бошқалар шоҳ Искандар одиллигининг бевосита халқ ва мамлакат ҳаёти билан боғлиқ кўринишларидир.

Искандар тахтга ўтиргач зудлик билан амалга оширган бу тадбирларнинг ҳаммасини йирик давлат ва жамоат арбоби бўлмиш Навоийнинг орзулари десак хато қилмаймиз. Гап шундаки, халқ аҳволини енгилаштирувчи бу каби тадбиру чораларни Навоийнинг ўзи имкон доирасида амалга оширишга интилган, «қўлидан келганча зулм найзасини синдиришга» интилган. Навоий ижтимоий фаолиятининг бу жиҳати кўплаб замондошлари томонидан қайд этилган.

Масалан, Хондамирнинг гувоҳлик беришича, «халқ устига юкланган зўр маблағлар (оғир солиқлар)ни» Навоийнинг ўзи «халқ қийналмаслиги учун» ўз ҳисобидан тўлаб юборарди.¹

«Хамса»да эса шир бу олижаноб вазифани кенг кўлам ва катта ҳажмда ўз ижобий қаҳрамонларига юклайди — уларнинг одилликларини исботловчи, халқпарвар эканликларини кўрсатувчи муҳим далиллардан бири сифатида халқ бошидан солиқларни олиб ташланишини кўрсатади. Масалан, тахтга ўтирган Искандар:

Раиятқа маълум этиб эҳтиёж,

Ики йил алардин кўтарди хирож.

Кейинчалик ўз ихтиёрига ўтган Ҳиндистон халқини ҳам икки йиллик оғир солиқлардан озод қилади.

Афтидан, меҳнаткаш оммани солиқлардан озод этиш масаласини Навоий жуда муҳим деб билган. Бежиз эмаски, шоир «Фарҳод ва Ширин» достонида ҳам ҳукмдор фаолиятида худди шундай ижобий воқеани махсус

¹ Хондамир, «Мақорим ул-ахлоқ», Т., 1948, 60-бет.

таъкидлаб ўтади. Хоқон Фарҳоднинг туғилиши муносабати билан бутун фуқарога қатор енгилликлар беради, жумладан:

Олиб кишвар элининг эҳтиёжин,
Бағишлаб элга уч йиллик хирожин.

Навоий таъкидича, Искандарнинг одиллигидан «оз вақт» ичида мамлакат обод бўлиб, халқ фаровон ҳаёт кечира бошлади:

Бу янглиғ чу оз вақт тузди русум,
Ғаний бўлдилар адлидин аҳли Рум.

Бу албатта реал ҳақиқатдан узоқ бўлиб, шоирнинг эзгу орзулари эди, холос. Шу тариқа, бутун дoston мағзида, биринчи навбатда, бош қаҳрамон Искандар шахсияти ва фаолиятида Навоий ўзининг ўша давр учун энг илғор бўлган ижтимоий-сиёсий қарашларини романтик бўёқларда юксак бадийлик билан олға суради. Бу ўринда ҳам Навоий киноя орқали аниқ мақсадларни кузатган: файласуф шоир одил шоҳ идеалинигина эмас, айнаи замонда мамлакатни обод ва халқни бой қилишнинг, тўкин-сочин фаровон ҳаёт тузишнинг аниқ йўл-йўриқларини, конкрет программасини ҳам чизиб беради, ўзига замондош ҳукмдорларга Искандар тadbирларини ибрат қилиб кўрсатиб, ўрнатиб олишга даъват этади.

Адолатли шоҳнинг асосий белгиларини халқпарварликда ҳамда юртда адолат, намунали тартиб-интизом ўрнатиб, «элнинг ғаний» бўлишини таъминлашда кўрган шоир, айнаи замонда, ўша феодал тузуми учун, ўша конкрет тарихий шароит учун, шубҳасиз, прогрессив бўлган марказлашган давлат тўрғасини ҳам олға суради. Йирик давлат арбоби сифатида кўп йиллик тажрибага эга бўлган Навоийнинг бу муҳим сиёсий масалани четлаб ўтиши мумкин эмас эди.

Бир одил ҳукмдор томонидан бошқарилувчи, ҳам иқтисодий, ҳам ҳарбий-сиёсий жиҳатдан бақувват, марказлашган давлат тарғиби, унинг тарихан зарурлиги ҳамда равшан афзалликларининг «ҳаётий далиллар» да исботланиши бутун дoston давомида олға сурилган асосий тезислардан бири бўлиб, шоир замонасининг энг долзарб сиёсий масаласи билан тўла оҳангдош жаранглайди.

Искандарнинг ориф, фозил, донишманд шоҳ сифатида тасвирлашда ҳам Навоийнинг илғор ижтимоий қарашлари ифодасини топган. Навоий тасвирида Искандар ҳар жиҳатдан баркамол, доно шахс. У ёшлигидан то вафотига қадар изланиш ва ўрганишда бўлди, табиат сирларини, борлиқни тушунишга интилди, мутолаа билан шуғулланди. У илм-ҳикматнинг куч-қувватини тўла-тўқис тушунади, ундан фақат эзгулик йўлида, адолат тантанаси йўлида фойдаланади. Искандарни мунофиқ, зўравон, фитначи, фирибгар амалдорлар эмас, балки бутун Шарққа машҳур бўлган донишмандлар доирасида тасвирланиши заминида ҳам, шубҳасиз, жиддий ижтимоий мазмун, замонага аниқ ишора, даъват ётади. Шоҳ илм-ҳунар аҳлини чексиз ҳурмат қилади, давлат, мамлакат аҳамиятига молик ҳар бир тадбир, раият аҳволи ва турмушига тегишли ҳар бир масала ана шу донишмандлар билан кенгашилиб, бамаслаҳат амалга оширилади. Кўринадики, Навоий, фозиллик, орифликни адолат ва одилликнинг муҳим бир белгиси сифатида тасвирлайди. Умуман айтиш керакки, «Хамса»нинг бошқа дostonларида ҳам, хусусан, «Ҳайрат ул-аброр»да илм-ҳикматни улуғлаш, фозилларни, ҳунар соҳибларини васф этиш етакчи мавзулар даражасига кўтарилади.

«Хамса» дostonларида яратилган одил шахзода, одил валиаҳд образларида ҳам бу масалага алоҳида урғу берилган. Ҳа, замонасидаги ижтимоий-сиёсий воқеалар марказида турган Навоий биргина шоҳнинг ўзи одил, ориф бўлиши етарли эмаслигини, унинг меросхўри — бўлажак ҳукмдорнинг ҳам ҳар жиҳатдан етук, баркамол бўлиши шарт эканлигини тушунган. Уша конкрет тарихий шароитда одил, ориф ҳукмдор масаласи қанчалик замонавий, қанчалик актуал бўлса, ҳар жиҳатдан баркамол, ўқимишли, кўплаб ҳаётий ҳунарларни эгаллаган, шафқатли шахзода-валиаҳд масаласи ҳам раият ва мамлакат тақдири билан бевосита боғлиқ ўта замонавий ва ўта актуал эди.¹

Шоҳлар ёки тахт даъвогарлари ўртасида мунтазам бўлиб турадиган феодал урушлари Навоий даврида ҳам мамлакат миқёсидаги жиддий ижтимоий-сиёсий масалалардан бири эди. Пирик давлат ва жамоат арбоби сифатида шоирнинг ўзи ҳам бир неча бор бундай қир-

¹ Бу мавзу «Тили поку сўзи поку ўзи пок!» бобида махсус ёритилади.

ғинларнинг гувоҳи бўлган, баъзиларида эса, истар-истамас иштирок ҳам этган. Ўз ижтимоий фаолиятида қирғин келтирувчи урушларнинг олдини олишга интилган шоир бадий асарларида, биринчи навбатда, «Хамса»да уларни аёвсиз қоралаб, элу юртни вайрон этувчи офат сифатида рад қилади. Бу мавзуга, айниқса, «Садди Искандарий»да кенг ўрин берилади. Шоирнинг таъкидича, урушлар заминида, аввало, мансабдор кишиларга хос бўлган эгоистик интилиш, шуҳратпарастлик, молу дунёга ўчлик, жаҳолат каби ўта салбий белгилар ётади. Урушга нисбатан ўқувчида инкор ва нафрат муносабатини шакллантиришда Навоий катта бадий маҳорат намойиш этади. У феодал қирғинларнинг энг мудҳиш лавҳаларини — ота-бола, қариндош-уруғ, дўсту ёрларнинг бир-бирларини ўлдириш учун жангга киришларини реалистик бўёқларда жуда жонли ва таъсирчан чизади:

Адоватқа боғлаб камар икки шоҳ
Жаҳон аҳлини айлаб икки сипоҳ.

Бори тортибон қатл учун тиги тез,
Қилиб тиг тез ўлтурурға ситез.

Ато бир тараф гар эрур, филмасал,
Яна жониб ўлса ўғулға маҳал.

Икисига кин ўти солғай газаб,
Ул ўт қон ичарга қилиб ташна лаб.

Ато жон бериб ўғлин ўлтурғали,
Ўғул ҳам анга тиги кин сурғали.

Қариндош топса қариндошини,
Дамодам тилаб кесгали бошини.

Тушуб ошноларга бегоналиқ,
Кетиб ҳамнишинларга ҳамхоналиқ.

Бу навъ ўлса мундоқ ики зот аро,
Не бўлғой, гумон қил, ики ёт аро?!

Феодал урушларини халқ ва мамлакат учун «офат» деб баҳолаган Навоий, бу ўринда ҳам салбийлик зид-

дига ижобийликни қўяди, гўё аслида қандай бўлиши лозимлигига ишора этади ҳамда дарҳол икки шахснинг самимий дўстлиги, ўзаро ҳурмат-эҳтироми, вафо-садоқати уларнинг ўзларинигина эмас, балки бутун халқни қирғиндан қутқазиб қолганлиги ҳақидаги романтик ҳикоятни келтиради. Шу тариқа, конкрет «ҳаётий мисоллар»да муҳим ижтимоий ғоя — феодал урушлари ҳамда ҳаётбахш дўстлик, тотувлик ташвиқи олға сурилади.

* * *

Жуда қисқа бир муддат ичида, 1483-1485 йилларда Навоий 52 минг мисрадан ортиқ бадий обидани — дунё поэзиясидаги энг йирик эпик асарлардан бирини яратиб, ўзбек адабиётигагина эмас, балки барча туркий халқлар адабиётларига сўнмас шўхрат келтирди. Беш мустақил дostonдан иборат бўлган «Хамса»га шоир яхлит, ягона бир асар сифатида қаради ҳамда уни кўп ўринларда худди улуғ салафлари Низомий ва Хусрав «Хамса»лари каби, «беш жавоҳирот хазинаси» — «панжганж» деб баҳолади. Бунда Навоий, шубҳасиз, дostonлар мағзини ташкил этувчи маънавий-бадий бойликини, ахлоқий-ҳаётий панд-ибратларни, ғоявий йўналиш ва эстетик завқ-шавқни назарда тутди. Бу бебаҳо бойлик ҳар бир дoston мазмун-руҳига маҳорат билан синдирилган илғор, халқчил ғоявий йўналишда, руҳий қониқиш ва кўтаринкилик бахш этувчи бадий камолотда намоён бўлади ҳамда сон-саноқсиз жонли образлар ва ҳаётий лавҳалар тимсолида, шунингдек, ахлоқий-фалсафий панд-ибратлар шаклида хамсахонлар дилига кўчади, уларнинг ўз мулкига айланади. Ҳа, «Хамса» дostonлари, барча даҳо ижодкорларнинг етук мерослари каби, ўқувчиларни ҳам маънавий, ҳам руҳан бойитади, юксакликка кўтаради, халққа, ватанга бўлган муҳаббат-садоқатини оширади, ҳалоллик ва софдилликка, меҳнатсеварлик ва ростгўйликка, камтарлик ва самимийликка ўргатади, эзуликни ардоқлаб, ёвузликни қоралашга даъват этади. Бу бежиз эмас, албатта.

Навоий «Хамса» дostonларини дунёқараши, адабий-эстетик принциплари тўла маънода шаклланган, ижодий маҳорати камолотга эришган, халқпарвар ва адолатли давлат ва жамоат арбоби сифатида катта обрў ва ҳаётий тажриба орттирган, зиддиятларга тўла сарой ҳаёти билан ҳам, жамиятдаги турли табақа-гурӯхларнинг кундалик турмуши ва яшаш шароитлари, дар-

ду ташвиши ва орзу-интилишлари билан ҳам яқиндан танишиб, ўз хулосаларига эга бўлган йилларда яратди. Бу ҳол эса, муҳим бир омил бўлиб, мазкур асар учун мустаҳкам заминлик вазифасини ўтади ва, ўз навбатида, «Хамса» дostonларининг прогрессив ғоявий йўналишини ва ҳаётий асосларини белгилади, чуқур халқчил руҳи ва юксак бадийлигини, ғоя ва образларнинг ҳаққонийлигини таъминлади, ўша замон, ўша жамиятнинг халқ ва мамлакат тақдири билан боғлиқ энг муҳим ижтимоий-сиёсий масалаларини бутун жиддийлиги билан ифодалаш, ўз даврининг илғор ахлоқий-фалсафий қарашларини изчил баён этиш имконини берди.

«Хамса» сон-саноқсиз ҳаётий-инсоний масалаларни ўзида жамловчи, кенг қамровли, улкан асар. Унда XV асрдаги Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги ҳаётнинг, ички зиддиятларга тўла даврнинг барча муҳим ижтимоий-сиёсий, фалсафий-ахлоқий, иқтисодий-маиший масалалари ўз бадий ифодасини топди. Биз уларнинг фақат айримлари юзасидан мулоҳазалар билдирдик, холос.

Улуғ Навоийнинг ўзи табиий ғурур ва руҳий қониқиш билан, «Хамса»нинг ҳар бир ҳарфи юзлаб камёб дуру гавҳарларни бағрида сақловчи дарёдир, деб фахрия битганида тамомила ҳақ эди:

«Хамса» ичраки, анга ҳар бир ҳарф

Баҳр эрур,— зимнида юз дурри шигарф!¹

Биз ана шу улкан ва битмас-туганмас маънавий бойликлардан тўла баҳраманд бўлишимиз керак.

«ТИЛИ ПОКУ СУЗИ ПОКУ УЗИ ПОК!»

Алишер Навоий бутун ижодида, жумладан «Хамса» дostonларида ўз замонасининг энг илғор, энг халқчил ғояларини олға сурди, меҳнаткаш омманинг орзу-истакларини ёритди. Адолатли, халқпарвар, инсофли ҳукмдор ғояси ана шулар жумласидандир. Шунинг ҳам айтиш керакки, бу ғоя Навоийнинг ўз ақидаси эмас. Бу халқчил ғоя, аслида, эзилган меҳнаткаш омма онгида шаклланиб, фольклор асарларида қиёмига етган, кейинчалик илғор фикрли ижодкорлар асарларига кўчиб, янада сайқал топган, такомиллашган. Меҳнаткаш омма иж-

¹ Алишер Навоий, «Хазойин ул-маоний», IV девон. «Фавоийда ул-кибар», 688-бет.

тимойй онги билан боғлиқ бу ғоя барча умумбашарий ва умрбоқий халқчил ғоялар қаторида зулм ва зўравонлик ҳукмрон бўлган барча замонлар учун муҳим бўлиб қолаверган.

Алишер Навоий шоҳлик тузумини қонуний ва доимий деб тушунган. Унинг қатъий ишончича, подшоҳ — якка ҳукмдорнинг бўлиши шарт. Бу тушунча «Тарихи мулуки Ажам» даги мана бу махсус таъкидда ўзининг равшан ифодасини топган: «Чу мулк шоҳсиз бўла олмас!» Шоирнинг фикрича, «мулк ошуб топар султонсиз», негаки «мулкким, султони йўқ — жисме дурурким, жони йўқ» ва ҳатто «мамлакат бўлғай хароб ўлгон замон султонга заъф». Шу боисдан ҳам, у ўтмишдаги кўпчилик мутафаккирлар каби, мамлакат тепасида подшоҳнинг керак ёки керак эмаслиги ҳақида эмас, балки подшоҳнинг қандай бўлишлиги, шахс ва мамлакат ҳукмронлиги сифатида қандай хислат-фазилатларга эга ва айни замонда, қандай нуқсонлардан холи бўлишлиги ҳақида баҳс юритади. Навоий ижодида турли қирраларда кенг ишланган бу катта мавзунинг марказида адолатли шоҳ муаммоси туради. «Хамса» дostonларида, биринчи галда, «Садди Искандарий»да Навоий шоир сифатида — бадний образлар воситасида, «Маҳбуб ул-қулуб»да давлат ва жамоат арбоби, йирик мутафаккир сифатида — мантиқий хулосалар ва фалсафий мушоҳада-тавсифлар тарзида ўзининг одил ҳукмдор ҳақидаги қарашларини олға суради. Навоий ўз қарашларини баён қилишда ранг-баранг воситалар қўллайди. Масалан, «Ҳайрат ул-аброр» дostonида одил шоҳ идеали золим, зўравон, манший бузуқ ҳукмронни аёвсиз қоралаш ва қатъий инкор этиш орқали тарғиб этилганини, «Садди Искандарий» дostonида эса, аксинча, одил шоҳ тасдиғини кўра миз. Асарда Искандар адолатли, маърифатли, халқпарвар, элу юрт манфаати ва мамлакат равнақи йўлида қайғурувчи ҳукмрон сифатида гавдаланади.

Навоий ижодидаги идеал, адолатли ҳукмдор масаласи ва унинг ўша замон учун ниҳоятда актуал ва илғор фикр эканлиги, шоир уни ўзига замондош ва бўлажак шоҳларга намуна — ибрат тарзида яратганлиги хусусида навоийшunosликда анча-мунча фикрлар баён этилган. Шу ўринда одил ҳукмдор билан чамбарчас боғлиқ ҳолда кўрсатилган идеал шахзода — идеал валиаҳд образининг ишланиши ҳақида сўз юритмоқ лозим.

«Хамса»ни яратишга бевосита киришгунича улкан мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий-маданий ҳаёти марказида туриб, 10—15 йил давомида катта тажриба орттирган Навоий мамлакат ва халқ тақдири шоҳликнинг табиий меросхўри — бўлажак ҳукмдорнинг ҳам қандайлигига кўп жиҳатдан боғлиқ эканлигини яхши тушунган.

Шоҳ ота ва валиаҳднинг, шаҳзода ака-укалар ва тоға-жиянларнинг тахт, ҳокимият учун бир-бирларини ўлдиришга отланишлари, мамлакатда қирғин урушлар уюштиришлари мунтазам юз бериб турган шоир замонаси учун идеал валиаҳд муаммоси идеал ҳукмдор проблемасидан кам бўлмаган даражада актуал эди. Абдуллатиф Мирзoning тож учун ўз отаси Улугбекни ўлдириши, Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўз набираси бўлмиш Мўмин Мирзони қатл этиши Навоийни ларзага солган эди. Кейинчалик, Навоий падаркуш шаҳзода қилмишини кескин қоралади («Утар дунё маслаҳати учун донишманд ва қари отасини ўлдирди» деб ёзади у «Мажолис ун-нафоис»да).¹ Навоий кўплаб ана шундай мудҳиш воқеаларнинг гувоҳи бўлган, шаҳзодалар ўртасидаги очиқ-яширин курашларни кузатган. Бугина эмас. Тарихдан маълумки, шоир бундай курашларга бевосита аралашушга мажбур бўлган ҳам. Масалан, Султон Ҳусайн Бойқаро билан валиаҳд Бадиуззамон Мирзо ўртасида юз берган низо ва урушларга барҳам беришга астойдил ҳаракат қилган. Шоир ижодида халқпарвар ҳукмрон ва тожу тахтга лойиқ валиаҳд масаласининг, ўзаро тотув шоҳ ва шаҳзода мавзуининг ишланиши ҳам, аслида, ана шу ҳаётий сабоқнинг ўзига хос бир ифодаси бўлган. Бежиз эмаски, Навоий ўз асарларини, жумладан, «Хамса» дostonларини шаҳзодаларга, биринчи навбатда, валиаҳд Бадиуззамонга «насиҳат, панд-ўғит» ҳам эканлигини қайта-қайта таъкидлайди, адолатли ҳукмдор ва комил валиаҳд образлари яратилган «Садди Искандарий» дostonини Бадиуззамонга бағишлайди. Шу муносабат билан Бадиуззамонга йўлланган мактубдаги қуйидаги жумлаларни эслаш жуда ўринли: «... ва ҳар номуносиб ишким, — деб таъкидлайди шоир, — Сиздин кўрубмен, Сизга айтибмен, балки китобларимда насиҳатномалар назм қилиб, арзингизга еткурубмен».

¹ Алишер Навоий, «Асарлар», 12-т., 172-бет.

«Фарҳод ва Ширин»даги Фарҳод, «Сабъан сайёр» дostonидаги Фаррух ва ҳали тахтга ўтирмаган Искандар шоирнинг мамлакатни бошқаришга муносиб валиаҳд ҳақидаги гоясини ўзида мужассамлаштирган образлардир. Одамийлик, раҳм-шафқат, меҳнатсеварлик ва олийжаноблик, ҳалоллик ва самимийлик, маънавий ва жисмоний балоғат бу уччала валиаҳд шахзодаларнинг инсоний қиёфаларини белгиловчи бош фазилатдир. Уларнинг ўқиш-ўрганиш натижасида илм-ҳунарни мукамал эгаллаган, айни замонда, андишали ва камтарин шахслардир.

Масалан, валиаҳд Фарҳод, шоир тасвирича, жаҳондаги барча илм-ҳунарларнинг соҳиби, ўз даврининг баркамол намояндаси:

Эрур бори ҳунар ичра камоли,
Тамоми айблардин зоти холи,
Жаҳонда қолмади ул етмаган илм...

Мана бу ихчам, аммо, чуқур мазмунли тавсиф ҳам Фарҳод шахсиятининг идеаллаштирилганидан дарак беради:

Демонким, кўнгли поку ҳам кўзи пок,
Тили поку сўзи поку ўзи пок...

Шуниси муҳимки, валиаҳдни Навоий ҳукмдор шахс учун, айниқса, зарур бўлган адолат, раҳм-шафқат ва элпарварлик каби фазилатлар соҳиби сифатида ҳам тасвирлайди:

Бировким зор йиғлаб — йиғлаб ул зор,
Топиб кўнгли эл озоридин озор.
Бўлуб эл андуҳидин кўнгли ғамнок,
Еқо чокин кўруб — кўксин қилиб чок.

Шаҳзодалар тахт учун бир-бирларини ўлдираётган бир шароитда Навоий, ўз замондош ҳукмдор ва шаҳзодаларга намуна-ибрат сифатида ота Хоқон билан валиаҳд Фарҳод ўртасидаги ўзаро муносабатларни ниҳоятда тотув, самимий, меҳр-муҳаббат ва ҳурмат-эъзозга тўла муносабат тарзида тасвирлайди. Бугина эмас. Қариб қолган Хоқон ўз ихтиёри билан ўғлига тожу тахтни таклиф этадики, буни ўша вақтларда ҳатто тасаввур этиш қийин эди:

... Тожу тахту салтанат ҳам,
Сипоҳу мулку мамлакат ҳам,
Бори бўлса сенинг бирла музайян,
Сени ўз ўрнума қилсам муайян...

Навоий чизган образларнинг ҳам, ситуациянинг ҳам идеаллиги шундаки, Фарҳод бу таклифни қабул қилмайди, Хоқон эса яна илтимос қилади. Шунда шоир, ота сўзини рад эта олмаган Фарҳод тилидан ажойиб ғояни олға суради: у отаси ёнида бир-икки йил иш ўрганиб, давлатни бошқариш йўллари билан яқиндан танишувга, ҳозирги жорий иборалар билан айтганда, ма-лака орттириб, тажриба тўплашига имкон беришларини сўрайди:

Бир-икки йил иноят айласа шоҳ
Ки, хизматдин ўзумни қилсам огоҳ.
Шоҳ олинда ҳамиша ҳозир ўлсам,
Бу иш кайфиятидин нозир ўлсам.

Шуни ҳам айтиш керакки, худди шу «Фарҳод ва Ширин» достонида Навоий тахт ва ҳайвоний ҳирс йўлида отасини ўлдирган валиаҳд Шеруя образини ҳам чизади ва бу билан яна бир карра ўз даврининг қонли воқеаларига аниқ ишора этади.

«Сабъаи сайёр»даги биринчи мусофир ҳикоятида валиаҳд Фаррух ҳам ҳар жиҳатдан етук, юксак одобли, донишманд, шафқатли ва одил шаҳзода сифатида тасвирланади:

Лутф ила хулқи ҳадду ғоятсиз,
Фаҳму идроки худ ниҳоятсиз.
Бори илму камол аро моҳир,
Зотидин юз камол ўлуб зоҳир.

Шуниси диққатга сазоворки, бу дostonда ҳам шоҳ ўз ихтиёри билан тахтни бошқаришни ўғлига таклиф этади, Фаррух эса, худди Фарҳод каби, шоҳликни қабул қилмайди, ўзини нолайиқ ҳисоблайди:

... Отаси қирқ йил суруб хонлиқ.
Қилмиш эрди улусқа султонлиқ.
Истар эрди тириклигида ўзи,
Ерумоқ ўз чароғи бирла кўзи.
Уғлига мулку тахту тожин ҳам,

Ҳинд молин, Хито хирожин ҳам
Берибон юз тафоҳур айлар эди,
Лек Фаррух танаффури айлар эди,
Фақр этиб эрди кўнглини машғул,
Айламас эрди салтанатни қабул...

«Хамса»нинг якунловчи достони «Садди Искандарий»да ҳам комил валиаҳд ғоясининг яна-да чуқурроқ ва конкретроқ қўйилиши, Навоийнинг мазкур масалаларга, худди одил шоҳга қўйилган талаб нуқтаи назаридек ёндошганини кўрсатади.

Агарда «Фарҳод ва Ширин» ва «Сабъан сайёр» достонларида ҳали барҳаёт шоҳларнинг ўзлари валиаҳдларга тожу тахтни ихтиёрий ҳолда таклиф қилсалар, «Садди Искандарий»да ҳукмрон вафот этади ва юз берган шароит ягона валиаҳднинг бирор монъесиз тўғридан-тўғри тахт тепасига чиқишини тақозо қилади. Аммо машҳур донишмандлар тарбиясида «билик ичра офоқ аро тоқ» бўлиб етишган валиаҳд ундан воз кечадди, камтаринлик билан ўзини шоҳликка нолайиқ деб атайди ҳамда мувофиқ тушадиган бошқа кишини топши керак, дейди.

Шоҳлик авлоддан авлодга мерос саналган бир даврда Навоий қаҳрамонининг бундай фикр билан чиқиши шоир дунёқарашининг ниҳоятда халқчиллигидан, ўз даври ижтимоий онги қобиғида ўралиб қолмаганлигидан дарак беради.

Чиндан ҳам, диққат қилинг: валиаҳд Искандар, Навоий ибораси билан айтганда, «улусни йиғиб», мажлис, «анжуман» тузади ҳамда нутқ сўзлаб, шоҳликка муносиб киши танлашни, бошқача айтганда, ҳар жиҳатдан камолот касб этган шоҳ сайлашни таклиф этади:

Не бор шоҳлик айларга ният манга,

Не айлай десам қобилият манга.

Сиз эмди ўзингизга шоҳе топинг!

Бу кишварга кишварпаноҳе топинг!

Бугина эмас. У шу нутқида бўлажак, яъни сайланажак шоҳ қандай фазилатларга эга бўлиши кераклигини ҳам бирма-бир айтиб ўтади. Унинг таъкидича, топилажак шоҳ: қуёшдек қудратли ва «равшан замир» — пок юрак, очиқ кўнғил, баланд идрокли бўлсин, душманга чорасоз ва айни замонда, мамлакатни эрам боғига

айлантирадиган халқпарвар, раиятнавоз, «адолат аро
Фасли наврӯз» дек бўлсин; у халққа зулм қиладиган
амалдорларнинг қўлини кесиши, йўлларни қароқчилар-
дан тозалаши, ўғриларни, юрт таловчиларни жазолаши
ва жуда одил бўлиши керак.

Анга тахту давлатни маскан қилинг!
Бошин тож бирла музайян қилинг
Ким, ул ёғдириб абри эҳсонини,
Эрамдек қилиб мулк бўстонини!..
Раиятқа қилса қаламзан ситам,
Қаламзаннинг илгини қилсун қалам!
..Бериб зулмгустарга фарсудалиқ!
Раиятқа еткурсун осудалиқ!

Навоий Искандари давлатни бошқариш масаласини,
шоҳ бўлишга лойиқ шахсни топиш ва уни тайинлаш ма-
саласини бевосита халқ билан, жамиятнинг турли та-
бақалари («шарифу вазиъ») вакиллари иштирокидаги
«анжуман»да маслаҳатлашади, бўлажак шоҳга одиллик
ва халқпарварлик шартларини қўяди. (Умуман, Навоий
Искандари жуда халқчил; дoston давомида у барча му-
ҳим ишларни анжуманда ёки донишмандлар иштиро-
кида бамаслаҳат ва биргаликда ҳал этади, бир неча
бор халқ олдида нутқ сўзлайди, бевосита оммага муро-
жаат қиладики, бу ҳам махсус ўрганишга лойиқ). Де-
мак, дostonда тахтга ўтириш анъанавий мерос эгаллаш
тарзида эмас, балки, халқ — улус иштирокидаги анжу-
манда ҳал этилади. Анжуман Искандарнинг ўзини шоҳ
бўлишини қатъий талаб қилади, агарда қўнмаса, бу-
тун халқ юртни ташлаб кетажagini билдиради:

Агар сен бу ишни қабул этмагунг,
Бу мулк аҳли фарёдига етмагунг,

Қўюб мулки маврусингга ёнани,
Раво кўрсанг уй ичра бегонани,

Қила олмайин бу бало ихтиёр,
Боримиз қилурмиз жало ихтиёр!

Шу тариқа у шоҳликни қабул қилишга мажбур бў-
лади. Айтиш керакки, шоҳ Искандар — валиаҳд Искан-
дарнинг мантиқий давоми — ундаги барча етакчи фази-
латлар сақланиб қолдигина эмас, балки, эндиликда ре-

ал хатти-ҳаракат ва конкрет тадбирлар шаклида амалиётга айланди. Шуниси муҳимки, Искандар бир вақтлар бўлажак шоҳ олдига ўзи қўйган шарт-галабларни дарҳол ва бекаму кўст бажаришга киришади. Искандар шоҳликнинг иккинчи кунидек «бори ом» — умумий қабул эълон қилади, бунда ҳар ким ҳукмдор олдига кириб, ўз дарду истагини айта олиши мумкин эдики, бу ҳам давлатни бошқариш тартибида катта янгиликдир. Бундай давралар одил ҳукмдор, одил валиаҳд ғоясининг Навоий дунёқарашада мукаммал шаклланганини кўрсатади, шоир шоҳнинг одиллиги ва халқпарварлигини амалда тامينлайдиган омил-шартларни ҳам тўлатқис тасаввур эта олганлигидан дарак беради.

Маълумки, «Ҳайрат ул-аброр»да Навоий зolim, адолатсиз шоҳни танқид қилар экан, жумладан, унинг аслида оддий кишилардан бирор даражада бўлсин устун эмаслигини, аксинча, кўп белгилар бўйича ҳатто тубанроқ туришини таъкидлаб, кўз очишга — инсофли бўлишга, адолатга даъват этган эди.

«Садди Искандарий»да эса шоир шу муҳим шартни Искандарнинг ўзига таъкидлатади ҳамда ўзини оддий кишилар — «бандалар» билан тенг, ҳатто, улардан ожизроқ, деб тушунишини расмий эълон қилдиради. Хоҳлаган киши ҳеч бир ҳайиқмасдан унинг олдига кириб, ўз хоҳиш-мулоҳазаларини батафсил баён этиш ҳуқуқига эгалигини маълум қилади:

Пиғилгач улус, шоҳ қилиб ибтидо,
Халойиққа сўз мундоқ этти адо —

Ки «Берди манга додгарлик илоҳ,
Бор эрса халойиқ аро додхоҳ,

Келиб оллима арзи ҳол айласун,
Ўз аҳволини қийлу ҳол айласун!

Қошимда сўзин арз айлар замон,
Мени бир ўзи янглиғ этсун гумон!

Не тахтимдин ўлсун анга даҳшате!
Не тожимдин ўлсун анга ваҳшате!

Не шаҳ деб мени айласун изтироб!
Не мақсуд адосинда қилсун шитоб!

Аёғ айласун решу дарду ғамин,
Еқай дод бермак била марҳамин!

Таъкидлаш лозимки, тахтга ўтирган валиаҳднинг бу гаплари қуруқ ваъда бўлиб қолмайди. Навоий тасвирича, бевосита улус билан учрашиш ва арзи ҳолларини тинглаш натижасида Искандар ўз адолатини амалда кўрсатади.

У золимларни жазолайди, мазлумларга шафқат назарини буради: «халойиққа озор етадиган нимаики бўлса, уни дафъ» этади, халқдан икки йиллик хирожни кўтаради: ҳунар аҳлини иш билан таъминлайди: бозорларда нарх-назони тартибга солади, «оғир сотқучиларни» — қимматфурушларни таъқиб этади: тош-тарозуни текширувдан ўтказади, ўлчов бирликларини темирдан ясашиб, муҳрлатади, қаровон йўлларига қўриқчилар тайинлайди, қароқчилар ҳужуми хавфи тугатилади: шундай адолат ўрнатадики, арслондан кийик, қарчиғайдан эса жўжалар хавфсирамайдиган бўлади...

Навоий таъкидича, тахтга ўтирган Искандар ўз шоҳлик фаолиятини халқ ва мамлакат манфаатлари йўлидаги ана шундай ижтимоий фойдали тadbирларни амалга оширишдан бошлайдики, тез орада халқ бойиб кетади, тўкин ва фаровон ҳаёт кечира бошлайди:

Бу янглиғ чу оз вақт тузди русум,
Ғаний бўлдилар адлидин аҳли Рум.

Искандар худди шундай адолат ва халқпарварликни бошқалардан ҳам қатъийлик билан талаб этиши алоҳида диққатга сазовор бўлиб, бу ҳол образнинг Навоий томонидан ҳар жиҳатдан баркамол идеал шоҳ тарзида чизилганлигини кўрсатади. Масалан, воқеа давомида Кашмирни эгаллагач вафот этган шоҳ Маллу ўрнига унинг ўғли Ферузни тахтга тайин этар экан, Искандар унга қуйидаги талабни шарт қилиб қўяди:

Сениким, бу мулк узра шоҳ айладим,
Бу кишварда кишварпаноҳ айладим,
Керак лутфу эҳсон шиор айласанг,
Адолат йўлин ихтиёр айласанг!
Раиятқа сендин етиб шодлик,
Мамоликка юз қўйса ободлик!»

Шу тариқа «Садди Искандарий» достонида одил валиаҳд реал шароит яратилиши ҳаманоқ одил ҳукмдорга айланади, у ўзининг раиятпарварлиги, машҳур

донишмандлардан олган сабоқларини ҳаётга тадбиқ этиши билан, шоир иборасича айтганда, «элни шод. мулкни обод» этади.

Навобий ижодидаги одил, маърифатли ҳукмдор билан баркамол, шафқатли ва халқпарвар валиаҳд — шаҳзода ғоясини чуқур ўрганишда «Хамса» дostonларидаги темурий шаҳзодаларга бағишланган боблар, кўплаб лирик чекинишларда билдирилган мулоҳазалар, шоирнинг бошқа асарлари, масалан, «Муншаот»даги валиаҳд Бадиуззамонга йўлланган мактублар ҳам кўплаб қизиқарли материаллар берадики, булар оқибат-натияжада улуғ Навобийнинг етук дунёқарашини тўлароқ тасаввур этиш имконини туғдиради. Бу ўринда эса «Хамса» ғоялари ва образларининг ўша тарихий шароит ва реал шахслар фаолияти билан чамбарчас боғлиқ эканлигини, гуманист шоир бадиий асарлар воситасида, аввало ва биринчи навбатда, аниқ ҳаётий мақсадларни ҳам кузатганлигини яққол кўрсатувчи биргина мисол келтириш билан чекланамиз. «Лайли ва Мажнун» дostonи якунида Навобий шаҳзода Султон Увайс Мирзога қарата панд-насихатлар қилади. Унда, жумладан, қуйидагиларни ўқиймиз:

... Бир кишварга ҳукм сурсанг,
Иқболу шукуҳ кўсин урсанг,
Зинҳорки зулм ридтасин уз!
Инсоф ила адл қасрини туз!
Мулк аҳлига меҳрибонлиқ айла!
Андоқ — рамаға шубонлиқ айла!..
Мазлумға золим этса бедод,
Додин бериб айла хотирин шод!..
Не зулм қилурға элни қотқил!
Не зулм қўлин ўзунг узотқил!..

Бу байтлардаги фикрга ҳамоҳанг қарашлар «Хамса» дostonларида, хусусан «Садди Искандарий»да ҳукмдорлар ва шаҳзодалар олдига қўйилган талаблар билан ҳамоҳангдир. Келтирилган парча Искандарнинг Ферузми тахтга қўйиш олдидан айтган панд-шартларини (биз уни юқорида келтирдик) деярлик айнан такрорлайди ва шу йўсинда бадиий адабиётдан реал ҳаётга кўчиб, тарихий шахс — шаҳзода Султон Увайс Мирзони адолатга даъват этади, халқпарварликка чорлайди.

Бош ғояни чуқурроқ очиш, асосий мақсадни ўқувчиларга ёрқинроқ намоиш этиш ниятида йирик бадий асарларда ибратли ҳикоят ва масаллар, ривоят ва тамсиллар келтириш тажрибаси умуман Шарқ халқлари адабиётида кўп учрайди. Бундай тажрибанинг ажойиб намунасини биз Алишер Навоий ижодида, хусусан «Хамса» ҳамда «Лисон ут-тайр» дostonида учратамиз. «Хамса» дostonларидаги («Ҳайрат ул-аброр», «Садди Искандарий») илова ҳикоят ва масалларда ҳам, ҳикмат ва тамсилларда ҳам етакчи халқчил ғоя ва илғор оҳангларнинг бадий ифодасини кўрамиз. Бу намуналар, айни замонда, улкан иқтидорнинг бизга номаълум қирраларини очади — улар Навоийни моҳир ҳикоянавис, кучли масалчи сифатида характерлайдилар, бу жанрларда ҳам ҳайратомуз ишлар қилганидан дарак берадилар.

«Ҳайрат ул-аброр» ва «Садди Искандарий» дostonларидаги бу илова ҳикоят, ҳикмат, масалларнинг ҳаммаси, беистисно, ўз мазмун ва ички структурасига, образлари ва ечими — «ҳисса»ларига эга бўлиб, уларнинг ҳар бири кичик тугал асар даражасига кўтарилган: илова этилган боб-мақолотлардан (шартли равишда) ажратиб олинганида ҳам улар ўз мазмун бутунлигини йўқотмайдилар, маълум ғоявий-эстетик ва ахлоқий-тарбиявий вазифани бажариб келаверадилар. Аммо бу таъкид ҳикоят ва масалларнинг, ҳикмат ва тамсилларнинг умуман дoston, хусусан боб-мақолатлар матни билан мустаҳкам мантиқий алоқасини инкор этмаслиги керак. Чиндан ҳам, муаллиф дostonнинг дуч келган жойига, ёпишса-ёпишмаса бу «мустақил», «тайёр» асарларни қистириб юбора берган, дейиш хато бўлади. Аксинча, худди шу дoston (боб, мақолат) учун махсус ёзилган ҳикоят, масал, ҳикмат ва тамсиллар етакчи мазмун билан бевосита алоқага киришади, уни изоҳлайди, тўлдирди, далиллайди, бош ғоя янада ёрқинроқ ва асослироқ очилишига хизмат этади.

«Ҳайрат ул-аброр»нинг машҳур учинчи мақолатига илова қилинган «Шоҳ Ғозий» ҳикоятини олайлик. Маълумки, бу мақолатда адолатсиз шоҳлар, зўравон амалдорлар ҳамда уларнинг эл-юртга қарши қаратилган фаолиятлари аёвсиз фош этилади, саройдаги манший бузуқлик реалистик лавҳаларда чизилади. Бутун мақолат замирида адолат ва халқпарварлик улуғланади

ҳамда одил, инсофли ҳукмдор масаласи ташвиқ қилинади. Мақолотга илова этилган «Шоҳ Ғозий» ҳикоятда эса худди шундай одил шоҳ образи чизилади, муаллиф шу йўсинда ўз ғоясининг ҳаётийлигини аниқ далил-мисолларда кўрсатади.

Ҳикоят гарчи тарихий шахс Султон Ҳусайн Бойқаро номи билан боғлиқ бўлса-да, аслида, халқ эртақларини эслатади: унда шоирнинг одил ҳукмдор ҳақидаги орзу-ўйлари романтик бўёқларда ифода этилган. Чиндан ҳам, ҳикоятда баён қилинган воқеани тарихий ҳақиқат деб қабул қилиш жуда қийин. Эмиш, Ҳусайн Бойқаро Хуросон тахтини эгаллагач, мамлакатни адолат билан бошқарган, юртда тартиб-интизом ўрнатиб, зулм-зўравонликларга тўла барҳам берган:

Ал эшигин элга кушод айлади,
Тахт уза ўлтирдию дод айлади.
Тузди бузуқларни иморат била,
Зудми дафъ этти адолат била...

Ҳикоятда шоҳнинг одиллигини кўрсатувчи, унинг даврида адолат ҳукмрон эканлигини исбот этувчи лавҳалар битилади. Шаҳарни сайр қилиб юрган Бойқаронинг этагини бир кампир тутиб, даъво билан маҳкамага — қози олдига олиб келади ҳамда тахт талашиб, уруш қилиб юрган йилларида яккаю ягона ўғлини ноҳақ ўлдирганликда айблайди. Бундан гуманист шоир тасвиридаги шароитнинг ҳам идеал эканлиги равшанлашади. Қандайдир бир кампирнинг тап тортмай шоҳни кўчада тутиб, маҳкамага судраб олиб бориши ҳамда одам ўлдиришда айблаб, жазоланишини талаб этиши орзудан бошқа гап эмас. Ҳаётда эса бундай ҳолат кам учрайди, ҳақгўйликдан кўра ноҳақлик кўп! Алишер Навоий шу «Ҳайрат ул-аброр» достонининг ўзида: шунингдек, «Маҳбуб ул-қулуб» асарида пора эвазига «оқни қора», «ҳақни ноҳақ» қилиб ҳукм чиқарувчи инсофсиз қозиларни қаттиқ танқид қилгани ҳам маълум. Аслида худди шундай амалдорлар ўша жамият учун типик эди.

Ҳикоятда эса Навоий қозининг ҳам образини орзу тарзида чизади: у ҳукмдорга ҳам, бева кампирга ҳам бир хил муносабатда бўлади, уларга даъвогар ва жавобгар шахслар сифатида ёндошади. Адолат билан қонун доирасида ҳукм чиқаришга киришади. Икки киши гувоҳлигида айби бўйнига қўйилган шоҳ гуноҳкор деб

топилади, бевага эса уни ўлдириш ёки ўғли эвазига хун ҳақи ундириб олиш ҳуқуқи берилади. Ҳукмга бўйсунган шоҳ одиллигидан лол қолган кампир унинг жонини омон қолдиради, ўғли эвазига олтин олиш билан чекланади, халқ орасида эса «Золи зар» («Тилла кампир») лақаби билан шуҳрат тутади.

Шу тариқа Навоий бу ҳикоятда реал воқелик ва ундаги тартиб-қоидаларнигина эмас, балки ўзи орзу этган идеал шароит, одил шоҳ ва инсофли амалдорлар образини яратади.

«Хамса»да тарихий шахслар иштирокида бошқа ҳикоятлар ҳам учрайди. Масалан, «Ҳайрат ул-аброр»да амир Темур, «Садди Искандарий»да эса Чингизхон ва Хоразмшоҳ номлари билан боғлиқ ҳамда мазмун ва ғоя жиҳатидан бири-бирига жуда яқин ҳикоятлар бор. Икки ҳукмдор ўртасидаги урушнинг офат келтириши, «мулкни зеру забар» қилиши ва икки дўст ўртасидаги вафо-садоқатнинг юртга омонлик ва тинчлик бахш этиши ҳақидаги бу ҳикоятларнинг ҳам аслида реал шахс ва тарихий воқеаларга алоқаси йўқ. Кўпчилик халқ эртакларига хос «ижобий якун» билан хулосаланувчи бу ҳикоятларда романтик руҳ ҳукмрон; одамийлик ва фидойилик, вафо ва садоқат, дўстлик ва меҳр ёвузликдан устун чиқади, ўлимни енгади.

Навоий бу юксак ғояни ёритишда ўзининг олий санъати ва етук бадий маҳоратини кўрсатди. Айниқса, умумий қирғин вақтида ўлкани қуршаб олган ваҳима ва таҳликали ҳолат, босқинчиларнинг шафқатсизлиги ва ваҳшийликлари реалистик бўёқларда таъсирчан чизилган. Чиндан ҳам, ҳикоялардан олинган мана бу мисраларда кучли ички ҳаяжон, зўравонлик ва ёвузликка нисбатан нафрат уфуриб турибди:

...Қасратидин даштни тутғон қатил,
Қон ила шингарфдин оқизди Нил.

Бош тушуб ул рўда сой тошича,
Бош кесибон ҳар киши ўзбошича.

Ҳар сари қон тўкмак ила тиги тез
Жумлан оламда солиб рустахез...

...Ато ўғлига йиғлабон: ҳой-ҳой!
Қизига ано тортибон: вой-вой!

Ҳаёт уйига марг солиб ҳалал,
Амон рахнасин маҳкам айлаб ажал...

Золим ва босқинчи ҳукмдорларнинг қирғин келтирувчи урушларини, умуман, ёвузлик ва шафқатсизликни қораловчи бу ҳикоятлар дўстлик ва вафо шаънига, ҳаёт ва тириклик шаънига мадҳия бўлиб эшитилади. Айни замонда оддий халқ вакилларининг руҳан бойлиги, пок қалби ва маънавий юксаклиги гоёси бу ҳикоятлар замирида ётади.

«Ҳайрат ул-аброр»нинг ўн тўққизинчи мақолотига илова этилган ҳикоятда ҳам ҳукмдор образи масаласи кўтарилган. Ҳикоят аввалида Баҳромнинг шоҳлик бурч-вазифаларини унутиб, айш-ишратга берилиши, ундан «ибрат» олган амалдорларнинг эса мулкни вайрон этиши ҳақида сўз боради:

Бодаи ғафлат ани маст айлади,
Маст неким, бодапараст айлади.
Шаҳ чу бўлур бода ичиб масти хоб,
Мастлар — ўқ мулкин этарлар хароб,
Бода ичиб қилғучилар шўру шар
Айладилар мулкни зеру забар.

Шоир шоҳ Баҳромнинг халқ манфаатларига зид эгоистик фаолиятини қуйидаги чиройли сўз ўйини орқали жуда равшан кўрсата олган:

Хаста кўнгул овламоқ этмай ҳавас,
Шева анга даштда ов эрди бас.

Ҳикоятнинг кейинги қатор мисраларида шоир шоҳнинг зулм йўлига кириши, маиший бузуқликка юз тутишининг мамлакат ва халқ учун ўта мудҳиш оқибатларини, айниқса, Баҳромнинг овда адашиб бир чотма (капа)га келиб қолиши саҳнасида ишонарли чизади. Шоир тасвирича, чотма эгаси ўша зулм остида эзилган, хароб бўлганлардан бири. Зулм ўқи тилка-пора қилган «уйи» ошиқлар кўнглидек вайрон, доимий талон-тарож натижасида унинг кийишга кийими, ейишга овқати, меҳмонга қўйгудек нарсаси қолмаган. Шоир шундай ситуация яратадики, унда икки қарама-қарши қутб вакиллари — золим билан мазлум-жабрланувчи юзмаюз тўқнашади. Капа соҳиби (Баҳромни танимай) шоҳ ва унинг амалдорларининг зулми, зўравонлиги тўғрисида ғазаб-нафрат билан гапиради:

Деди:— «Бурун яхши эди ҳолимиз,
Зулм хароб айлади аҳволимиз.

Шоҳ улус ҳолидин огоҳ эмас,
Жуз маю мутриб анга дилхоҳ эмас.
Хайли очибон тамаъ оғзини кенг
Айладилар мулкни ер бирла тенг!»

Ҳикоятда баён қилинишича, қапа соҳиби билан суҳбатда аччиқ ҳақиқат эшитгач, Баҳром ўз қилмишларидан афсусланади, зулм ва зўравонликка барҳам беради, адолат билан иш тутиб, «мулкни обод», «ғамгин халқни шод» қилади.

Бу ўринда ҳам халқпарвар шоирнинг ҳукми қатъий: у мамлакат ва раият — халқ ғамини емайдиган, унинг манфаатлари устида доимо қайғурмайдиган шоҳни асло тан олмайди, ҳукмронликка номуносиб деб ҳисоблайди.

Маълумки, Алишер Навоий халқ оғзаки ижодидан, унинг илғор гоя ва мотивлари, санъат ва шаклларида кенг фойдаланди. Бу таъсирланиш, айниқса, «Сабъан сайёр», «Фарҳод ва Ширин» дostonларида равшан кўринади. «Хамса»нинг бошқа дostonларидаги илова ҳикоятларнинг аксариятида ҳам халқ оғзаки ижодининг аниқ излари кўзга ташланади. Бу жиҳатдан «Ҳайрат ул-аброр»даги «Қониъ ва томиъ» ҳамда «Садди Искандарий» дostonидаги «Машриқда ганж топқон киши» ҳикоятлари жуда характерлидир. Ҳар икки ҳикоятда ҳам тамағирлик, текинхўрлик, меҳнат қилмай бойлик орттиришга интилиш фош этилади, хомтама кишиларнинг оқибатда панд еб, ўз очкўзликларининг қурбони бўлишлари халқ эртаклари услубида баён қилинади. Ва аксинча, худди халқ эртакларида бўлганидек, меҳнат кучи билан ҳалол яшашга интилган, сабр-тоқатли, покиза ниятли кишилар чин обрў-эътибор топадилар, бахтсаодатга эришадилар. Уйлаш мумкинки, Алишер Навоий бу каби ҳикоятларни яратишда фақат ўзбек халқ ижодиётидангина эмас, балки бошқа халқлар фольклоридан ҳам кенг фойдаланган. Масалан, ўзбек халқ эртакларининг бирор намунасида ҳам, айтайлик, қаҳрамонларнинг тошга битилган ёзувларга дуч келиши ва ундаги маълумотлар эртақ ривожини учун тугун бўлиб хизмат қилишини кўрмаймиз.

Навоийнинг зикр этилган ҳар иккала ҳикояти қаҳрамонлари эса хат битилган тошларни учратиб қоладилар, ундаги ёзувларга кўра «хазина» қидиришга киришадилар. Бундай детални шоир қардош халқлар фольклоридан олган бўлиши мумкин.

Айтиш керакки, Навоийнинг «Хамса»даги ҳикоятларининг айримлари «сайёр» сюжетлар асосига қурилган. «Садди Искандарий» дostonидаги «Шоҳ ва гадо» ҳикояти худди шундай: унда ўрта асрларда бутун Шарқда, кейинчалик эса Фарбда ҳам машҳур бўлган воқеа тасвирланган. Ўз мазмунига кўра фалсафий-ижтимоий характердаги бу ҳикоятда жаҳонгир Искандарнинг шоҳликдан гадоликни афзал билган шахс билан мулоқоти баён қилинади. Шоҳу гадо баробарлиги (янада аниқроғи, баробар, тенг бўлиш шартлиги) ҳақидаги прогрессив тезис ҳикоятдан шоир кузатган асосий мақсаддир.

... Искандар забт этган юртларнинг бирига ҳалок бўлган ҳукмрон ўрнига лойиқ шахсни қўйиш ниятида номзод ахтаради. Жамият ва дунё ташвишларидан узлатга чекинган бир доно таърифини эшитгач, уни ўз ҳузурига келтиришни буюради. Донишманд икки бош суякларини қўтариб келади. Искандар бунинг сабабини сўраганда қуйидаги соф фалсафий жавобни эшитади:

Деди: «гўрлардин қилурда гузар,
Неча бу сўнгакларга солдим назар.
Замиримга лекин ниҳон қолди бу
Ки, шаҳнинг қаюдур, гадонинг қаю?
Чу ўлганда бирдур бу икки матоъ,
Тирикликда невчун қилурлар низоъ?»

Бу, чиндан ҳам, асрлар давомида барча халқларнинг илғор фарзандлари дилини ўртаб келаётган, барча жамиятлар учун доимо кун тартибда турган ижтимоий долзарб муаммо эди. Ҳикоятда донишманд Искандар мутлақ бажара олмайдиган қатор шартларни қўйиб, шоҳликни қабул қилмайди, ўзининг жаҳонгирдан ҳам маънавий устунлигини намойиш этади.

«Хамса» дostonларига ўрнатиб бу каби ҳикоятларнинг умумий бир хусусияти шундаки, уларнинг ҳаммасида ахлоқий-таълимий мотивлар устун туради, улар панд-насиҳат, ўғит ва ибратни ҳам тарғиб этадилар. Худди шу жиҳатдан бу ҳикоятлар масалга жуда яқин турадилар. Ҳатто уларнинг айримларини масал жанрининг мумтоз намуналари дейиш мумкин. Масал учун эса фақат қуруқ насиҳат, юксак ахлоқ даъватигина эмас, балки қоралаш, фош этиш ҳам хосдир. Масалан, «Садди Искандарий»даги масаллардан бирида ёлғончилик қораланади, унинг иллат эканлиги ҳаётий лавҳада жишонарли исбот этилади.

... Доимо ёлгон сўзловчининг уйига ўт тушади. Аммо унинг мадад сўраб «чеккан фиғонлари»га кишилар ишонмайдилар. Оқибатда, шоирнинг ўринли ибораси билан айтганда, «кўз юмуб очқунча» вақт ўтмай уйи куйиб кул бўлади. Якунловчи икки мисраъ:

Агар қилмади эл ҳимоят санга,
Ўзунгдин керакдур шикоят санга!—

айниқса аҳамиятли бўлиб, унда масалнинг мағзи — ғоявий «ҳиссаси» ифода топган. Кўриниб турибдики, шоир жузъий ҳодисадан катта ижтимоий-фалсафий хулоса чиқаради: покиза ҳаёт тарзи, тўғрилиқ, ҳалоллик билангина халқ орасида обрў қозониш мумкин. Кимки, эл назаридан четда қолар экан, бунинг бош сабабини ўз феъли-атворидан, ижтимоий фаолиятидан қидириши лозим.

«Ҳайрат ул-аброр»даги бир масалда ҳам худди шу мавзу ҳайвонот олаmidан олинган лавҳа орқали янада жонли ифодаланган. Унда ҳикоя қилинишича, Шер билан Дуррож (тустовуқ жинсидаги қуш) дўст тутинишади. Дуррож ёлгон сўзлашга одатланган эди. У доимодўстига мурожаат қилиб, «Мени сайёд домидан қутқар!» деб бақирар, Шер югуриб етиб келса, алдаганлиги маълум бўларди. Кунларнинг бирида Дуррож чиндан ҳам домга илинади ва Шердан ёрдам сўраб қичқиради. Ҳар вақт алданиб келган Шер бу сафар (одатдаги ёлгон деб ўйлаб) ёрдамга бормайди. Шу тариқа ёлгончи Дуррож ўз бошига ўзи етади.

Бу масалда ҳам худди «Садди Искандарий»даги ёлгончининг уйи куйиши каби, ёлгоннинг доимо ёмон оқибатларга олиб келишига урғу берилган.

Шу дostonдан ўрин олган яна бир масални ҳам кўриб ўтайлик. Бу масалда табиати, феъл-атвори, интилиши, ташқи кўриниши жиҳатидан бири-биридан жуда узоқ бўлган Булбул ва Зоғ тўқнашади.

Маълумки, ёзма адабиётда ҳам, халқ оғзаки ижодида ҳам Булбул ва Зоғ аслий зид тарафлардир. Биринжобийлик тимсоли, баҳор, гул, хушхонлик, гўзаллик, садоқат, вафодорлик, покизалик рамзи, иккинчиси, аксинча, салбий тушунчалар билан боғлиқ бўлиб, хунуклик, бефаросатлик, дағаллик рамзи. Навоий масалида ҳам улар худди шу етакчи белги-хислатлари билан бири-бирларига қарши қўйиладилар. Аслида гўзалликдан узоқ, назокатга бефарқ, нафосатдан бебаҳра, дид-фа-

росатдан олис Зоғ Булбулни камситишга уринади, унинг баҳор фаслидаги оҳу ноласи, Гулга нисбатан чин садоқати устидан кулмоқчи бўлади. Булбулнинг фақат баҳор фаслидагина хониш билан фиғон чекиши, йилнинг қолган ойларида «ҳазину хомуш» бўлиши Зоғга эриш туюлади, у бунда мантиқсизлик, субутсизликни кўради. Узини оқил, билимдон тутган Зоғ Булбулга танбеҳ беради, унинг «айб»ларини очади...

Навоийнинг бу асари масал жанрининг барча талаб-шартларига тўла-тўкис жавоб бера оладиган, ҳар жиҳатдан мукаммал намунадир. Ҳз гоёси, тушунчаси, ҳаёт, садоқат ҳақидаги мулоҳазалари, яшаш шароити ва усули, интилиши ва мақсади жиҳатидан бир-биридан тубдан фарқланувчи икки томон унда бевосита тўқнаштирилади. Шоир қушлар дунёси вакиллари «инсонлаштирар» экан, уларга инсоний белгиларни кўчиради экан, масалага формал ёндошмайди. Шу қушлар характерига, улар тўғрисида кишиларда аллақачонлардан бўён шаклланиб, қатъийлашиб қолган тушунчаларга мос хислатларни тақайди: ҳар бири ўз фикр доирасига мувофиқ, ўз одатига кўра ҳаракат этади, «ўз сўзларини» сўзлайди, «ўз» мантиқига эга. Зоғ даъвосининг аслида мантиқсизлигини очиш вазифаси масалда бевосита Булбулнинг ўзига юкланади. У ўз фаолиятини юқлай биледи, далилларда исбот қилади, бугина эмас, у Зоғнинг қолоқ онгини, унинг гўзаллик ва нафосатни тушуниш ва қадрлашдан ожиз эканлигини фош қилади («Қачон англагайсан менинг ҳолатим!»).

Масал характеридаги Кабутар ҳикояти эса ватанпарварлик мотивлари билан суғорилган. «Фалак гардиши айлаган зулму зўр» оқибатида шоҳ қасрида тутқун бўлган кабутар қушларнинг бирида «зиндондин қочади». Озод бўлган қуш ҳеч нарсага боқмай ўз ошёни сари тинимсиз қанот қоқади. «Вале зулми даврон» унинг «уйини хароб қилган» эди. Аммо у шу бузуқ вайронани зийнатланган шоҳ қасридан афзал кўради:

Басе давр уруб, эҳтиёт айлабон.
Бузуғ узра қўнди нашот айлабон
Ки, маънус эрур гарчи вайронадур.
Нетай шоҳ қасринки,— бегонадур!
Эрур қушқа ҳушроқ чу боқсанг аён,
Мурассаъ қафасдин тикан ошён.

Бу ҳикоят беихтиёр шоирнинг оташин ватанпарварлик ғояси билан суғорилган:

Фурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш,

мисраи билан бошланувчи машҳур тўртлигини эслатади.

Навой масалларининг адабиётимиздаги аҳамияти бениҳоя каттадир. Шоир жамият, ҳаёт ҳодисаларини, улардаги зиддият ва номувофиқликни, тўқнашув ва курашларни ўзига хос шаклда мажозий ифода қилади. Масалларнинг кўпчилиги дидактик характерга эга бўлиб, ўша иллатларни ёрқин ифодалаши, илғор ғояларни, юксак инсоний фазилатларни тарғиб этишига кўра бошқа муҳим асарлари билан тенг аҳамият касб этади.

«Хамса» дostonларида келтирилган ҳикоятларнинг айримлари соф сатирик ва юмористик характерга эга. Бу тур ҳикоятлардан бир намуна келтириш билан чекланамиз. «Ҳайрат ул-аброр»нинг ўн учинчи мақолотига илова этилган ҳикоятда бир ўғри ҳақида сўз боради. Навой унинг ўғирлик қила туриб қўлга тушиш эпизодини соф юмористик планда тасвирлайди. Ер ўйиб уйга кирган бу «кисабур» (шоир ибораси) дуч келган нарсаларни тўплаб тугаверади, тугаверади. Оқибатда ўзи ўйиб кирган тешикдан тугун сизмай шарманда бўлади. Шоир ўғрининг ана шу аҳволини халқимизнинг «Сичқон сизмас инига, ғалвир боғлар думига» юмористик мақоли билан жуда вобаста талқин этади:

...Ўғри ўшул хуфра ичидин чиқиб,
Ҳарне топиб эвда — тамомин йиғиб.

Онча неким,— элта олур чоғлабон,
Берк тонғиб орқасига боғлабон.

Нақбга киргач — кичик эрди тўшук,
Сизмадиким,— беҳад улуг эрди юк.

Тор ини сичқонга солиб эрди ғам,
Қуйруғига боғлади ғарбол ҳам¹.

«Хамса» дostonларидаги бош мазмун, етакчи ғоя ва мотивларни янада тўлароқ ва ёрқинроқ очиш, далилларда намойиш этиш мақсадида илова этилган ҳикоят

¹ «Хамса», 903-бет.

ва масаллар шу қадар кўп сонли ва ранг-барангки, уларнинг барчасини бир мақолада қамраб олиш, таҳлил қилиш жуда қийин.

Аммо шуни таъкидлаш керакки, ҳажман кичик илова асарларда ҳам улуғ Навоий катта ижодкор, йирик санъаткор сифатида қалам тебратди, шеърӣ ҳикоят ва масалнинг ҳам моҳир устаси эканлигини намойиш этди. Шоир бундай тажрибани кейинчалик янада ривожлантирди. Масалан, умрининг охирларида яратилган «Лисон ут-тайр» достонида ҳам биз турли-туман мавзудаги ўнлаб гўзал ҳикоят ва масалларни учратамиз.

«АНДА ҲАР БАЙТ НЕЧА МАЪНИ ИЛА...»

Буюк Навоий яшаб, ижод этган давр билан бизни беш асрдан ортиқ вақт ажратиб туради. Табиӣки бу давр ичида кўп нарсалар, шу жумладан, тил ҳам ўзгарди, бу табиӣ албатта. Шунча тарихни кечирган Навоий асарларининг бугунги китобхонга тўла-тўкис тушунарли бўлмаслиги ҳам табиӣ! Аммо уни тушунарли бўлсин учун «Қайта ёзиш», тўғрироғи, ҳозирги адабий тилга кўчириб чиқиш шартми?! Умуман, бу юмушни қилиш учун зарра бўлса ҳам маънавий, ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ ҳақимиз борми? Баъзи бир шундай ишларни кўрганда уларнинг муаллифларига шу саволни бергимиз келади. Аммо бундай номақбул тажрибалар сони йил сари ортиб бормоқда.

Мана, қўлимизда «Ватан адабиёти» китоби. Бу дарслик 4-синфлар учун мўлжалланган. Уни ЎзССР Маориф нозирлиги тасдиқлаган ва «Ўқитувчи» нашриёти чоп этган. 1988 йилда бу китобнинг ўн бешинчи нашри қарийиб, ярим миллион (487.000) нусхада чиқди ва барча ўзбек мактабларига тарқатилди. Мана шу китобнинг 57-саҳифасида «Алишер Навоий (1441—1501)» ёзувларини ўқиймиз. Улуғ шоирнинг таниш суврати остида «Ёлғончи» деб сарлавҳа қўйилган ўн икки мисрали қўйидаги «шеър»га дуч келамиз:

Бор эмиш аввал замонда (?) бир киши,
Доимо ёлғончилик қилган иши.
Бир куни уйини ўт олган эмиш,

«Кутқазинг» деб дод-вой солган эмиш.
 Сўзига ишонмабди (?) ҳеч бир одам
 Уйи кўл бўлиб ёниб кетди шу дам (?)
 Унга айтмиш бир киши — ақли расо:
 «Кимки ёлғон сўзласа, алдар эса,
 Ҳар нечукким (?) рост турур (?) онинг сўзи;
 Эл аро ёлғон эрур онинг сўзи.
 Гарчи (?) ёрдам бермади ҳеч сенга эл
 Бошқадан эмас, ўзингдан ўпка қил».

Бадийят ва жозибадан батамом бебаҳра, ҳатто оддий вазн ва қофия талабларига ҳам изчил риоя қилинмаган бу ниҳоятда жўн ва мажруҳ мисралар ортидан ўша саҳифада: «Ўзбек халқининг буюк мутафаккир шоири Алишер Навоийнинг «Ёлғончи» масали (ҳикояти) унинг «Садди Искандарий» достонидан олинган», деган таъкидни ўқиб, ёқангизни ушлайсиз. Чунки, аслида Навоийнинг «Ёлғончи» сарлавҳали «Масал (ҳикояти)» йўқ ва демак, табиийки, унинг «Садди Искандарий» достонидан «олинган»лиги ҳақидаги маълумот ҳам ғирт ёлғоннинг ўзгинасидир. Ҳа, дарслик-хрестоматия тузувчилари Ҳ. Убайдуллаев ва Қ. Абдуллаевалар юқорида келтирилган «Ёлғончи»ни Навоий қаламига нисбат бериб, ёлғон сўзлаганлар, мана, неча йиллардан бери минг-минглаб мактаб ўқувчиларини алдаб келганлар, улар онгида улуг бобомиз ижодий мероси ва бадий маҳорати ҳақида нотўғри тасаввур шакллантирганлар. Афсуслар бўлсинким, бу иш ҳамон давом этмоқда. Маорифимизнинг энг юқори ташкилоти ҳам дарслик-хрестоматияни қайта-қайта нашр этилишини маъқуллаб, ҳақиқий шеърятдан узоқ тизмалари «Навоийнинг ўз ёзмишлари», деб гувоҳликка ўтган, ўзининг расмий ҳуқуқи ва обрўси билан катта ёлғонни «қонунлаштириб» берган.

Бутун масъулиятни тўла ҳис қилиб айтамызки, келтирилган дидсиз «асар»ни Навоий қаламига нисбат бериш, ҳар бир сўзни чертиб ишлатадиган, ҳар бир ташбиҳни минг мулоҳаза билан қўллайдиган Навоий шаънига, унинг даҳо санъаткорлигига очиқдан-очиқ тухмат қилишдан бошқа нарса эмас. Ҳа, минг-минглаб адабиёт ўқитувчиларимиз диққатига, шунингдек, тўртинчи синфдаги юз минглаб ўқувчиларимиз эътиборига шу ҳақиқатни етказишни лозим кўрамизки, қўлингиздаги дарслик-

хрестоматиянинг 57-саҳифасида Навоий имзоси остида берилган масал (ҳикоят)нинг бирор мисраси ҳам Навоийники эмас!

Хўш, шундай экан, бу бефайз ва нурсиз мисралар, бу тўмтоқ мазмун ва чала қофиялар кимнинг «кашфиёти?» Бу кескин саволга жавоб қуйидагича: уларнинг барчаси улғу шоир нурли қаламига чиндан ҳам мансуб бўлган ва ҳар жиҳатдан баркамол байтларининг олис соялари, хира изларидир. Гап шундаки, «Садди Искандарий» достонида кўплаб ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-таълимий масалалар жумласида Навоий ёлғончиликнинг хунук оқибатлари, ёлғончи шахсларнинг эса эртами-кечми, аммо муқаррар равишда жазоланиши мавзуни ҳам қаламга олган. Достоннинг тўғрилиқ, ҳалоллик таърифига, чинсўз ва ростгўйлик васфига бағишланган боби таркибида масал характериға эга бўлган қуйидаги мўъжаз ҳикоят мавжуд:

Бор эрмиш бурун чоғда козибваше,
Уййга тушуб шуълаи саркаше.

Фигонлар чекар эрмиш истаб мадад,
Эшитганга бўлмаи сўзи мўътамад.

Чу куймиш уйи юмуб-очқунча кўз,
Демиш анга соҳибдиле бўйла сўз.

Ки: «Ёлғон ангаким фаровон дурур,
Чини ҳам эл олинда ёлғон дурур.

Агар қилмади эл ҳимоят санга,
Узунгин керакдур шикоят санга!»

Ана шу беш байтни дарслик-хрестоматия тузувчилари бобдан узиб олиб, ўзларича сарлавҳа билан таъминлайдилар, шахсий дид ва истеъдодлари савиясида ҳозирги тилимизга «мослаштириб», яъни қайта ёзиб чиқадилар, ҳатто ҳикоятни «тўлдиришга», «бойитишга» уринадилар, ҳажмини эса ўн икки мисрага етказдилар ва уни Навоий асари деб ўқувчиларга тақдим қилдилар. Натижада ўқувчи «Қутқазинг» деб дод-вой солган эмиш. Сўзига ишонмабди ҳеч бир одам. Уйи кул бўлиб кетди шу дам» каби жўн, бадийликдан узоқ жумлаларни Навоийнинг ўз мисралари деб қабул қилишга мажбур этилади. Тузувчилар Навоийнинг дахл-

«сиз байтларига ўз нўноқ қўлларини урганликларини айтиб ўтишни лозим ҳам кўрмайдилар, ҳеч тап тортмай ўз «ижод»ларини улуғ шоир номидан эълон қилаверадилар. Тузувчилар, ноширлар бу қилмишларини, ҳойнаҳой, тушунилиши қийин сўзларнинг кўплиги билан асосламоқчи бўлгандирлар.

Юқорида қайд қилганимиздек, Навойнинг беш аср бурун битилган байтларини ҳозирги замон китобхонлари, айниқса, мактаб ўқувчилари бир ўқишдаёқ тўлатўкис уқиб олишлари қийин. Аммо бу объектив ҳолат—шоир тилининг «оғирлиги» ҳеч кимга унинг асарлари мазмун-ғояси ва юксак санъаткорлигини вайрон этиб, қайтадан ёзиш ва уни Навой номидан нашр этиш ҳуқуқини бермайди. Асло! Худди шунинг учун ҳам дарслик-хрестоматия тузувчиларининг бу «журъатлари»ни улуғ шоирнинг муқаддас меросига нотўғри муносабат, деб баҳолаш керак.

Ҳар бир ижодкор асари тўла дахлсиздир. Шу боисдан ҳам у қайта ёзиш, мослаштириш у ёқда турсин, ҳатто бирор таҳрир — «тузатиш»ларсиз, аслича нашр этилиши керак. Бу тан олинган илмий ёндашув адабий меросларни ўрганиш, эълон қилишда дастуриламал бўлиши керак. Навойнинг «жуда оғир», «иборалари қийин» асарларининг ҳам қайта ёзиб чиқишга, аслида ҳеч қандай зарурат йўқ. Хўш, у ҳолда асарнинг «маъзини чақиш» муаммоси қандай ҳал этилиши мумкин? «Сўз юритилаётган масал-ҳикоятнинг аслини қайта ўқиб чиқайлик. «Фигонлар чекар эрмиш истаб мадад; чу куймиш уйи юмуб-очқунча кўз; чини ҳам эл олинда ёлгон эрур» каби мисраларни ҳар бир ўқувчи бемалол ҳазм эта олишига шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Бошқа мисралардаги қатор сўз-бирикмаларга эса (козибваш, шуълан саркаш, муътамад, соҳибдил) тегишли изоҳлар берилса етарли. Кўринадики, Навойнинг «тили оғир» асарларини ҳам ҳозирги ўқувчиларга батамом бегона деб талқин этиш унчалик тўғри эмас.

Ўрта мактаб дарсликларида Навой асарларининг аслини беришнинг катта маърифий-тарбиявий, бадий-эстетик аҳамиятини ҳам асло унутмаслик керак. Мактаб ўқувчисининг улуғ бобомиз билан бевосита учрашиб, юзлашинининг энг яқин, энг аниқ йўлларида бири бу. Фақат шундагина ўқувчи Навойнинг ўзини кўриш, ҳис этиш, унинг ўз овозини эшитиш имконига эга бўлади, унинг руҳидан мадад, асарларидан маънавий озуқа олади. Айни замонда у XV аср ўзбек адабий ти-

лининг ҳолатини, унинг беш юз йил давомида босиб ўтган тараққиёт йўлини ёрқинроқ тасаввур этади. Бугина эмас. Навоий асарларининг аслини ўқишга ўрта мактабданоқ кўникма ҳосил қилишнинг аҳамияти катта. Айтайлик, масал-ҳикоятнинг яқунловчи (қиссадан ҳисса):

Агар қилмади эл ҳимоят санга
Ўзунгдмн керакдур шикоят санга!

байти ўзининг чуқур халқчил мазмуни, эзгуликка даввати билан ўқувчи онгида мангуликка қолса ажаб эмас, чунки у халқ мақоллари каби қуйма ва жарангдор, лўнда ва таъсирчан. Ахир:

Одамий эрсанг демагил одамий
Оники йўқ халқ ғамидин ғами —

мисралари болалигимизданоқ дилимизга жо бўлмаганми?!

«Ватан адабиёти» дарслик-хрестоматияси тузувчилари бу катта масалани унутиб қўядилар, келтирилган мазмунан пурҳикмат, шаклан баркамол байт ўрнига зўрмазўраки тикланган мана бу мисраларни тиқиштирадилар:

Гарчи (?) ёрдам бермади ҳеч сенга эл,
Бошқадан эмас, ўзингдан ўпка қил.

II

Кишини жиддий ташвишлантирадиган нуқта шундаки, Навоий асарларини «қайта ёзиб» нашр этиш «тажрибаси» янада кенгайиб бормоқда. Аслиятсиз, яъни Навоийнинг ўз сўзларисиз ва демак, ношир (тадқиқотчи)нинг субъектив тушунчаси ва субъектив талқини бўйича матнни Навоий имзоси билан эълон этишга янги мисолни «Шарқ юлдузи» журнали саҳифаларида учратдик. Журналнинг 1987 йил 4 сонида «Навоий мактублари» сарлавҳали бир материал босилди. Унда шоирнинг ўзбек тилидаги мактублари мажмуаси бўлмиш «Муншаот» «Шарқ эпистоляр адабиётининг ўзбек тилидаги мумтоз намунаси» деб тўғри баҳоланади. Тадқиқотчи Ю. Турсуновнинг «бу мактублар ҳозирги кундаги оддий хат тушунчасидангина иборат бўлиб қол-

масдан, айна чоғда, бадий ижоднинг ўзига хос тури сифатида юзага келган», деган фикри ҳам бизда эътироз туғдирмайди. Аммо, журналхонларга ҳавола этилган икки мактуб юқоридаги баҳо-таъкидларни асло исобглай олмайди, «булар Алишер Навоийнинг бой ижодий ва ижтимоий фаолияти ҳақидаги яна бир манбаъ вазифасини ўтайди, деган умид»ни (181-бет) оқлашдан батамом ожиз бўлиш билан бирга, шоир ва унинг ижодий фаолияти хусусида нотўғри тасаввур шакллантиради. Нега? Чунки Навоий имзоси билан берилган ҳар иккала мактубнинг бирор жумласи ҳам Навоийнинг ўз қалами остидан чиққан эмас!

Гап шундаки, «нашрга тайёрловчи» Ю. Турсунов Навоийнинг ҳар иккала мактуби матнини ўз идроки, тушунчаси бўйича қайтадан ёзиб чиқади ва бирор шарҳ-изоҳсиз уни улуғ шоирнинг имзоси остида журналхонларга ҳавола этади. Отаҳон журналимиз обрўсига ишонган ўқувчи, «Навоийнинг ўзлари шундай ёзган эканларда» деб ўйлашга тўла ҳақли! Ваҳоланки, журналхонлар ўқиган майиб жумлалар бу ўринда ҳам гўзал, мантиқан егук аслиятнинг ғира-шира шарпаларидир, холос. Далил сифатида Навоий шеърлятига хос юксак санъаткорлик ва мантиқий изчиллик, бадийят ва нафосат у ёқда турсин, шеърнинг энг оддий ва бирламчи талаб-шартларидан ҳам маҳрум мана бу тизмаларнинг шоир рубойиси деб тақдим этилганини айтиш билан чекланамиз:

То олам узра осмон айланиб турар экан,
Осмон узра юлдузлар порлаб турар экан,
Юлдузлар сайри барқарор экан,
Буларнинг барчаси сенинг фармонингга итоат этсин.¹

Нашрга тайёрловчининг бундай ўзбошимчаликлари, ўзбилармонлиги айтилганлар билан тугамайди. У «қайта ёзиш» жараёнида яна (бирор изоҳ бермай) турли ўринсиз қисқартиришларга, субъектив талқинларга йўл қўяди. Жумладан, рубой билан бошланган биринчи мактуб аслида рубой билан якунланган. Аммо журнал саҳифаларида бу якунловчи рубойий йўқ, шунингдек, иккинчи мактубда мавжуд бўлган икки рубойий ҳам «ортиқча» деб топилган. Агарда, айниқса, мактубларда роқим (муаллиф)нинг инсоний хислат-белгилари (шахсияти, табнати, савияси, маданийлик даражаси, ру-

¹ «Шарқ юлдузи» журнали, 1987, 4-сон, 181-бет.

ҳий олами, ахлоқий-маънавий қиёфаси ва б.) кўпроқ ва яққолроқ намоён бўлишини ҳисобга олсак, бундай «тузатиш» ва «таҳрир»ларнинг қанчалик хато бўлганлигини тушуниш қийин эмас.

Она тилининг такомили ва чин равнақи устида қайғурган Навоий бу йўлда амалий қадамлардан бири сифатида шахслар ўртасидаги ўзаро ёзишмаларга алоҳида эътибор қаратди, мактуб ёзиш маданиятини жиддий юксалтиришни орзу қилди. Шоир мактубларни ёқимтой жумлалар ва чиройлик ташбиҳлар, гўзал лутф ва нозик қочиримлар билан оро бериш, кўркам лавҳалар ва рангбаранг шеърӣ парчалар билан безаш лозимлигига алоҳида эътибор берган. «Муншаот»га жамланган бу мактублар худди шундай фазилатлари билан ажралиб турадилар. Уларнинг кўпчилиги бадий наср намунасидек равон ўқилишининг, ўқувчига бирор хабар-маълумот берибгина қолмай, айни замонда, чинакам ҳузур ва завқ-шавқ бахш этишининг бонси мана шунда. Афсуски, «Шарқ юлузи» улуғ шоир мактубларининг аслини бермай журналхонларни ана шу бадий-эстетик лаззатдан маҳрум этган.

III

Навоий дostonларини тарғиб этиш каби эзгу ният билан нашр этилган насрий баёнлар ҳам амалда ана шундай «қайта ёзиб чиқиш»дан бошқа нарса эмас. Кўринадики, «қайта ёзиб чиқиш» тажрибаси бир-икки мисол билан чекланмайди. Аммо, бундан у объектив зарурат экан, Навоийнинг «тили оғир» асарларини тарғиб этишнинг бирдан-бир йўли шу, деган хулосага келиш, бизнингча, жиддий хато бўлади.

Хўш, Навоийнинг бундай асарларини қай шаклда тарғиб этишимиз керак? Бу тарғиботни билим доираси бўш, адабиёт, санъат намуналарига бефарқ, бадий завқ-шавқдан деярли бебахра ёки узоқ бўлган китобхон савияси, дид-фаросати даражасига тушириш керакми ёки, аксинча, китобхонни фаолликка даъват этиб, унинг билим доирасини кенгайтириш, гўзалликни ҳис этиш қобилиятини тарбиялаш, бадий завқини ошириш йўлидан бориб, Навоий асарларини мустақил тушуниш ва бевосита шавқлана олиш даражасига кўтариш керакми?

Бу жуда жиддий, принципиал масала — унга осон-

гина «ҳа» ёки «йўқ» деб жавоб бериш етарли бўлмас керак.

Шубҳасиз, Навоийнинг айниқса эпик ва насрий асарлари кенг ўқувчилар оммаси учун бирмунча оғир ва китобхон қатор ўринларда мутахассислар ёрдамига муҳтож. Аммо ана шу ёрдамнинг характери ва шакли, меъёри ва мезони қандай бўлиши керак?

Шуни айтиш керакки, ҳозирги насрий баёнлар китобхонни ялқовликка, тайёр мазмуннигина «ямламай ютишга», бевосита ижодкор овози, руҳи, диди, туйғуси, ғоя ва ҳаяжони билан мулоқотга киришиш ўрнига, вое-ситачи шахсининг — насрий баёнчининг диди, тушунича-си, билими ва санъатни ҳис этиш даражаси билан чекланишга (насрий баён қанчалик муваффақиятли чиқмасин, барибир у маълум маънода субъектив бўлиши-ни, мазмун ва ғоянинг насрий баёнчи «ғалвири»дан ҳам ўтишини унутмайлик) ўргатиб кўяди!

Эҳтимол ҳозирги ҳолатдаги насрий баёнлар эмас, балки сифатли ва конкрет изоҳлар, шарҳ-талқинлар етарли бўлар? Эҳтимол, шунда китобхон «ўз» ижодкорини — «ўз Навоийси»ни кашф этар, у ёки бу байтини, ташбиҳини, имо-ишорасини ўзича тушуниш, ўзича тидроқ этиш ҳуқуқига эга бўлар?! Ахир ҳар бир фаол ўқувчининг «ўз» Пушкини, «ўз Шекспири» ёки Навоийси борлиги (бўлиши мумкинлиги) батамом табиий ҳол-ку! Ҳар ҳолда бу масаланинг ўйлаб кўрадиган нуқталари оз эмас.

Аммо шу қатъий аниққи, изоҳ бўладими ёки насрий баён бўладими — уни фақат ва фақат асл матн билан, Навоийнинг ўз сўзлари билан биргаликда, янада аниқроғи, бақамти, юзма-юз берилиши шарт. 30-йиллар охириларида худди шундай қилинган эди — нашрда шоирнинг ҳар байти билан ёнма-ён унинг насрий талқини, таъриририлган.

Шунинг учун ҳам, менимча, Навоий дostonлари насрий баёнларини асл матндан айириб, яъни, Навоийнинг ўз сўзидан узук ҳолда алоҳида китоблар шаклида нашр этилиши нотўғри бўлган, бу қадам, ҳатто, 30-йиллар охириларида қилинган ишлардан орқага тисарилиш, деб баҳоланиши керак. Менинг қатъий ишонимимча, «Навоийнинг ўзисиз» — асл матнсиз амалга оширилган бундай нашрлар китобхонни Навоийга яқинлаштирамайди, балки аксинча, ундан узоқлаштиради, оқибат-натижада улуғ шоир ижоди ҳақида нотўғри хулосалар шакллантиради, асарларининг ҳатто жанр хусусиятлари ва қу-

рилиши, баднияти ва услуби ҳақида, табиий равишда, чалкаш тасаввурлар туғдиради.

Бу шунчаки айтилган тахминий гап ёки асоссиз ҳа-диксираш эмас. Шоир Хуршид Даврон худди шундай китобхон билан учрашганлигини ўз мақолаларининг би-рида ёзади. Унинг «Тошкент оқшоми» газетасида (18 январь 1988 йил) босилган суҳбатида шундай парча бор:

«— Ҳайронман, Навоийнинг нимасини тушуниш қи-йин экан, нимасини изоҳлаш керак? Худди бугунги ти-лимизда ёзиб қўйган-ку! — деб қолди.

Маълум бўлишича, у киши шоир дostonларидан би-рининг насрий баёнини ўқиб, «Навоий ёзгани шу!» деб турган эканлар».

Бу жуда ачинарли гап, аммо, маълум маънода, та-биий ва ҳатто, қутилган натижа!

«Навоийнинг ёзгани шу!»

Кўринадики, китобхон ўқиган асарларининг аслини, ҳатто қайси жанрда яратилганини тасаввур ҳам қила олмаётир.

Шу муносабат билан таъкидлаш лозимки, Навоий ўз асарларининг шакл ва услубига асло бефарқ бўлган эмас, аксинча, режаланган асарининг мазмун-мундари-жаси, ғоявий-йўналиш мотивлари ва кимларга мўлжал-ланганлигига (ўқувчилар доирасига) кўра тўла онгли равишда назм ёки насрга мурожаат этган. Бу улуг шо-ирнинг етук адабий-эстетик концепцияси билан мустаҳ-кам боғлиқ назарий масаладир. Навоий ҳар доим маз-мун ва шакл бирлигига жиддий эътибор берган, жуда кўп бор ва қатъий равишда «маъни хўб»лиги билан бир-га, «суврати ҳам дилкаш» бўлишини, «таркиби қаторида «тартиби» ҳам «сушт» бўлмаслиги шартлигини талаб этган. Қисқаси, шоирнинг конкрет асарни наср ёки назмда яратиши ҳеч бир тасодиф эмаслиги шуб-ҳасиздир. Шундай экан, табиийки, биз ҳар бир асар-нинг мазмун-мундарижасинигина эмас, балки, айти за-монда, унинг шаклан тузилишини — «суврати»ни ҳам тўла дахлсиз деб билишимиз лозим.

Навоий қолдирган мероснинг катта қисми, бадий асарларининг деярлик ҳаммаси назмда яратилган. Уму-ман адабиётимизнинг етакчи анъаналари билан ҳам изоҳ-ланувчи бу ҳодиса асло бежиз эмас. Чунки шоир ҳар доим назмни насрдан устун қўяди, назм «хушроқ ва дилкашроқ», насрнинг «онча зийнати йўқтур», унинг об-разли тасвирича, назм — дид ва қатъий тартиб билан

тизилган дур, наср эса унинг пароканда сочилгандир, шу боисдан ҳам «назмнинг пояси бийикроқдир».¹

Шу ўринда:

Лекин ул борчадин доғи хўби
Бор дурур маснавийнинг услуби¹,

байтини ҳам эслайлик. Навоийнинг назм ва насрга ба-
ҳо-муносабатини ёрқин ифодаловчи бу далилларни кел-
тиришимизнинг боиси бор. Гап яна аслида маснавийда
яратилган «Хамса» дostonларининг насрий баён шакл-
ларидаги нашрларига бориб тақалмоқда. Шоирнинг ўзи
«Маҳбуб ул-қулуб»да (унинг насрда ёзилганини унут-
майлик) «назм адоси бағоят аржуманд ва бениҳоят ша-
риф ва дилписанд»,² дея таъкидлаган экан, чиндан ҳам,
нега энди биз унинг дostonларини беш асрдан кейин
насрга ағдариб (ва ўз талқинимиз бўйичагина) нашр
этишимиз керак? Бу муаллифнинг хоҳиш ва эътиқоди-
га, тугал адабий-эстетик принципларига батамом зид
ҳаракат эмасми?!

IV

Ўз шеърятининг шаклан гўзал ва баркамол, мазму-
нан пурҳикмат ва сержило эканлигига, ҳар бир ташбиҳ
ва образ заминиди катта фалсафий-ҳаётий тушунча
мавжудлигига, ҳар бир мисра-байт эса «неча маъни»
ифодалай олишига ишора этар экан, Навоий табиий гу-
рур билан шундай ёзган эди:

Назмим ичра ғариб маънилар
Гураба хайлидин нишона дурур.
Анда ҳар байт неча маъни ила,
Байт эмаским — ғарибхона дурур.

Бу айни ҳақиқат! Худди шу боисдан ҳам Навоий
шеърятини, жумладан, дostonларини насрий баён этиш
ниҳоятда мушкул, жуда мураккаб ва айни замонда,
масъулиятли вазифа. Аслида, шеърятни сўзма-сўз
баён этиш мумкинми ўзи?! Назм борлигидаги нафосат
ва латофатга, ҳис-туйғу ва ҳаяжонга путур етказмай
тўла-тўқис кўчириш иложи, ўша оҳангдорлик ва суръат-

¹ «Хамса», 903-бет.

² Алишер Навоий, «Асарлар», 13-том, 20-бет.

ни, завқ-шавқ ва лаззатни, ўша лутф-ноз ва жилва-та-бассумни, ўша билим-зукколик ва шўх-зарифликни, ўша тагофул-қувлик ва дард-қайғуни ўз даражасида самимий ва табиий, гўзал ва таъсирчан ифодалай олиш имкони, ҳар бири ҳикмат сандиғи бўлмиш байтлар бағридаги «неча ғариб (ноёб) маънилар»ни бекаму кўст идрок этиш ва ўша мукаммаллик ва серқирралигида, ўша нафислик ва жозибада жилолантириш қуввати топиладими? Жуда шубҳали!

«Лайли ва Мажнун» достони ҳақида сўзлаб Навоийнинг ўзи «Ҳар лафзида юз нишонаи дард!» деб таъкидлаган эди. Хўш, ҳар лафзидаги юз дард нишонасининг қанчасини дostonнинг насрий баёнидан топиш мумкин? Худди шу дostonнинг ўзидан биргина мисол келтирайлик. Унинг сўнги лавҳаларини битар экан, шоир дардди қўнглини китобхонга ёради:

Сўғи нечаким узоттим охир,
Йиғлай-йиғлай туготтим охир!

Ҳин самимият ва сирдошлик билан айтилган бу мисраларни насрий баён муаллифлари «Бу мотамномани (?-А. А.) қанчалик чўзган бўлсам (?-А. А.) шунча мотамзада (?-А. А.) бўлдим, ниҳоят, йиғлаб-йиғлаб тугаттим», тарзида аслидан узоқ, беҳис, бефайз, ниҳоятда жўн ва мантиқан мужмал жумлаларда ағдарадилар.¹

Қадимий «сўг» сўзи «аза, мотам, қайғу» маъноларини билдиришига эслаб, Навоий байтини ҳам, насрий баёндаги чўлтоқ жумлаларни ҳам қайта-қайта ўқийликда, инсоф билан одилона ҳукм чиқарайлик: улар ўртасига тенглик аломатларини қўйиб бўладими?! Асло!

Сўғи нечаким узоттим охир,
Йиғлай-йиғлай туготтим охир!

Бу сарли-сеҳркор мисраларнинг баёни учун унлаб саҳифалар етарли бўлармикин?! Бу мисралар шоир йиждонасининг қайсидир нуқталарини ёритиб, дostonга кйришиш, ёзиш, яқунлаш жараёнининг оддий кўзга яширин қийноқ ва роҳатига равшанлик киритмайдими?! Лирик «мен»нинг дoston қаҳрамонлари билан «бирга» машаққатли узоқ йўл босиб, қувонч ва лаззатни, изтироб ва ҳаяжонни, алам ва қайғуни, ҳақсизлик ва мусибатни баб-баробар «бошидан кечиргани»га гувоҳлик

¹ Алишер Навоий, «Лайли ва Мажнун», Ғафур Ғулom номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1976, 108-бет.

бермайдими бу мисралар?! Улар Дьюма ва Бальзакларнинг ўз қаҳрамонлари билан биргаликда «ўлишини», Кумушнинг сўнгги дамларини ёзиш чоғида Абдулла Қодирийнинг «юм-юм йиғлаб», кўз ёши тўкишини, устоз Гафур Ғулومнинг «Вақт»ни ўқишида мағрур овозидаги қалбларни зирқиратувчи титроқ оҳангларини эслатмайдими?!

Аслиятдан узоқ насрий баён китобхонни шундай имкониятлардан (маънавий-эстетик озуқадан) бебахра қолдиради, ҳар қандай завқ-шавқ эшигини тақа-тақ ёпади, романтик парвоз қанотини қирқиб ташлайди. Байтнинг асли ва юқорида келтирилган насрий баёни бунга яққол далилдир.

Шу муносабат билан айтайликки, ҳатто жуда андқ, сўзма-сўз тўғри баён ҳам аслиятдан олиними мумкин бўлган таъсирни, завқ-шавқни, изтироб-ҳаяжонни бирор даражада бўлсин, тўла бера олмайди. Чунки гоё — мазмунни қуруқ, яланғоч баён этиш, жайдари тушунчаларни, юзаки ҳолатни, аён ҳақиқатни жўн ифодалаш ҳали бадий адабиёт эмас. Чиндан ҳам, сувни суюқ, тошни қаттиқ, пахтани эса юмшоқ ва оппоқ дейиш шеърият учун кифоя бўлмайди. Навоий масалани худди шу тахлитда кескин ва қатъий кўяди. Шоирнинг маҳсус таъкидича, бадий адабиёт («сўз») жонбахш бўлиши, ҳатто «ўлган баданга руҳи пок» етказиши лозим ва шу мақсадда у нозик кузатувлар, гўзал ташбиҳлар, ўринли муболағалар билан безатилиши, юксак дид-фаросат, сеҳрли ҳис-туйғулар билан сугорилиши керак... Борлиқни ўз ҳолича оддий қайд этиш, нусха қўтариш асл шеъриятдан жуда узоқ. Бу муҳим адабий-эстетик принцип қуйидаги биргина байтда бутун моҳияти билан ёрқин ифодасини топган:

Ойни «ёруғ», чархни демак «баланд»
Таъби баланд элга эмас аржуманд!

Ана шу мисралардан кўринадики, Навоий ўз асарларини «таъби баланд эл» учун яратган, шеъриятни, санъатни, «балогат» ва «фасоҳат»ни тушуна оладиган, қадрига етиб ардоқлайдиган китобхонга мўлжаллаган.

Улуғ шоир дostonларини насрий баёнлар шаклида аслиятсиз нашр этишда ана шу нозик нуқталар эътибордан четда қолган кўринади.

ТОПИЛМАГАН ҒАЗАЛЛАР

Алишер Навоий шеърятнинг ўн олти кичик турида, она тилида яратган асарлар «Хазойинул-маоний» номи остида тўрт девонга жамланган. Унда улуг шоирнинг 2600 ғазали, 210 қитъа, 133 рубоий, 10 мухаммас ва бошқа турларда ёзилган жаъми 3132 шеъри (45 минг мисрага яқин) ўрин олган.

Профессор Ҳамид Сулаймон текширишлари бўйича айтиш мумкинки, Навоий «Хазойинул-маоний» девонларини тузиш устида бир неча йил давомида тинимсиз ижодий меҳнат қилган. 1498 йилда ҳозирда бизга етиб келган девонлар тугал тарзда яқунланган. Мажмуа девонларини улуг шоир шу даражада пишиқ, ўзаро ички мустаҳкам боғлиқлик ва қатъий мутаносибликда туздики, уларга кейинчалик бирорта ғазал киритиш ёки бирор ғазални тушириб қолдиришгина эмас, балки ички ўрин алмаштириш имкони ҳам қатъий йўқ. Чунки ҳар қандай дахл этиш мисқолгача ҳисобга олинган мутаносибликнинг бузилишига олиб келади, бутунликка путур етказилади.

«Хазойинул-маоний»нинг ички тузилиш жиҳатдан ниҳоятда пухта ишланганлигини шундан тасаввур этиш мумкинки, Алишер Навоий ундаги тўрттала девоннинг ҳар бирига баб-баробар 650 тадан ғазал жойлаштирилгани эмас, балки, айни замонда, шу ғазалларнинг қофияланишига кўра ҳам ҳар бир девонда ўзаро тенг ва қатъий мутаносиб бўлишига жиддий аҳамият берган. Яъни, «алиф» ҳарфи билан тугалланувчи қофия-радибли ғазаллар тўрттала девонда ҳам ўттиз тўққизтадан, «бе» ҳарфи билан яқунланувчи қофия-радибли ғазаллар йигирма еттидан ва ҳоказо тенг сонда учрайди. Ёки яна бир далил. «Хазойинул-маоний»да ҳаммаси бўлиб «анго» радибли 12 ғазал мавжуд. Бу ғазаллар тўрттала девонга учтадан баб-баробар тақсимланган. Бугина эмас, улар ҳар бир девонда бир ўринда, яъни 8—9—10 ўринларда жойлаштирилган. Бундай тартиб қатъий сақ-

ланган, бирор девоннинг бирор ўрнида бўлсин бузилмаган. Қисқаси, Алишер Навоий бу девонларга кейинчалик бирор ўзгартириш киритмаган, янги шеърлар билан тўлдирмаган, умуман уларга қўшимча қилиш аввалданоқ назарда тутилмаган.

Бундан қандай хулосага келиш мумкин?

Биринчи ва қатъий хулоса шуки, Алишер Навоий «Хазойинул-маоний» девонларига, ўз иборалари билан айтганда, «етти-саккиз ёшдан» то «олтмиш яқинигача» бўлган умри давомида она тилида яратган кичик шеърини асарларини жамлар экан, бу жараёнда жиддий ижодий-таҳририй иш олиб борган. Айтайлик, тўрттала девонга тенг тарқатиш учун етишмаган ғазалларни ёзиб тўлдирган ва аҳтимол, ҳисобдан ортган ғазалларни девонлардан четда қолдирган. Ҳар ҳолда, илк бор қўлига қалам олганидан, то «Хазойинул-маоний» мажмуасига сўнгги нуқта қўйгунча ўтган эллик йиллик ижодий фаолияти давомида Навоий тўрт девонга ҳар жиҳатдан баб-баробар сонда жойлаштиришни мўлжаллаб ғазаллар ёзган, деб ўйлаш кулгили ва мантиққа батамом зид бўлар эди.

Ана шу ҳолатдан яна шундай хулосага келиш мумкинки, «Хазойинул-маоний» лириканинг кичик турларида она тилида улуғ шоир ёзган асарларнинг ҳаммасини ўзида жамлаган эмас. Унинг девонлари таркибига қатор намуналар турли сабабларга кўра киритилмай қолган. Бу — масаланинг бир томони.

Масаланинг иккинчи томони шундаки, Алишер Навоий «Хазойинул-маоний» мажмуасининг сўнгги, бизнингча, учинчи редакциясини, айтилганидек, 1498 йилда узил-кесил тугатган. Ҳўш, бу санадан кейинги йилларда ёзилган ғазал, мухаммас, қитъа, рубоий ва бошқа турлардаги асарлар қаерда? Ахир «Хазойинул-маоний» девонларига тартиб берилгач, улуғ шоир она тилида лирик асарлар, жумладан, ихчам ва жуда обрўли тур бўлган ғазаллар ёзмаган, дейишга ҳеч қандай асос йўқ-ку!

Чиндан ҳам, Навоий ҳар доим катта илҳом ва жиддий суръат билан баракали қалам тебратган. Ингит йилларидаёқ «кунда юз байт айтиш мен учун ҳалво ейишдек осон ва ёқимли» мазмунидаги фахрия байтларини битган шоир шундай юксак ижодий суръатни то умрининг сўнгги кунларигача сақлаб қола билган. Биз сўз юритган «Хазойинул-маоний»га ёзган дебочада ўзи гувоҳлик беришича, девонларга тартиб билан жойлаш-

тириш олдидан кунда бир-икки, баъзи кунлари эса ҳатто уч-тўрт ғазал устида таҳририй ишлар олиб бориб, уларга сайқал берган.

Навоий умрининг охирларида ҳам ижодий фаолиятининг самарали ва баракали бўлганлигини, қисқа муддат ичида «Лисонут-тайр», «Мезонул-авзон», «Муҳокаматул-луғатайн» ва «Маҳбул-қулуб» каби йирик ва кўп жиҳатдан жиддий фалсафий-назарий ва ижтимоий ахлоқий йўналишга эга бўлган асарларни яратишга улгурганлиги равшан кўрсатиб турибди. Айтиш керакки, улуғ шоир бу йилларда ҳам мамлакат ва давлат ишлари, меҳнаткаш халқ ташвишлари билан ниҳоятда банд бўлганлигидан фақат кечаларигина ижодга вақт ажрата олган. Бу ҳақда Навоий «Лисонут-тайр» достонида жуда аниқ сўз юритади. Муҳими шундаки, ҳижрий ҳисоб билан олтимиш ёшида бу дostonни ёзишга киришган шоир ҳар кечада қирқ-эллик байтни «сафҳага ёзмай» ижодий ишни тўхтатмаган.

Хуллас, шу тарихий ҳақиқатки, Навоий «Хазойинулмаоний» девонларини тузиш юзасидан кўп йиллик машаққатли меҳнатни яқунлаганидан кейин ҳам ижодий ишни асло сусайтирмаган, аксинча, янада жадал ва фаол давом эттирган ва биз кўрганимиздек, катта самарадорликка эришган, қатор йирик асарларни яратган. Навоий ҳаётининг сўнгги йиллари ижодий фаолияти ҳақида сўз борганида шуни ҳам унутмаслик керакки, гарчи шоир неча йиллар давомида юзланган хасталик азоблари ва қариллик уқубатларидан шикоят қилиб келган эса-да, аслида ҳеч қачон ётиқлик бўлмаган, энг охириги кунларга қадар ижтимоий-ижодий фаолиятини давом эттирган ва демак, қўлидан қалам тушмаган.

Худди шу боисдан ҳам Алишер Навоий «Хазойинулмаоний»ни узил-кесил ва билкул яқунлаганидан кейинги икки йилдан ортиқ вақт мобайнида кўплаб ғазал, муҳаммас ва бошқа лирик турларда асарлар ҳам яратган, деган хулосага келинса, асло хато бўлмайди.

Демак, «Хазойинулмаоний» тузилишидан аввал ёзилган ва қандайдир сабаб, мулоҳазалар билан ундаги девонларнинг бирортасига ҳам кирмай қолган шеърлар мавжудлиги, «Хазойинулмаоний»ни тузиш ишларига сўнгги нуқта қўйилганидан кейин ҳам лирик турларда шеърлар битилганлигининг шубҳасиз эканлиги, бу янги ёзилганларни эса девонларга киритиш имкони бўлмаганлиги тадқиқотчиларни жиддий илмий изланишларга даъват этиши керак.

Аслида, бу соҳада ҳам айрим ишлар амалга оширилган. Масалан, проф. Ҳамид Сулаймон «Хазойин ул-маоний» девонларига кирмай қолган 24 ғазал, 8 қитъа, 2 рубоий ва фардларни топиб, «Фавойид ул-кибар» девонининг 1960 йил нашрига илова тарзида эълон қилган. Ушбу сатрлар муаллифи эса яқингача Ҳусайн Бойқаро — Ҳусайнийга хато равишда нисбат берилиб, унинг асарлари жумласида бир неча бор нашр этилган «етти бандли тахмиснинг аслида Навоий қаламига мансуб эканлигини аниқлаб, матбуотда эълон қилди (Қаранг: «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 9 февр. 1990 й.) Бизнинг фикримизча, бу тахмис 1498 йилдан кейин яратилган кўп сонли шеърлардан биридир.

Хуллас, ишонч билан айтиш мумкинки, «Хазойин ул-маоний»га бир қатор ғазаллар кирмай қолган ва у тузилганидан кейин ҳам улуғ шоир фақат йирик ҳажмли асарларгина эмас, балки кичик турларда ҳам анча-мунча шеърлар яратган.

Бу шунчаки қуруқ тахминий даъво эмас, балки ишончли манбалардан олинган далиллар асосида шаклланган илмий хулоса. Биз қуйида ана шу далилларнинг айримларини келтирамиз.

1. Маълумки, Алишер Навоий «Муҳокамат ул-луғатин» асарида ўзбек адабиёти ва жонли сўзлашув тилининг ниҳоятда бойлиги ва ранг-баранг товланишини кўплаб далилларда намоиш этади. Шу мақсадда шоир қатор сўз-ибораларнинг ёзма адабиётда ишлатилишида мисол тариқасида шеърятдан байтлар келтиради.

Алишер Навоий бу байтларнинг айримларини ўтмиш ўзбек ижодкорлари меросларидан топса, кўпчилик қисмини ўз ижодий тажрибасидан олади, қатор ҳолатларда эса шу асар учун ўзи баҳс юритилаётган сўзлар иштирокида махсус байтлар битади.

Жумладан, у «ҳой-ҳой» иборасининг қўлланиши ҳақида сўз очиб, «бу лафз ҳам аслан туркий услубдур» деб таъкидлайди ва мисол учун ўз ижодига мурожаат қилади:

«Фақирнинг бу мақтан машҳурдурким, байт:

Навоий, ул гул учун ҳой-ҳой йиғлама кўп
Ки, «ҳе» дегунча не гулбун, не гунча, не гул бор».

Бу ўринда улуғ шоирнинг бизга ҳанузгача номаълум бўлган ғазали ҳақида сўз бораётир. Келтирилган байтнинг таҳаллус билан яқунланувчи мақтаъ эканлигидан

ғазал тугалланган, мукаммал бўлган деган қатъий хулосага келиш мумкин. Бугина эмас, у ўша давр шеърят мухлислари орасида кенг доврғ қозониб, йиғинларда севиб ўқилганки, бу ҳақиқатни Навойнинг ўзи «машҳурдурким» ибораси билан қайд этиб ўтади. Айтилганидек, «Муҳокамат ул-луғатайн» 1499 йилда, яъни «Хазойин ул-маоний» тузилганидан кейин ёзилган ва унда девонлардаги ғазаллардан ҳам мисоллар олинган. Юқорида яқунловчи байти келтирилган ғазални эса, эҳтимол худди шу йилларда яратган ва шу боисдан ҳам, равшанки, расмий девонлардан четда қолган. Минг афсуски, афтидан шоирнинг ўзига ҳам жуда маъқул тушган ва халқ орасида шуҳрат қозонган бу ғазалининг тўлиқ матни топилган эмас.

Шеърят ва аруз фанининг назарий масалаларига бағишланган «Мезон ул-авзон» ҳам девонлар узил-кесил тартибга келтирилгандан кейин яратилган. Бу асарда ҳам, худди «Муҳокамат ул-луғатайн»да бўлганидек, назарий фикрларни далиллаш мақсадида шоир асосан ўз шеърятидан мисоллар келтиради ёки баҳс юритилаётган вазни намойиш этадиган янгиларини махсус битади. Мисолларнинг асос кўпчилиги девонлардан ўрин олган тугал ғазалларнинг матлаъ, яъни биринчи, бошланма байтларидир. Аммо асарда девонларда учрамайдиган ғазаллар матлаълари ҳам мавжудки, уларнинг ёзилиш тарихи ва тақдири бизга ҳануз қоронғу. Масалан, қуйидаги уч матлаъ билан бошланувчи ғазалларини биз «Хазойин ул-маоний» девонларидан топа олмадик:

- 1) Десам: «Оразу зулфинг ул ўтдур, тутундур бу».
Дер: «Ондин сенга куймак, бу бирдин қаро қайғу».
- 2) Чехрадин бурқаъ очиб, ўтқа куйдурдунг мени,
Чун кул ўлди пайкарим, кўкка совурдунг мени.
- 3) Ишқинг мени туну кун мажнуну зор айламиш,
Кўнглумни зору ҳазин, жисмим низор айламиш.

Бу ғазаллар ҳам, худди «Муҳокамат ул-луғатайн»да мақтаъ байти келтирилган ғазал каби, Навой ижодий фаолиятининг сўнгги йилларида яратилган, деб ўйлаш мумкин.

II. Улуғ шоирнинг ҳали бизга номаълум анча-мунча ғазаллари мавжудлигини исботловчи яна бир мисолни Хожа Ҳасан Нисорийнинг «Музаккири аҳбоб» тазкирасида ҳам учратамиз. Нисорий ўзининг ёшлик чоғида

Алишер Навоий билан бўлиб ўтган адабий суҳбатини хотирлаб, қуйидагиларни ёзади:

«Мир ҳазратлари суҳбат чоғида мендин сўрадиларки:

— Бизнинг шеърларимиздан бирор нарса ёдингда борми? Фақир аларнинг бу муборак мақтаъларини ўқидим:

«Эй Навоий, сен киму меҳробу масжид истамак?
Қайдаким, хўблар аёғин қўйса, сен бошингни қўй!»

Шеърятдан хабардор ҳар бир ўқувчига равшанки, бу ҳам тугал ғазалнинг яқунловчи байти. Аммо ғазал яхлитлигича ҳануз топилган эмас. Келтирилган байт муносабати билан марҳум адабиётшунос олим Акрам Иброҳимов шундай ёзган эди:

«Нисорий Навоийга айтиб берган мақтаъ Навоий девонларининг ҳеч бирида учрамайди. Эҳтимол, шу мақтаъли ғазал девонлар тузилиб бўлганидан кейин ёзилган. Нисорий қўлида Навоийнинг машҳур девонларидан ташқари, кейин ёзилган шеърлар тўплами ҳам мавжуд бўлган бўлиши мумкин».

Олимнинг бу хулосаси жиддий диққатга сазовор. Чиндан ҳам, 1498 йилдан кейин ёзилган она тилидаги шеърларини шоирнинг ўзи ёки кейинчалик адабиёт мухлисларидан бири девон ёки тўплам ҳолига келтирган бўлиши ҳам мумкин.

III. Маълумки, Заҳриддин Муҳаммад Бобур Алишер Навоийга алоҳида ихлос-муҳаббат билан қараган, унинг меросини, айниқса она тилида яратган асарларини кунг билан мутолаа қилган, мукаммал билган ва ниҳоятда юксак баҳолаган.

Биз учун бу ўринда алоҳида диққатга сазовор нарса шундаки, Бобур аруз вазнининг назарий масалаларига бағишланган илмий асарида Навоий меросига жуда кўп мурожаат этади, ўзининг назарий хулосаларига ишончли далил сифатида улуғ шоир асарларидан мисоллар келтиради. Жумладан, арузнинг рамал баҳри вазнларига бағишланган қисмида Алишер Навоий ижодидан кетма-кет қирқ олти ғазалнинг матлаъ байтларини келтиради, Шулардан қирқ бештаси «Хазойин ул-маоний» девонларида мавжуд, аммо қуйидаги байт билан бошланувчи ғазални биз бу манбаъда учрата олмадик:

Қимники, ёр айладинг бўлди гирифтoring сенинг!»
Рашқдин, ваҳ, дея олмасман: «Худо ёринг сенинг!»

Қисқаси, Навоийнинг «Муҳокамат ул-луғатайн» ва «Мезон ул-авзон» каби ўз асарларида, шунингдек, кичик замондошлари Заҳириддин Муҳаммад Бобур («Рисолаи аруз») ва Хожа Ҳасан Нисорий («Музаққир аҳ-боб»)лар асарларида айрим байтларигина келтирилган, аммо тўлалигича «Хазойин ул-маоний» девонлари таркибида учрамайдиган қатор ғазаллар мавжуд. Бу ғазалларнинг мазмунини қатъий белгилаш мушкул бўлса-да, бизгача етиб келган ана шу айрим байтлар бўйича уларнинг деярли ҳаммаси Навоий лирик мероси учун етакчи бўлган ишқ-муҳаббат мавзуида яратилган, деб тахмин этиш мумкин. Аммо, баъзи маълумотлар улуғ шоирнинг ҳажвий ёки ҳазлий руҳдаги айрим асарлари ҳам ҳанузгача бизга номаълум қолаётганлигини кўрсатади. Ана шундай ишончли маълумотлардан бирини Алишер Навоийнинг ўзи «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида келтиради. У Машҳаднинг таниқли фозилларидан Сайид Ғиёсиддин ҳақида сўзлар экан, қуйидаги гувоҳликни беради:

«... Аҳл ва мулоим кишидур. Мазох ва мутойиба мизожиға ғолибдур... Чун Сайиднинг ҳумоюн башараларида сафрат (сариглиқ — А. А.) ғолибдур — «Сайид ширға» ҳам дерлар. Баъзи маймунға ҳам ташбиҳ қилурлар. Фақир худ бу навъ густоҳлиқлар (ибосизлик, беҳаёлик — А. А.) қила олмасмен; аммо Мирнинг маркабин (уловини — А. А.) ул итга ўшатибменким, анга бир маймунни миндирурлар. Агарчи Мирға ноҳуш келур, аммо ҳазл билан ўткарур».

Бу парчада гап Навоийнинг ҳазл руҳида ёзилган ғазал ёки қитъаси ҳақида бораётганлиги шубҳасиз. Аммо ана шу асарнинг матни ҳозиргача топилган эмас.

Алишер Навоийга бўлган чексиз ҳурмат-эътибор, уни ўзига устод деб билиш, тажрибаларидан ўрганиб Навоийвор мисралар битишга уриниш кейинги асрлар ижодкорлари томонидан улуғ шоир ғазалларига сонсаноксиз тахмислар яратилишига олиб келди. Натижада «Хазойин ул-маоний» девонидан ўрин олган жуда кўп ғазалларга неча юзлаб тахмислар юзага келди. Умуман бу тахмисларнинг аҳамияти, шеърятимиз тарққиётидаги ўрни каби масаладарга тўхташ имконияти йўқлигидан, уларга баҳс юритилаётган мавзуъ юзасидангина ёндашамиз. Гап шундаки, бу тахмисларнинг айримлари таркибида «Хазойин ул-маоний» девонларида учрамайдиган қатор ғазалларга ҳам дуч келамиз.

Тўғри, бундай намуналарнинг ҳар бирига, беистис-

но, танқидий ёндашиб, жиддий изланишлар олиб бориш, ғоя ва етакчи руҳ, услуб ва ишлатилган сўзлар ва ҳатто бадий санъат ва воситалар бўйича жиддий қиёсий таҳлилдан ўтказибгина қатъий бир хулосага келиш мумкин, акс ҳолда, бошқа ижодкорлар асарларини улуғ шоир қаламига хато равишда нисбат бериб юбориш ҳеч гап эмас. Бу иш жуда катта ижодий меҳнат ва чуқур билимни талаб қилади.

Алишер Навоий ғазалларига кейинги асрларда боғланган тахмисларнинг навоийшунослик учун, айниқса, улуғ шоир ғазалларининг тўғри, яъни, аслий матнларини тиклаш каби муҳим ишда ҳам жиддий илмий эътиборга лойиқ манбаъ эканлиги шубҳасиздир. Негаки, деярлик ҳар бир тахмисда ғазал матнига тегишли камида икки—уч фарқлар учрайди. Бу фарқларнинг айримлари оддий сўз алмашинуви ёки ҳарфий бўлса, баъзилари ғоя ва мазмунга, изчиллик ва услубга бевоқиф таъсир кўрсатиш даражасида жиддийдир. Бу масалага муносабат билдиришда кейинги даврлар қалам аҳли Алишер Навоий мероси ва анъаналарини ўзлари учун муқаддас ва тамомила дахлсиз деб тушунганликларини ҳамда ўз ҳолларича, айтайлик, улуғ шоир ғазалларига таҳририй ўзгартириш, қўшиш ёки олишга журъат этмаганликларини эътиборга олсак, масала анча равшанлашади. Ҳа, тахмис боғловчи шоирлар Навоий ғазалларини «тузатганлар» деб айтиш қийин ва худди шу боисдан ҳам улар ихтиёрларида шоир асарларининг бизга номаълум қўлёзма нусхалари бўлган, деб тахмин этиш мумкин.

Қуйидаги мисол худди шундай хулоса учун жиддий асос бўла олади. «Хазойин ул-маоний»нинг иккинчи девони «Наводир уш-шабоб»дан ўрин олган:

Саҳар ховар шаҳи чарх узраким хайли ҳашам чекти,
Шои хат била кўҳсор уза олтун алам чекти —

Байти билан бошланувчи ғазал то 1989 йилда амалга оширилган сўнгги нашргача ҳар доим ўн байт шаклида эълон қилиниб келинган.

Ваҳоланки, Навоийнинг қалами остидан чиққан асл матнда ғазал, ўн уч байтдан иборат бўлган. Унга тахмис боғлаган Киромий (XVIII аср), Оғаҳий (XIX аср) ва Баёний (XIX аср охири ва XX аср бошлари)лар ҳам ана шу асл матнга асосланиб, ҳар бири ўн уч бандли мустақил мухаммаслар яратганлар.

Асл матнда ва унга тўла мувофиқ ҳолда зикр этилган шоирлар боғлаган тахмисларнинг ҳар бирида мавжуд бўлган, ammo бизнинг аввалги барча нашрларимизда тушиб қолган, мана бу уч байт эндиликда тикланиб, ғазал жисмидан ўзининг қонуний ўрнини эгаллади:

...Хушо улким, мунундек чоғ вафосиз умрни англаб
Сабухи жомни аҳбоб бирла дам-бадам чекти.
Маоний аҳли гоҳи нукта узра қилу қол этти,
Муғанний хайли нағма ичра гоҳи зеру бам чекти.
Не давлатдурки, бу ҳолатда андоқ борди ўздинким,
Бақо иқлимидин рахтини то мулки адам чекти.

Бу каби мисоллар Навоий ғазалларига кейинчалик боғланган тахмисларнинг ҳам улуғ шоир асарларини аниқлаш ва асл матнларининг тиклашда жиддий ва ишончли манбалардан бири бўлиши мумкинлигини кўрсатади.

Далиллар фақат айрим-байтларнигина эмас, балки бутун-бутун ғазалларни ҳам ана шундай тахмислар бўйича топиш имкони мавжудлигини кўрсатади.

Аввало, бир нозик нуқтани таъкидлаб ўтайлик. Шеърятимизда қабул қилинган қадимий анъанага кўра, мухаммаслар тахмис боғлаган ижодкорнинг «ўз асари» ҳисобланади ва шунинг учун ҳам улар девонларига киритилиши табиий. Биз шу тахмисларга асос бўлган ғазаллар хусусидагина баҳс юритишимиз мумкин.

Машҳур шоира Увайсий девонида Навоий ғазалига боғлаган бир неча тахмислар бор. Улар жумласидан етти бандлик бир мухаммас бизнинг эътиборимизни тортди. Гап шундаки, Увайсий тахмисларига асос бўлган бошқа ғазаллар «Хазойин ул-маоний» девонлари таркибида бор бўлгани ҳолда бу мухаммасга асос бўлган ғазални уларда учрата олмадик. Демак, бу ўринда ҳам ҳанузгача бизга номаълум бўлган ғазал ҳақида сўз бормоқда. Қуйида Увайсий гувоҳлигига кўра улуғ шоир қаламига мансуб бўлган ғазал матнини тўлалигича, мухаммас таркибидан ажратиб, ўқувчиларга ҳавола қиламиз:

Тонг эмаским, тоби ишқингдин кўнгул гар топса хат,
Не ажаб ўт шуласи бирла самандар топса хат.

Хаста кўнглум бир лабинг қандидин, эй обиҳаёт,
Топти, хат шарбат ичиб негги мукаррар топса хат.

Жоми лаълингдин кўнгул маҳзуз бўлди, ваҳ, нетонг,
Тушса махмур илкига бу навъ соғар топса хат.

Туну кун ул шўх май ичганда гар ғамгин эсам,
Бок йўқ мендин керакким, гул ситамгар топса хат.

Мен ютуб қон йиғларам, лаълинг ичиб соғар кулар,
Тенг қадаҳ ичган керак эрди баробар топса хат.

Ишки комил, кўрки, юзунг зуҳд бирла бодадин,
Гўйё мен хат топармен ул суманбар топса хат.

Не ажаб, аҳли хирад хушдил Навоий назмидин,
Жавҳаре топқонда тонг йўқ яхши гавҳар топса хат.

Демак, бу ғазал Алишер Навоий қаламига мансуб. Алишер Навоий ижодини қунт билан мутолаа қилган Увайсий гувоҳлигига ишонмасликка ҳеч қандай асосимиз йўқ. Бу масалага аниқлик киритишда улуғ шоир меросида «хат» радифли яна ғазаллар мавжудлигини ҳам, мақтаъ байтида ифода этилганидек фахрия услубида битилган байтлар ҳам кўпгина учрашини инобат олиш лозим кўринади.

Бугина эмас. Ҳижрий 1306, милодий 1888 йилда Раҳимхўжа эшон ибн Алихўжа эшон саъий ҳаракатлари билан Тошкентдаги Лахтин босмахонасида чоп этилган Навоий девонида бу ғазал улуғ шоир асарлари қаторидан ўрин олган (173-бет). Кўринадики, Увайсий ҳам, зикр этилган девон ношири Раҳимхўжа эшон ҳам Навоий ғазалини белгилашда бизга номаълум бир манбага асосланганлар.

«Хазойин ул-маоний» девонларнинг бирортасида ҳам учрамайдиган, аммо Навоийга нисбат берилган ғазаллардан яна бирини иқтидорли шоир Роқим меросида кўрамиз. У: «Баҳор вақтида қил сайри лолан хурдў» мисраи билан бошланувчи мухаммасини Навоий ғазалига тахмис деб очиқ-ойдин ёзади. Ана шу ғазални тўлалигича ўқувчиларга тақдим этар эканмиз, Навоий меросида бошдан-оёқ ҳаётсеварлик ғоялари билан суҳорилган худди шу руҳ-мазмунда, шундай услуб ва бадий воситаларда қатор ғазаллар мавжудлигини таъкидлаб ўтишни лозим топамиз. Бизнинг қатъий ишончимизча, бу ғазал ҳам улуғ шоирнинг 1498 йилдан кейин яратилган етук шеърларидан биридир:

Не яхши вақт эрур, ёр оирла бир бўлгу,
Кўнгулда ҳар неча пинҳон сўз ўлса — айтилгу.

Қадду юзу лаби лаъли хаёлини айларда
Кўзумга неча тронг откуича келмади уйқу.

Баҳор вақтида май ичгилу нашот эткил,
На шоҳ қолғуси оламда, на гадо қолғу.

Замири соф, юзи соф, тийнатидур соф,
Нажоди одам эмастур — фаришта бўлғай бу.

Висоли дўст ғанимат, ўзунг ғанимат сен
Ки, ҳар нечукчилибон бўлма ёрдин айру.

Ҳаёту айши жаҳонни бу қадарким, билдим
Бияйниҳи экан ул сояи рами оҳу.

Навой ёри жафокоридин вафо кўрса,
Анга бу рўтба бори ошиқ ичра ойруқсў.

Чиндан ҳам, ҳар жиҳатдан баркамол, тўла халқчил ва ҳаётий ғазал. XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларида яшаб ижод этган йирик шоирлардан Юсуф Сарёмий ҳам «Хазойин ул-маоний» девонида учрамайдиган икки ғазални Навоийнинг асарлари сифатида бизга тавсия этади. Гал 1914 йилда шоирнинг шогирдларидан Тавалло томонидан чоп этилган «Девони мавлавий Юсуф Сарёмий» таркибидаги икки тахмис устида бормоқда.

Аввало, Юсуф Сарёмийни ҳам Алишер Навоий меросини чуқур ўрганганини, унинг кўплаб ғазалларига татаббуъ ва тахмислар яратганини, жумладан, «шайх» радифли ҳажвиясига мухаммас боғлаган ягона ижодкор бўлганлигини айтиб ўтайлик. Бу ҳолат Юсуф Сарёмий гувоҳлигининг эътиборли эканлигидан, унинг сўзлари жиддий, асосга эғалигидан дарак беради.

Биринчи мухаммас халқимизнинг ялла қўшиқлари жумласидан мустаҳкам ўрин олган, унинг ниҳоятда шўх, ўйноқи, жарангдор мисралари эса ҳар бир ўқувчига ёшлигидан таниш:

Бир неча гул барги қабо, яли-яли,
Айлағоли бизни адо, яли-яли.
Тузмоқ учун савту наво, яли-яли,
Жам бўлунг моҳлиқо, яли-яли.
Бўлди қизиқ базми саро, яли-яли.

Мухаммас яхлитлигича, табиийки, Юсуф Сарёмий асари ҳисобланади. Мухаммасга асос бўлган ва Навоийга нисбат берилган ғазал эса «Хазойин ул-маоний» девонларида йўқ. Юсуф Сарёмий таъкидига кўра, юқоридаги банднинг сўнгги икки мисраси ва қуйидаги байтлар Навоий томонидан ёзилган:

Нағма била мутриб этуб тарона,
Соқи тутуб жоми сафо, яли-яли.

Рухи Набий арш тагига бориб.
Бир-бирига қилди имо, яли-яли.

Риштан жонимга етар бир гириҳ,
Қилди вужудимни фано, яли-яли.

Гул очилиб, гулшан ўлуб лолагун,
Бўлди анга нағмасаро, яли-яли.

Бир назара солса дебон кўз тутуб,
Қоматимиз бўлди дуто, яли-яли.

Хаста Навоийни тўкуб қонини,
Қўлларига қўйди хино, яли-яли.

Асримиз бошларида тошбосма усули билан чоп этилган баъзи баёзларда бу ғазал байтларига жуда ўхшаш байтлар Қосимий тахаллуси қўйилган шеърда ҳам учрайдики, бу ҳол унинг муаллифи масаласини жиддий текшириш лозимлигини кўрсатади.

Юсуф Сарёмий девонида яна бир мухаммас Навоий ғазали асосида яратилганлиги қайд этилган. Худди юқоридаги ғазал каби, бу ғазал ҳам, «Хазойин ул-маоний» девонларининг бирортасидан топилмади.

Навоийга нисбат берилган тўққиз байтли бу ғазалнинг ҳам байтларини Сарёмий мухаммаси таркибидан ажратиб ўқувчилар диққатига ҳавола этамиз:

На янглиғ айлади тасвир оразинг наққош
Ки, наътинг айтғали айлар кўнгул тил ила талош.

Кўюнга бўлса супурги мижам тонг эрмаским,
Иўлингда шаҳлари Жабрил Амин эрди фаррош.

Паямбар аҳлига Ақсодаким имом ўлдунг,
Алар кавокиб эдилар, сен эрдинг анда қуёш.

Ҳамиша йиғлар эди авжи Қибриёга боқиб,
Ки, анда уммат учун кўзларидин оқиб ёш.

Белига боғлади маҳкам қаноат асбобин,
Муҳаммад очлигидин воқиф ўлмасун деб тош.

Фалаклар узра чиқиб, «умматим!»— деб йиғлаб,
Отини босган изига тасаддуқ ўлсун бош.

Бу жоҳи султонийким, худо санга берди,
Ҳижозу ғайри Ҳижоз ичра йўқ санга ўхшош.

Қамар юзи ёруғ ўлди юзунг шуоъийдин,
Ул оқшомекн, малонк санга эди йўлдош.

Эрур кўюнгда Навоий асиру ҳам мажнун,
Ул ойни суҳбатини топқай эрсам эрди кош.

Адабиётимиз тарихидан бизга маълумки, «Навоий» тахаллуси остида турли асрларда бир неча ижодкорлар қалам тебратганлар. Эҳтимол, биз сўз юритган тахмислардаги ғазаллар ҳам ана шу «бошқа Навоий»ларнинг бирига тегишлидир, деб ўйлаш мумкин. Албатта, бундай тасодифни ҳам назардан қолдирмаслик керак. Аммо, биринчидан, неча юзлаб тахмисларга асос бўлган асарларнинг деярли 99 фоизи «Хазойин ул-маоний» девонларида мавжудлиги қолган бир фоизининг ҳам Навоий қаламига мансуб эканлигига очиқ ишора этгандек кўринади. Иккинчидан, айтايлик, Юсуф Сарёмий девонидаги ҳар иккала мухаммаснинг тепасига «Амир Навоий ғазалига мухаммас» деб аниқ ва махсус қайд этилганки, бу жуда муҳимдир. Гап шундаки, чиндан ҳам, «Навоий» тахаллусли бир неча ижодкор бўлган, аммо уларнинг бирортаси ҳам «Амир Навоий» бўлмаган.

Сўз юритилган ғазалларнинг Алишер Навоий қаламига мансуб эканлигини тасдиқловчи далиллардан яна бири ўша ғазалларга бир эмас, бир неча ижодкорларнинг тахмис боғлаб, «Амир Навоий ғазалига мухаммас» дея махсус қайд этишларида юзага чиқади.

Масалан, XIX аср иккинчи ярми адабиётимизнинг иқтидорли намояндаларидан бири Мирмаҳмуд Миршамсиддин ўғли Қорий (1832—1902 йиллар)нинг 1912 йилда Тошкентда чоп этилган девонида Навоийнинг олти ғазалига мухаммаси мавжуд. Юсуф Сарёмийга замондош бўлган бу ижодкор ҳам юқорида сўз юритил-

ган, аммо «Хазойин ул-маоний» девонларида бўлмаган ғазалга, унинг Амир Навоий қаламига мансублигини алоҳида таъкидлаб, тахмис боғлаган. Мана тахмиснинг биринчи банди:

Муҳаббатингни қизай дилда жон қушига маош,
Дуруду мадҳинг ила эътиқодим айлай фош,
Нечук тил очса бўлур ҳазратингга бу қуллош,
На янглиғ айлади тасъир оразинг наққош,
Ки, наътинг айтғали айлар кўнгул тил ила талош.

Юсуф Сарёмий ҳам, Мирмаҳмуд Қорий ҳам ўз тахмисларига асос бўлган ғазал муаллифини хато кўрсатганлар, деб гумон этишга ҳеч қандай асос йўқ. Алишер Навоийнинг Мирмаҳмуд Қорий бешликка айлантирган олти ғазалидан яна бири «Хазойин ул-маоний» девонлари нашрларида, шунингдек, қўлёзмалар сақланаётган расмий ҳазиналардаги манбаларда учрамайди. Бу Қорий девонидаги:

Бўлубман, дўстлар, девонаваш оламини расвоси,
Кўруб айб айламанглар, шул эрур наҳну қасамноси,
Қизил юзлик, қаро кўз, лаъли хандоннинг таманноси,
Мани маҳв айлаган ул дилбаримни чашми шаҳлоси,
Кўнгул мулкени тарош айлаган ишқини яғмоси —

банди билан бошланадиган етти бешликдан иборат тахмисдир. Унга ҳам худди бошқаларга каби «Муҳаммаси Қорий бар ғазали амир Навоий» деб сарлавҳа қўйилган. Қуйида Қорий гувоҳлигига кўра амир Навоий қаламига мансуб бўлган ана шу ғазал матнини тахмис жисмидан шартли ажратиб ўқувчилар диққатига ҳавола қиламиз:

Мани маҳв айлаган ул дилбаримни чашми шаҳлоси,
Кўнгул мулкени торож айлаган ишқини яғмоси.

Ўлумдин зарра ваҳмим йўқ, вале, қўрқинчим андин кўб,
Қачон ўлғайману кетгай бошимдин ёрни савдоси.

Заифу нотавон, бечораю бехонумондурмен,
Неча ҳажрида йиғларман — ани йўқ зарра парвоси.

Неча жавру жафосига чидарга тоқатим йўқтур,
Қазоға розилар бўлдум, туганмас ишқни ғавғоси.

Фалак дорулқазоға элтибон қатл айлади — ўлдум,
Жазоси шул эрур — ҳар кимки, қилса ишқни даъвоси.

Манга дарди фироқ, андуҳи мотам чархи кажрафтор
Ки, қичқиртиб мани бозори ишқнинг айюҳанноси.

Навоний дилфигор ўлғач, маломат новаки етгач,
Тилинган этга ўхшайдур аниким барча аъзоси.

Ғазал мазмуни, вазн ва қофия беқусурлиги, бадий баркамоллиги, услуб ва қўлланилган сўзлар бўйича Навонийники эмас, дейишга бизда ҳеч қандай асос йўқ.

Қисқаси, кейинги даврларда яшаб ижод этган кўп сонли шоирлар меросларидаги тахмисларни синчиклаб ўрганиш орқали ҳам улуғ шоирнинг расмий девонларига кирмай қолган ғазалларни кашф этиш мумкин, дейилса хато бўлмайди.

Шундай умумий хулосага келиш мумкинки, Алишер Навонийнинг кичик шеърӣ турларида она тилида яратган асарларининг асосан кўпчилиги «Ҳазойин ул-маоний» девонлари таркибида етиб келган бўлса-да, турли сабабларга кўра уларга кирмай қолган намуналар ҳам кам эмас. Айниқса, 1498 йилдан, яъни «Ҳазойин ул-маоний»нинг сўнгги учинчи редакциясини тузиш ишлари узил-кесил якунланганидан кейинги йилларда улуғ шоир яратган бу тур асарларининг тақдири биз учун ҳамон қоронғу бўлиб қолмоқда. Умрининг охирларида эса Навоний йирик ҳажмли асарлар қаторида, масалан, кўплаб ғазаллар ҳам ёзганлиги эса шубҳасиздир. Уларни излаб топиш, асл матнларини тиклаш навоийшуносликнинг энг муҳим вазифаларидан биридир.

«КУНДА ЮЗ БАЙТ...»

«...Оз вақтда кўп шеър айтилди ва ҳар навъ назм теграмга йиғилди...» («Ҳазойин ул-маоний» дебочасидан).

Ниҳоятда катта суръат билан баракали қалам тебратиш Алишер Навоийнинг ижодкор сифатидаги ёрқин қиёфасини белгиловчи муҳим фазилатлардан бири бўлган. Улуғ шоир ўзидаги бу ижодий қудратни жуда эрта ҳис қилган ва табиий ғурур ва жиддий масъулият билан ўрни-ўрнида қайд этишдан тортинмаган. Масалан, 1466-67 йилларда Сайид Ҳасан Ардашер номига битилган маснавий мактубида шоир Ҳиротни тарк этиб, Самарқандга кетиш сабабларини баён этар экан, улар жумласида шоирлик иқтидори етарли қадрланмаганлигини, ижодий иш учун дурустроқ шароит бўлмаганлигини кўрсатади. Шоир фахрия услубида қалам тебратиб, ўзини Низомий ва Фирдавсийлар қаторига қўяди: менинг ёзган шеърларимнинг ҳар бир ҳарфи тоза дурга тенг, деб таъкидлайди у, ижодий иш жараёнида тангридан менга шундай туганмас қувват етадики, оқибатда дилимдаги тайёр мисраларни қоғозга тушуришга улгуролмайман — унга фурсат етишмайди:

Этар тенгридин онча қувват манга,
Ки, бўлмас битирига фурсат манга!¹

Навоий фахрияни давом эттириб, яада баланд пардаларга кўтаради: ижод майдонида тенги бўлмаган Фирдавсий «Шоҳнома»ни якунлаш учун ўттиз йил тинимсиз меҳнат қилган. Мен эса, деб таъкидлайди Навоий, ўттиз ойда шундай асар яратиш қувватига эгаман, чунки кунда юз байт ижод қилиш мен учун ҳалво ёйишдек енгил ишдир:

...Ани дерга бўлса қачон рағбатим,
Эрур онча ҳақ лутфидин қувватим.

¹ Алишер Навоий. «Мукамал асарлар», тўплами, 3-жилд. 529-бет.

Ки, ҳар неча нутқ ўлса қоҳилсарой,
Битигаймен ўттиз йилин ўттиз ой!

Агар хосса мани, гар ийҳом эрур,
Ани кунда юз байти ҳалвом эрур!¹

Навойи шахсиятидаги юксак суръат билан баракали ижод этиш қобилияти, айниқса, «Хамса» дostonларини яратиш жараёнида юзага яққол чиқди: амалий ижтимоий ишлардан, шоирнинг ўз ибораси билан айтганда, «халқ ғавғоси ва халойиқ алолосидин тинмаган» бир шароитда шоир фавқулodда қисқа — бошланганидан то тугатишга қадар икки йилга етар-етмас («каму беш»), бевосита дostonлар ёзилган вақтнинггина ҳисобга олганда эса «олти ой»га ҳам етмаган бир муддатда яқунлайди.

Бу ҳақда шоирнинг ўзи «Хамса»нинг яқунловчи дostonи «Садди Искандарий»да қуйидагича гувоҳлик беради:

...Ўзунг тинмайин халқ ғавғосидин,
Қулоғинг — халойиқ алолосидин.
Бу меҳнатлар ичра чекиб сўзга тил,
Замондин каму беш ўтуб ики йил,
Чекиб хома бу нома итмомиға,
Етургайсен оғозин анжомиға.
Ки, аҳли муҳосиб шитоб айласа,
Дейилган замонин ҳисоб айласа,
Йиғиштурса бўлмас бори олти ой
Ки, бўлдунг бу раъноға сувратнамой!²

Ҳисоб-китоб юритувчилар («муҳосиб аҳли») бешала дostonни ёзишнинг ўзигагина сарфланган вақтни («дейилган замонин») жамласалар «олти ой ҳам бўлмайди», деган таъкид Навойидаги ижодий суръат, юксак маҳсулдорлик иқтидорини кенг ва чуқур тасаввур этиш имконини беради: улуғ даҳо бир юз саксон кунга етар-етмас қисқа муддат ичида жами 25.615 байт (51.230 мисраъ)дан иборат ғоявий-бадий жиҳатдан баркамол шеърый хазина ярата олган.

Кўринадики, «Хамса» дostonларини ёзишга киришишдан қарийб ўн беш йил аввал «кунда юз байт айтиш

¹ Уша асар, 529—530-бетлар.

² Алишер Навоий, «Хамса». Нашрга тайёрловчи П. Шамсиев. ЎзФА нашриёти. Тошкент, 1958 й., 1652-бет.

мен учун ҳалво ейишдек енгил иш» мазмунидаги хитоб ва «Хамса» ёзиш учун ўттиз йил эмас, «икки-уч йил» ҳам менга етарли, деган таъкид, чиндан ҳам асло қуруқ мақтаниш ёки беҳуда лоф уриш бўлмаган. «Хамса»га нисбатан эса, амалда ҳатто, камтарлик қилинганини кўрамиз. Агарда, «Хамса» дostonларини ёзишга сарфланган вақтини ҳатто олти ой — бир юз саксон кун, деб олганимизда ҳам, Навоий ҳар куни, беистисно, 142—143 байтдан ёзган бўлиб чиқадики, бундай суръатни дунё миқёсида бошқа бирор ижодкор амалиётида қайд этилганлиги шахсан бизга номаълум.

Навоий ижодий фаолиятидаги бундай суръатни унинг замондошлари ҳам, жумладан, Абдурахмон Жомий, Хондамир, Заҳриддин Бобурлар ҳам алоҳида қайд қилиб ўтганлар. Ҳусайн Бойқаро эса, рисоласида улуғ шоир қобилиятининг бу қиррасига махсус тўхталиб, қуйидагиларни ёзади:

«Агарчи Шайх Низомий назм аҳлининг устодидур, ўз «Хамса»син, машҳур будурким, ўттиз йилда такмил бериб дурур. Ва Мир Хусравким, «Хамса» абёти ададин ўттуз мингдин ўн секкиз мингга ихтисор қилибдурур ва шуҳрати мундоқ турурким, олти-етти йилда тугатиб дурур.

Бу фасоҳат майдонининг сардори ва балоғат бешасининг газанфари (яъни Алишер Навоий — А. А.) бовужуди улким, кўп афсоналарда дилфазир тафсиллар берди ва таъъписанд ислоҳлар қилди, — («Хамса» — А. А.) бунёдининг ибтидосидин саводининг интиҳосига-ча ҳамоно икки йилдин ўтмади ва айтилгон авқот (вақтлар — А. А.) ҳисобга кирса, деса бўлғайким, олти ойга етмадиким, анинг афсоналари рангинлигин ва абёти сеҳройинлигин ва тарокиби матонатин ва маосийси латофатин мутолаа қилгон киши билғай ва мулоҳаза қилгон киши фаҳм қилғай»¹.

Таъкидлаш лозимки, бундай қизгин фаолият ва юксак ижодий суръатни Навоий ҳар доим — ижодининг илк босқичларида ҳам, умрининг сўнгги йилларида ҳам юқори даражада намойиш эта олган. Шоир ижодий фаолиятининг икки даврдан — ёшлик ва қарилик даврларидан олинган қуйидаги тарихий мисоллар фикримизни тасдиқловчи ишончли далил бўла олади. Замонасининг етук фарзандларидан бири Паҳлавон Муҳаммад

¹ Ҳусайн Бойқаро, «Девон. Рисола», 164-бет.

хотирасига бағишланган насрий асарида Навоий Машҳадда талабалик йилларида яратган ғазалларидан бири билан боғлиқ қизиқ воқеани эслайди. Воқеанинг биз сўз юритаётган масалага алоқадор нуқтасинигина қайд этиш билан чекланамиз: англашиладики, шоир бир тонг чоғида бир ғазални бошлаб узил-кесил тугатишга ҳамда оққа кўчириб, тайёр ҳолатга келтиришга улгуради.

«Бир кунким, — ёзади у, — саҳари фақир бу шеърни айтиб эрдимким, матлаи будурким:

Ҳар қаён боқсам, кўзумга ул қуёшдин нур эрур,
Ҳар сори қилсам назар, ул ой майга манзур эрур.

Ва бу шеър етти байт эрди ва мусаввада (оққа кўчириб — А. А.) қилиб жойбимга (чўнтагимга — А. А.) солиб эрдим...»¹.

Алишер Навоий «Хазойин ул-маоний» мажмуасини султон Ҳусайн Бойқаро таклифи ва даъвати билан тузганлигини бир неча бор махсус қайд этади. Жуда мураккаб ва ниҳоятда пишиқ ички қурилишга эга бўлган бу беқиёс мажмуа устида улуғ шоир қанча вақт меҳнат қилганлиги аниқ белгиланган эмас. Мутахассислар, бу иш тахминан 1490 йиллар аввалларида бошланиб, 1498 йиллар атрофида ҳозир бизга етиб келган шаклда узил-кесил яқунланган, деган хулосага келганлар.

Навоийнинг ўзи эса «Хазойин ул-маоний»га ёзган махсус дебочада Ҳусайн Бойқаро даъвати ҳамда ўзининг жиддий ижодий меҳнати ҳақида ҳам қизиқарли маълумотлар беради:

«...Қабул бармоғин кўзумга ва миннат илигин жонимга ва жонпарвар сўзимга қўйдум, — деб ёзади у Ҳусайн Бойқаронинг таклифини эслаб. — Хома учин тез эттим ва табъ оби ҳаётин оташангез. Ва ўтган айёмда айтилгон матлаълар субҳи бидоятин мақтаълар шоминиҳоятига вобаста ва кечкон ҳангомда битилган паршон абёт гавҳарларин такмил риштасига тортмоқ била шайваста қила бошладим.

Қан бир эрдик, бир ғазалу икки ғазал,
Бал уч ғазалу тўрт ғазал баъзи маҳал.

¹ Алишер Навоий, «Асарлар», 14-том, 98-бет.

Маҳвашлардек бори латофатда масал
Борлаб кийибон юзга ҳале, тўнға — ҳулал».¹

Демак, Навоий «Хазойин ул-маоний»ни тузиш жараёнида ҳар куни бир-икки, баъзи кунлари эса ҳатто уч-тўрт ғазалга сайқал бериб, девонларга жойлаштирганки, бу ижодий фаолиятидаги юксак самарадорлик ва суръатни яна бир бор тасдиқлайди. Афтидан, шоир «Хазойин ул-маоний»ни тартиб бериш ишига нуқта қўяр-қўймас «Лисон ут-тайр» достонига — болаликдан дилига тугиб қўйган ижодий режани амалга оширишга қалам чекади.

Шоир бу чуқур фалсафий достонни ҳижрий 904 (милодий 1498 — 1499) йилда бошлаб, шу йилнинг ўзида якунлай олган. Шу ҳолатни ҳам унутмайликки, бу йилларда ҳам Навоий, гарчи расмий бирор лавозимда бўлмаса-да, «ҳазрати Султоннинг энг яқин кишиси» («муқарраби ҳазрати султон») сифатида ижтимоий-сиёсий ҳаётда фаол қатнашиб турган ва демак унинг жуда кўп вақти давлат ва мамлакат ишлари билан банд бўлган. Аммо шунга қарамасдан, Фаридуддин Атторнинг машҳур «Мантиқ ут-тайр» достони таврида асар яратиш ниятини амалга оширишга киришади. Навоийнинг ўз иқрорича, ижодий иш учун кундузлари вақт орттира олмаган-фақат тун-кечалардагина ишлашга имкон топган. Шундай оғир шароитда ҳам шоир қирқ-эллик байтни қозоғга туширмай қаламини тўхтатмаган:

...Олтмишга умр қўйғонда қадам,
«Қуш тилин» шарҳ эткали йўндим қалам.

Эрди ёрим кеча ашғолим чоғи,
Табъ бу маънига машғул ўлмоғи.

Хома рафторин неча сурсам неча,
Қирқ-эллик байт ҳар ярим кеча —

Сафҳаға ёзмай қарорим йўқ эди!
Бу рақамда ихтиёрим йўқ эди.²

¹ Алишер Навоий, «Мукамал асарлар тўплами», 3-жилд. 16-17-бетлар.

² Алишер Навоий, «Асарлар», 11-том, 239-бет.

Шу ўриннинг ўзида Абдурахмон Жомий асари «Арбаин»нинг таржимаси бўлмиш «Чиҳил ҳадис»ни Навоий жуда тез тугатганини ҳам эслаб ўтайлик. Қирқ тўртлик ҳамда кириш ва хотима қисмлардан иборат бўлган бу асарни шоир «бир-икки кун»да қиёмига етказди. Шу нуқта эътиборга лойиқки, шоир бу ижодий ишни мўлжалдан олдин тугата олганлигини қониқиш ва мамнуният билан таъкидлайди:

Бир-икки кунки, эҳтимом эттим,
Кўз тутардин бурун тамом эттим.¹

Қисқаси, Навоий бутун ижодий фаолиятида, биринчи навбатда, йирик дostonларни ёзишда фавқулодда юксак суръат ва жуда юқори самарадорлик кўрсатди. Ижод аҳлига самимий ҳомийлик ва ғамхўрлик кўрсатган улуғ шоир бошқа қалам аҳллариини ҳам ижодий фаолликка даъват этди, айни замонда етарли шеърий иқтидори бўлмай, зўрма-зўраки қалам суришга интиланган ёки қобилияти бўла туриб ижодда сусткашлик қилувчи танбал шахсларни аччиқ танқид қилди, улар устидан кулди.

Масалан, «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида иқтидори бўла туриб, ижодда «лавандлик» қилувчи Садр Котибий, Сайид Имод, Нодирий кабиларни танқид қилади. «Маҳбуб ул-қулуб» асарида эса ижодий суръатни камтарлик, ғоявий-бадий етуклик, ҳам шаклан, ҳам мазмунан баркамоллик билан чамбарчас бирликда кўради: «Ва юз машаққат била бир байт боғлаштурғайлар, даъво овозасин етти фалакдин ошурғайлар. Сўзларида не ҳақойиқ ва маориф нўшидин ҳаловат ва назмларида не шавқ ва ишқ ўтидин ҳарорат. Не шоирона таркиблари ахсан ва не ошиқона сўзу дардлари шуълаафкан. Баъзидин агар гоҳи бирор яхши байт воқеъ бўлур, аммо ўн онча ямон даъво зоҳир бўлурки, у ҳам зоеъ бўлур. Агар бири бир нозук маънида писандида печ қилур, аммо ўн онча нописанд даъво била ани ҳам ҳеч қилур»².

Бутун «Хамса»ни олти ойга ҳам тўлмас қисқа бир муддатда ёза олганини фахр билан қайд этган шоир шу ўриннинг ўзида:

¹ Алишер Навоий, «Асарлар», 15-том, 55-бет.

² Алишер Навоий, «Асарлар», 13-том, 21-бет.

Керак даҳр аҳлига ўн кун жадал
Ки, беш байтдин боғлағай бир газал.
Басе, маснавийгўйи нозук хаёл
Ки, назм аҳли ичра солиб қийлу қол,
Халойиққа юз ҳусну ноз айлағай
Ки, ўн йилда минг байт сөз айлағай¹—

деб ёзар экан, ижодий сусткашликка ўта салбий муносабатини очиқ баён этади, моҳиятда қизғин ижодий фаолиятга даъват қилади.

Ана шу айтилганлар қаршисида йирик шарқшунос олим Е. Э. Бертельс йўл қўйган бир ачинарли чалкашлик, айниқса, бўртиб кўзга ташланади. Аввало, Е. Э. Бертельснинг умуман, ўзбек адабиёти тарихини хусусан, Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини ўрганиш ва рус тилида тарғиб этишда таҳсинга лойиқ кўпгина жиддий илмий ишлар яратганлигини, навоийшунослик ривожига сезиларли улуш қўша олганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Биз кўрсатиб ўтмоқчи бўлган чалкашлик эса «Садди Искандарий» дostonининг кенг ва чуқур таҳлилига бағишланган йирик тадқиқоти жисмида учрайди.

Олим бу дostonнинг яратилиш тарихи тўғрисида баҳс очиб, жумладан қуйидагиларни ёзади: «Навоий ўз дostonида унинг ёзилиш шароити хусусида нималар деганини белгилашга уринамиз. Шоир аввалги тўрт девонни тугатгач, маълум муддат дам олганини маълум қилади.

Эллик кунча ҳордиқ чиқориб,
Маю нуқулдин нашот истаган —

киши яна олға юришни, машаққатли ва хатарли йўл босишни хоҳламай қолади. Қандай сабаб Навоийнинг ижодий ишнда бундай тўхталиш («перерыв»)ни юзага келтирганини эндиликда айтиш, албатта, қийин. Бу амалга оширилган катта меҳнат оқибатида юзланган оддий толиқиш, чарчаш бўлиши мумкин. Аммо бошқа сабаблар ҳам бўлиши мумкин»².

Хўш, Навоий ижодий фаолиятидаги қандай «тўхталиш», «танаффус» ҳақида сўз бормоқда? Ижодий иш-

¹ «Хамса», 1649-Сет.

² Е. Э. Бертельс, «Избранные труды. Навои и Джами», Москва, 1965 г. 369-370-бетлар.

дан «эллик кунча» қўл тортишнинг қандай «бошқа сабабларига» ишора этилмоқда? Аслида, умуман бундай жиддий тахмин ва хулосалар учун бирор асос борми?

Аниқ айтиш мумкинки, ҳеч қандай асос, ҳеч қандай далил йўқ. Ундай бўлса, гап нимада?

«Садди Искандарий» дostonидан Е. Э. Бертельс ўз сўзлари билан баён этган парчанинг аслини қайта ўқиб чиқайлик:

Қўюлди чу тўртунчи манзилга ком,
Дедимким, қилай тўрт-беш кун мақом
Ки, йўл ранжидин нотануманд эдим,
Тинорға бaсе орзуманд эдим,
Неча кунки, дафъ ўлди фарсудалик,
Мизожимға юзланди осудалик¹

Мисраларда «тўртунчи манзилга» етилгач (яъни, «Хамса»нинг тўртинчи дostonи «Сабъаи сайёр» якунлангач), шоирда «тўрт-беш кун» ҳордиқ чиқариш нияти туғилгани, чунки, йўл азобидан (яъни, дostonлар устида иш-лашдан) ҳолсизланиб дам олишга — «тинорға орзуманд» бўлганлиги, **бир неча кунда чарчоқ босилиб яна «мизожига осудалиқ-хотиржамлик юзлангани»** ҳақида сўз бормоқда, халос.

Шундай экан, Е. Э. Бертельс қайд этган «эллик кунча» муддат қаердан олинган?

Минг афсус билан айтиш керакки, ўзбек тилини яхшигина эгаллаб, кўплаб нозик нуқталарини чуқур идрок эта олган шарқшунос олим муомаладаги «беш-ўн кун» бирикмасини тўғри тушуна олмаган. Аниқроғи, бу иборани «беш маротаба ўн кун» деб ўйлаган. Шу боисдан Навоийнинг юқорида келтирилган парча давомида битилган:

Беш-ўн кунчаким, бўлдум оромжўй,
Нашоти маю нуқлдин комжўй —

байтини рус ўқувчиларига:

Отдохнул около пятидесяти дней,
Искал наслаждения вином и закуской²—

¹ «Хамса», 1222- бет.

² Е. Э. Бертельс. Зикр этилган асар, 370- бет.

тарзида бузиб кўрсатади. Оқибатда улуғ шоир ижодий фаолиятининг энг қизғин ва самарали даврларидан бири хусусида, «Хамса»нинг яқунловчи достони устида кечган ижодий иш жараёни ҳақида нотўғри тасаввур ва хато хулосалар шаклланишига йўл очилади, шоир шахсиятига табиатан хос бўлган ғайрат ва юксак ижодий суръатга, доимий изланиш ва фаолликка соя тушади — уни қандайдир ҳорғин, шижоатсиз ва майшатга мойил («эллик кунча маю нуқлдан нашот истадим...») шахс каби бузиб тавсифлайди. Ваҳоланки, «Садди Искандарий»ни ёзишга киришганда эндигина 43 ёшга тўлган Навоий ҳам давлат ва жамоат арбоби сифатида, ҳам ижодкор сифатида ниҳоятда жўшқин ва маҳсулдор фаолиятда бўлганки, биз юқорида буни тадиқловчи қатор далиллар келтирдик.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, Навоий мунтазам ижодий иш томон интилган, бутун вақтини («йигирма тўрт соат кеча-кундуз») улкан ижодий режаларини рўёбга чиқариш қайғусида бўлган, ижодий изланишдан тиним-қўним билмаган. Давлат юмушлари ва ижтимоий-амалий ишлар унинг вақтини кўп эгаллашидан доимо шикоят қилган шоир тинч ва хотиржам бир шароитни орзу қилади («Бировдин топмаса кўнглум футуре»), ҳатто султондан ҳар қандай давлат ишларидан («бори ашғолдин») озод қилишни расмий илтимос қилади. Ана шундай шароит яратилса, янада кўпроқ ва ғоявий-бадий баркамол асарлар ёза олишини таъкидлайди:

Ҳамоно тезтак айлаб қаламни,
 Равонроқ торта олғаймен рақамни!
 Ҳам ўлғай бу рақамдин санъате кўп,
 Ҳам ўлғай санъатида диққате кўп.
 ...Фароғат кунжида бир гўша тутсам,
 Мени эл, мен доғи элни унутсам!
 Борн ашғолдин шоҳ тутса маъзур
 Ки, бўлсам сўз демак шуғлиға маълум!¹

«Хамса» таркибида лирик чекиниш тарзида битилган бу байтлар улуғ шоирнинг ижодий ишга бўлган жиддий ва ўта талабчан муносабатини аниқ кўрсата олади. Йўқ, «Хамса» дostonларини ёзиш жараёнида Навоий

¹ Алишер Навоий, «Хамса». Нашрга тайёрловчи П. Шамсиев Т., 1958, 638-бет.

фаолиятида қандайдир узиниш, «қўл тортиш», ижод ўрнига «маишатга берилиш»га мойиллик бўлган оралиқ ҳақидаги тахминларга мутлақо қўшилиб бўлмайди. Аксинча, мунтазам, қизгин ижодий ва хоҳиш-орзусига зид ўлароқ ижтимоий-сиёсий амалий фаолиятда бўлган. Шумуносабат билан «Ҳайрат ул-аброр»даги: **«Йўқ эди бош қошиғали фурсатим!»** деган иқрорини ҳам эслаш жуда ўринли. Бу мисраъ «Хамса»ни ёзишга киришилганида битилган. Ижодий парвозга бўлган чексиз иштиёқни ифодаловчи мана бу байтлар эса уни яқунлаш арафасида саҳифага туширилган:

Тузай назм мулкида шоҳона базм!
Ҳамул базм сори қилай ёна азм!
Билик тахти узра чиқиб ўлтирай!
Хаёл элчисин ҳар тараф чоптурай!

Улкан туғма иқтидор соҳиби Навойнинг ижодий ишга бўлган муносабати аслида доимо мана шундай бўлган...

Аслиятнинг мазмун-моҳиятини тўла англамай таржима этилиши жиддий масалалар билан боғлиқ хато хулоса-талқинларга олиб келиши мумкинлиги биз кўриб ўтган мисолда юзага равшан чиққан. Айтиш керакки, йирик шарқшунос олим Е. Э. Бертельс учун **«беш-ўн»** бирикмасининг асл мазмуни аввалданоқ жумбоқ бўлган. Унинг 1927 йилда ёзилган ва ҳанузгача ўз илмий қимматини йўқотмаган «Навой ва Агтор» тадқиқотида ҳам бу бирикманинг нотўғри талқин этилганини кўра-миз. «Лисон ут-тайр» достонидаги ҳикоятларнинг бирида Навой денгиз остига шўнғиб дур қидирувчи ғаввосларнинг оғир меҳнати мавзуини қаламга олади. Ҳикоятда, жумладан, шундай мисралар бор:

Берсалар беш-ўн дирам ғаввоси дун,
Баҳр ичра солур ўзни сарнигун.

Мисрадаги **«беш-ўн дирам»** мақола муаллифи томонидан **«ўн беш дирам»** деб таржима этилган².

Хуллас, «Хамса»нинг тўртинчи достони «Сабъан сайёр»нинг яқунланиши билан бешинчи достони «Садди

¹ Ўша асар, 1224-бет.

² Қаранг: Е. Э. Бертельс, «Изб. труды. Суфизм и суфийская литература». Изд-во «Наука», М., 1965, 397-бет.

«Искандарий»нинг бошланиши оралиғида Навоий ижо-
дида «тўхталиш», «узилиш» бўлган, шоир маълум муд-
дат қаламни четга суриб қўйиб, маишатга берилган,
деган таъкид тамоман асоссиз бўлиб, у «беш-ўн» би-
рикмасининг, шунингдек, рамзий «маю нуқл» сўзлари-
нинг нотўғри талқин этилиши оқибатида шаклланган.
Аслида эса, юқорида кўрганимиздек, далиллар Наво-
ийнинг ҳар доим ва ҳар қандай шароитда қизғин ижо-
дий фаолликда бўлиб, юксак суръат билан самарали
қалам тебратганлигини кўрсатади.

«МАЪРИФАТ ДЕНГИЗИНИНГ ДУРИ»

898-нчи ҳижрий. Ҳиротнинг изғиринли кузи. Кексайиб қолган Жомий шамоллаб хасталанади: Аъзойи бадани зирқираб, кундан кунга, соатдан соатга куч-қувватдан қола бошлайди ва ниҳоят, орадан кўп ўтмай кўрпа-тўшак қилиб ётиб олади. Бу ташвишли воқеадан чексиз дилгир бўлган Навоий ҳар куни, баъзан бир кунда неча бор устози ҳузурига йўқлаб келар, зиёрат этиб кўнглини кўтарар, дардидан хабар олиб, табиб ва дори-дармонлар чорасини кўрар эди. Аммо касалнинг аҳволи борган сари оғирлашар, бу эса Навоийни баттар ташвишлантитарди. Унинг бутун фикри-зикри устозида бўлиб, заррача ҳам ҳаловати йўқ эди.

Муҳаррам ойининг ўн олтинчи куни. Пайшанба. Турли-туман хунук ўйлар, совуқ шубҳалар Жомий олдидан эндигина қайтган Навоийни яна чулғаб олди, хаёлини бутунлай банд этди. Кечга бориб, айниқса, жумага ўтар кечаси бу безовталиқ, чуқур изтироб, дил ўртовчи ҳаяжон уйқуни тамоман ҳайдади ва ярим кечада шоир яна Ҳирот чеккасидаги Хиёбон кўчасининг боши томон ошиқди. Навоийнинг тун зулматида хавотир ва таҳлика билан устози ҳузурига ҳаприқиб талпиниши бежиз эмас эди: шоирнинг неча ўн йиллар давомида чин ихлос ва самимий ҳурмат ришталари билан Жомийга мустаҳкам боғланган нозик юраги юзланаётган оғир мусибатни аниқ сезганди. У етиб келганида касал тепасига энг яқин кишилари тўпланган, у бўлса гоҳ ҳуш, гоҳ беҳуш ётарди. Шундай бўлса-да улуғ шогирди ва энг яқин дўстига кўзи қайта тушгач, унинг ҳол-аҳвол сўрашидан кўнгли тасалли топгандек бўлди. Аммо жума намози тугар-тугамас улуғ шоирнинг жони узилди. Жомийнинг яққаю ягона ўғли Зиёвуддин Юсуф билан бирга Навоий, ўз ибораси билан айтганда, «соҳиби мотам» ва «соҳиби аза» сифатида белини боғлади, таъзиялар қабул қила бошлади... Оғир жудолик келтирган бу қаро кунни На-

вой яна бир бор дилидан ўтказди: 898 йил муҳаррамининг ўн олтинчиси (милодий 1492 йилнинг 7 ноябри).

Бу айтилганлар бадий тўқима ёки тахминий гаплар эмас, балки тарихий ҳақиқат, Навоийнинг ўз сўзлари, ўз гувоҳлиги, ўз иқрори. Биз уларни Абдураҳмон Жомийнинг ҳаёти ва ижодига махсус бағишланган «Хамсат ул-мутахаййирин» асарининг хотима қисмидан олдик.

Навоийнинг Жомий вафотини бевосита ўз бошига тушган оғир мусибат деб қабул қилиши шогирдлик (муридлик) бурчини ўринлатиш учунгина расмийчилик юзасидан намоёиш қилинган ҳаракат бўлмай, икки комил инсон ўртасидаги кўп йиллик катта дўстлик, самимий яқинлик, чин ҳурмат-эҳтиромнинг табиий кўриниши эди. Навоий узоқ вақтгача мотам либосини эғнидан ечмади. Йил тўлишига эса Жомий вафоти санасини мисраларга жойлаб таърих битди, унда устозини жумладан, «ҳақиқат конининг гавҳари, маърифат денгизининг дури» дея таърифлади. Лириканинг ўн олти жанрида минг-минглаб намуналар яратган Навоийнинг улкан адабий меросида атиги икки дона — бири ўзбекча ва бири форсча марсия маълум. Кўринадики, Навоий фақат катта маънавий зурурат билангина бу ғамгин жанрга мурожаат қилган. Таркиббанд шаклида ёзилган бу марсияларнинг ҳар иккиси ҳам шоирга энг азиз ва энг ҳурматли бўлган (шоирнинг ўз ибораси билан айтганда «ота ўрнида бўлган»), замонасининг ҳар жиҳатдан баркамол намоёндалари Абдураҳмон Жомий ва Саййид Ҳасан Ардашерлар хотираларини абадийлаштиришга бағишланган. Жомийга бағишланган ва етти банд (етмиш байт)дан ташкил топган марсия вафотининг бир йиллигига бағишланган расмий йиғинда Ҳусайн Бойқаронинг ҳукмига кўра Ҳиротнинг машҳур нотик-воизи томонидан минбар устидан баланд овоз билан дам-бадам ўқиб турилган. Атайлаб Жомийнинг она тилида ёзилган марсияда:

Сен кетдингۇ жаҳон халқининг дили зор қолди...

...Уламоға машъал бўлдингۇ сендан нур таралган эди,
Машъал қоралашдию қиёматгача қоронғу кеча қолди.

...Муяссар бўлсайди тобутни елкамга тортиб

Мендай дили куйган мазор томон ҳамроҳ бўлардим.

...Дўстлар, ҳамма илму фанда олам ягонаси қани?

Одамзод жинсининг афзали ва энг ёқимтойи қани?

Фироқи тигидин дўстлари дили заҳм бўлди,
Якши хулқи ҳаммага марҳам бўлган зод қани?
Хужра бўшу китоблар варақлари сочилган,
Хужра соҳиби қани, уларга тартиб берувчи қани?—

каби чин меҳру садоқатни ифодаловчи ва айни замонда оху нола билан йўғрилган мисралар бор эди.

«Бир йилгача олам аҳлига умуман, ва Хуросон ва Хирот аҳлига хусусан, мотам эрди. Йил бўлгондин сўнг-ра ҳазрати султонм соҳибқирон (яъни Ҳусайн Бойқаро — А. А.) аларнинг (яъни, Жомийнинг — А. А.) йил ошин баче эъзоз ва эҳтиром била подшоҳона бердилар... Ва назм аҳли кўп тарихлар айтиб ўқудилар. Ул жумладин, ҳуруф роқими (ушбу сўзларнинг битувчиси, яъни Навоий — А. А.) бу марсия ва таърихни айтиб, йил оши тортарда султони соҳибқирон олий мажлисларида ўткарди (яъни, ўқуб берди — А. А.) ва ҳукм бўлдиким, Мавлоно Ҳусайн Воиз минбар устида ўқуди...»

Ҳар бир сатри улкан ҳурмат-эҳтиром, самимий садоқат ва дилбандликни ифодаловчи ва айни замонда покиза қалбнинг юзланмиш оғир мусибат, чуқур қайғудан чекаётган фарёди каби жарангловчи бу марсия ва таърихни Навоий 1494 йилда тугатган «Хамса ул-мутаҳаййирин» асарига илова этади.

* * *

Улуғ Абдураҳмон Жомий хотирасига қўйилган илмий-адабий ҳайкал бўлмиш «Хамса ул-мутаҳаййирин» адабиётимиз тарихида мустасно ўрин эгаллайди — ўз характери, тузилиши, мақсади жиҳатидан унинг бошқа ўхшаши, қиёси йўқ. Жомийнинг баркамол Инсон ва Ижодкор сифатидаги хислат-фазилатларини таърифлашга бағишланган бу асарнинг энг муҳим афзаллиги шундаки, у илк жумлаларидан тортиб то сўнгги нуқтагача биринчи манбаъ ва ишончли далилларга, узоқ йиллар давомида мунтазам равишда сон-саноксиз уюштирилган адабий суҳбат-учрашувларда шаклланган таассуротларга, хотира-эсдаликларга, шахсий ёзишма — мактубларга асосланган.

Навоийнинг ўз эътирофича, устози ҳақида махсус хотира-асар яратиш нияти Жомий вафотидан кейиноқ, ҳали мотам маросимлари тугамасдан туғилган: «Чун бу мотамда мажруҳ кўнгул озори ва маҳзун хотир изтиробу изтирори ҳаддан ошди. Бу ранж таскини ва бу ошуб итмиёнони (ҳаяжоннинг тинчиши — А. А.) учун

хаёлга андоқ келдиким,... ул меҳри авжи камол (яъни, Жомий — А. А.) била бу зарраи камсармоя (яъни Навоий — А. А.) орасида ўтган ҳолатдин бир неча варақ нигориш қилгайман ва мақолатдин бир неча мушадди-ма гузориш бергаймен...»

Навоий бу ишни ўзи учун жуда муҳим деб билди, унга жиддий тайёргарлик билан киришди: Жомий қолдирган бутун илмий-адабий мерос билан, у ҳақидаги асарлар билан махсус қайта танишиб чиқди, ўзаро ўтмиш суҳбатлар, учрашувлар, ёзишмалар тарихини яна бир бор варақлаб, хотираларни тиклади.

Шуни айтиш кифояки, «Хамсат ул-мутаҳаййирин»да Жомийнинг қирқдан ортиқ асарлари тилга олинади, улардан қатор намуна-парчалар ўзига хос таҳлил этилади, ўн беш-йигирма йил илгари битилган мактублар матнлари айнан келтирилади, ўтмиш муҳим суҳбатлар, адабий баҳслар мавзуи эсланиб, улардаги лутф-мутоябалар маъзи чақилади. Бутун асар давомида Жомий асосан тўрт қиёфада — нозик дид-фаросат ва гўзал фазилатлар соҳиби, мулоим табиат ва юксак маданиятли баркамол Инсон, улкан илмий-адабий мерос яратган буюк мутафаккир Ижодкор, ғамхўр раҳнамо, донишманд Устоз ва самимий меҳрибон, чин сирдош Дўст сифатида гавдаланади.

Асар беш қисмдан — муқаддима, уч мақолат (боб) ва хотимадан иборат ва шунга кўра ҳам Навоий уни «Хамсат ул-мутаҳаййирин» («Ҳайратланганлар бешлиги») деб атайтиди.

Муқаддима Жомий таржимаи ҳолининг қатор муҳим нуқталарини ёритади. Навоий устозининг ўз асарларига ишора-далиллар асосида унинг туғилган санаси, жойи, аждодлари, шунингдек, болалик йиллари туғрисида ишончли маълумотлар келтиради. Бўлажак буюк шоирнинг «кичик ёшлик экани»даёқ катта иқтидор, нозик табъ ва чуқур фаҳм намоиш қилганлигига далил сифатида Навоий келтирган қуйидаги мисол ғоят қизиқарли. Кунларнинг бирида замонасининг фозили яғонаси ва орифи комили мавлоно Фахриддин Луристоний «Жом вилоятида аларнинг «Жомийнинг — А. А.» оталари уйига тушгандур. Алар тўрт ё беш ёшларида эмди мактабга борур вақтлари эрмиш. Мавлоно аларни ўз қошларида ўлтуртуб, бармоқ ишорати била ҳавога машҳур отларни: «Умар» ё «Али»дек битир эрмиш ва алар тааммул (чуқур ўйлаш — А. А.) била ўқур эрмишлар ва мавлоно аларнинг туфулиятда (болалик

ёши — А. А.) бу навъ зеҳн ва закосидин мутабассим (табассум қилмоқ — А. А.), балки мустаажжиб (таажжуб қилмоқ — А. А.) бўлур эрмишлар». Навоий ҳали гўдак Жомийдаги катта туғма таланти кўрсатувчи бу каби мисоллар кўплигини айтиб, агар ҳаммасини баён этса, «эртага машғул бўлунса, сўз узалур», деб таъкидлайди. Навоийнинг ўспирин Жомийнинг маданий-илмий марказ Ҳиротга келиб, таҳсилани қиёмга етказишини «Жом вилоятида аларга фонда еткурур киши оз топилгон жиҳати» билан изоҳлаши ҳам диққатга сазовор.

Жомий жуда ёшлик йилларидаёқ ижодкор сифатида қўлига қалам олган ва «Хамсат ул-мутаҳаййирин»да ёзилишича, «ҳеч вақт назм оининин холи эрмас эрдилар», «назмдин ҳаргиз фориг бўлмайдулар».

Жомий тез орада фақат Ҳиротдагина эмас, балки бутун Хуросонда етук шоир ва фозил сифатида ҳам, нақшбандия сулукининг йирик намояндаси сифатида ҳам катта обрў-эътибор қозонади. Мамлакатнинг энг нуфузли арбобларидан бирига айланган Жомийнинг ниҳоятда оддий ҳаёт кечиргани, табиатан жуда камтарин ва содда, мулоим ва ширинсўз бўлганлиги ҳақида сўз очиб, «ўлтурур-қўпарда ва айтмоқу эшитмоқ ва емоқу киймоқда ўзлари била сойир (бошқа — А. А.) мулозимлари орасида тафовут йўқ эрди», деб ёзади ва шу боисдан ҳам «аларнинг камолати овозасин эшитиб, йироқ йўллар қатъ қилиб, муборак суҳбатлариға мушарраф бўлурға келганлар аларни асҳоб (ҳамсуҳбатлар — А. А.) арасида.. мутлақо танимас эрдилар», деб таъкидлайди.

Жомий билан Навоий ўрталарида ёш жиҳатидан тафовут жуда катта бўлишига (қарийб 27 йил) қарамай бу икки улуг зот фақат устоз-шогирд бўлибгина қолмай ўзаро гоят меҳрибон, ҳаммаслак ва сирдош, самимий дўст ва беғараз маслаҳатчи бўлишган. Бундай яқинлик Навоийнинг 1476 йилда Жомийни ўзига расман пир деб тан олишидан анча илгари — Абусаид Мирзо ҳукмронлиги вақтидаёқ бошланган эди. «Хамсат ул-мутаҳаййирин»нинг «аввалги мақолати» ана шу кўп йиллик қалин муносабатлар жараёнида юз берган қизиқ воқеалар, кулгили тасодифлар, бўлиб ўтган завқли суҳбатлар ва ҳазил мутоябалардан айримларининг тарихи ва шарҳига бағишланган. Бу нақл-хотиралар Жомийнинг етук шахс сифатидаги бой руҳий олами ва юксак маънавий қиёфасини, комил хулқ-атвори ва нозик дид-фаросатини кўрсатиш билан биргаликда унинг ўт-

кир зеҳни ва хуш табиатни, ҳозиржавоблиги ва чин кулгили ҳодисаларни ҳис эта билиш қобилиятини ҳам намоиш қилади. Айтайлик, Навоий келтирган қуйидаги хотира Жомий табиатидаги юморга мойиллик ва ҳозиржавобликдан дарак беради.

1474 йил ёз кунларининг бирида Жомий Мурғоб вилоятига келади. Навоий устозининг ҳурмати юзасидан унга алоҳида оқ уй — чодир тиклатади. «Иттифоқо, — деб эслайди Навоий, — ул кеча ғариб тунд (шиддатли — А. А.) ел эстиким, оқ уй чодирларин йиқиб, ажаб ошуб (тўс-тўполон — А. А.) эл орасига солди. Алар (Жомий — А. А.) учун тиккан оқ уйни дағи йиқиб ушотубдур. Алар хизматидаги асҳоб дегандурларким:

— Ҳайф бу уйдинки, яхши уй эрди, ажаб пора-пора бўлди. Муни тиккан фаррошлар, оё, не дегайлар?

Алар дебутурларким:

— Не дегайлар? Айтгайларким, кошки бу шум қадамлик муллолар бизнинг уйга келмасалар эрди!»

Табиийки, икки буюк ижодкор ўртасидаги ёки улар иштирокидаги йиғин-суҳбатларда адабиёт ва санъат, хусусан, шеърят мавзуи марказда турган, ўтмиш ва ҳамаср қаламкашлар ҳаёти ва улар яратган бадий асарлар таҳлил ва талқини, адабий-ижодий баҳс-мунозаралар етакчилик қилган. Худди шунга кўра ҳам, «Хамсат ул-мутаҳаййирин»нинг биринчи бобида адабиёт аҳллари билан боғлиқ қизиқарли хотиралар, шунингдек, қатор шеърӣ ҳажвияларнинг яратилишига туртки бўлган воқеалар баёни анча-мунча. Бу хотиротлар яхлитлигича бутун асар олдиға қўйилган бош мақсадға— Абдурахмон Жомийни баркамол Инсон, буюк Ижодкор, чин Дўст ва меҳрибон Устоз сифатида тавсифлашда фаол хизмат қилади, шу ғоянинг шаклланишида муҳим тарихий-ҳаётӣ ҳужжат, ишончли далил вазифасини бажаради. Айтиш керакки, чиндан ҳам, Навоий Жомийнинг инсоний белги-фазилатларини ва шоирлик иқтидор-маҳоратини ёрқин намоиш эта олувчи характерли мисолларни тиклай олган. Бугина эмас. Навоий уларнинг ҳар бирини ҳаётӣ бўёқларда шу қадар жонли ва таъсирчан тасвирлайдики, ҳозирда ҳам китобхон ўша лавҳаларни кўз олдиға жуда реал келтиради, худди тугал бадий ҳикоятчаларни ўқиётганидек мириқиб завқланади, мамнун бўлади. Қуйидаги айрим намуналар бу фикрни тўла тасдиқлайди, деб ўйлаймиз.

Хотиротлардан бирида Соғарий таҳаллусли асли қобилиятсиз, аммо калондимоғ шоирнинг маза-матрасиз

ёзмишларининг Жомий томонидан аччиқ масхара остига олингани ҳикоя қилинади. Соғарий ўз шеърларига ўзи мафтун бўлиб, кибру ҳаво ва ясама завқ-шавқ билан бақириб ўқир ва шу боис, шеърятдан беҳабар кишиларга уларни маъқул тушура олар эди. У кўпинча, бошқа шоирлар «менинг шеърларимдаги энг яхши маъноларни ўғирлаб, ўзлаштириб олмоқдалар» деб ҳам даъво қиларди.

Жомий сатирик қитъаси иқтидорсиз шоирнинг худди шу даъвоси билан боғлиқдир:

«Алар (Жомий — А. А) Мавлоно Соғарий била кўп мутояба қилурлар эрди. Бир кун алар хизматида Мавлоно Соғарий ҳозир эди. Алар анинг шеърин таъриф қилур рангда анинг била мутояба қилур эрдилар. Ва мавлоно ўз шеърин бағоят эҳтимом (берилиб — А. А.) юзидин карру фар (дабдаба, шовқин-сурон — А. А.) била ўқуғувчи эрди. Андоқки, бир оз нима бевуқуфроқ (беҳабарроқ — А. А) киши қошида ўқуса эрди, кўп яхшилиқга ўткарур эрди. Фақир (Навойи — А. А) ўқумоғин ҳам таъриф қилдимким, бевужуди хўб айтмоқ, хўб ҳам ўқур. Алар табассум била айттиларким.

Бизга мундоқ бозий берур.

Алар бу қитъани айтиб эрдиларким:

Соғарий мегуфт: «Дуздони маоний бурдаанд,
Ҳар кужо дар шеъри ман як маъние хуш дидаанд!»
Дидам аксар шеърҳояшро яке маъни надошт,
Рост гуфтаст инки: «Маъниҳошро дуздидаанд!»

(Мазмуни: «Соғарий: «Фикр ўғрилари менинг шеърларимнинг ҳар қаерида бирор хуш маънони кўришлари ҳаманоқ ўғирлаб олганлар», дейди. Кўрдимки, унинг шеърларининг кўпчилиги бирор маънога эга эмас. Ҳа, «шеърларимнинг маъносини ўғирлаб олганлар», деб тўғри айтибди»).

Навойининг Соғарий бадий асарларининг тутуруқсиз эканлигини кулги остига олувчи Жомий сатирик қитъасига катта аҳамият бериб, махсус шарҳ билан келтириши тасодифий эмас. Устози қитъасидаги кучли танқидий руҳ Навойининг Соғарий шеърятга ҳақидаги ўз салбий баҳоси билан («бадшеър эрди») тўла ҳамоҳанг эди. Худди шунинг учун ҳам Навойи Соғарий ижодига

нисбатан салбий муносабатда «ул ҳазрат (Жомий — А. А.)била фақир орасида таворуд (ўшашлик — А. А.) воқеъ бўлғони»ни ҳам таъкидлашни лозим топади.

«Хамсат ул-мутаҳаййирин»да Навоий Жомийнинг Хожа Деҳдор номи билан боғлиқ уч қитъа ва бир рубойсини ҳам келтириб, устозининг сатирик ва юморист ижодкор сифатидаги юксак бадий маҳоратини намоиш этади.

Хожа Деҳдорнинг кимлиги ҳақида эса Навоий «Мавлоно Қутбиддин Нафис мулозими эрди... сўнгра бу фақирга мусоҳиб (ҳамсуҳбат, улфат — А.А) бўлди», деб ёзади. Хондамир ҳам «Хожа Гиёсиддин Муҳаммад Деҳдор Амир (Навоий — А. А.)нинг хизматчилари жумласидан эди», деб кўрсатади.

Афтидан, бадий адабиёт ва санъатдан анча узоқ турган бу мулозим инсон ва мулозим сифатида очкўроқ, инсофсизроқ бўлган, эгриқўллик ва баднафслик каби салбий белгилардан ҳам холи бўлмаган. Шунинг учун ҳам у ўз замондош қалам аҳллариининг таъна-эътирозларига нишон бўлиб, қатор сатирик ва юмористик асарларда кулги ва майна остига олинган. Жомийнинг ҳам қитъа-рубойларида бу шахс табиати ва фаолиятидаги худди шу ярамас камчиликлар танқид қилинади. Навоий уларнинг майдонга келишига туртки бўлган воқеа-ҳодисаларнинг то энг кичик деталларигача тиклаб, кенг шарҳлайди, ўз ижобий муносабатини билдиради.

Мана, Хожа Деҳдор шахсиятидаги баднафслик ва бемахликни, ёмон хулқ-атворини масхараловчи Жомий рубойси ва унинг ёзилиши тўғрисидаги Навоий шарҳи:

«... Бир кун подшоҳ ҳазратлари бандахонада (Навоий ҳовлисида — А. А.) эрдилар.

— Тортиладурғон аъима (таомлар — А. А.) дин, — айттилар, — ул ҳазрат (Жомий — А. А.)га доғи нишона бермак муносибдур.

Қарор анга туттиким, Хожа Деҳдор элтгай. Элтган нималар орасида ҳамоноким бир эътидолдин ташқари семиз қўй уча (биқин — А. А.)си дағи бор эрмиш. Хожа Деҳдор андинким, фарти иштиҳодур, ул уча таърифидида муболаға андоқ қилмиш бўлғайким, алар (Жомий — А. А.)га андин Хожанинг рағбати, балки ортуғроқ, тамаъи маълум бўлмиш бўлғай.

Демиш бўлғайларким:

— Ултур ва машғул бўл!

Хожа андоқ пешакорлар ул таомни емакда кўргузмиш бўлгайким, аларға бу рубойни айтурға боис бўлмиш бўлгай:

Эй Хожа, маро зи лутфи худ парвардий,
З-овардани пушти дунба фарбеҳ кардий.

Биншаста-ю дунбаро ба рағбат хўрдий,
Бурди ба шикам ончий ба пушт овардий».

(Мазмуни:

«Эй Хожа, ўз лутфинг билан мени парвариш қилдинг;
Қўй думбасини келтириб мени «мамнун» этдинг;
Ултириб олиб думбани рағбат билан мириқиб единг;
Ниманики орқалаб келган бўлсанг, қорнингга солиб
қайта олиб кетдинг»).

Навоий шарҳлаган бу рубой Жомийнинг юксак сатирик иқтидорига яққол мисол ҳам бўла олади. Жомий ташқи кўринишидан, бошланғич йўналишидан бегараз, самимий ва ҳатто ижобий кўринган тасвирдан тўсатдан баён оқимига, кутилган хулосага батамом зид хулоса чиқариб, кучли кулги қўзғотади. Чиндан ҳам: рубойнинг биринчи икки мисраида Хожанинг сахийлиги, очиққўллиги тўғрисида сўз бормоқда — натижада ўқувчи бу шахс тўғрисида кейинги мисраларда ҳам ижобий фикрлар кутади... Аммо, ҳамма гап шундаки, шоир тасвирича, Хожа Деҳдор фақат кўринишдангина сахий, очиққўл, аслида эса, баднафс, пасттабиат шахс. Шунинг учун ҳам аввалги мисралардаги «самимий ижобий мазмун» аччиқ кесатиқ, кучли киноянинг худди ўзгинасидир. Бу ҳақиқат кейинги икки мисраъ орқали — Хожанинг орқалаб келтирган таомини ўзи паққос тушириб, Жомий таъбирича, «қорнида олиб кетишининг» таъкидида яққол намоён бўлади. Кейинги мисралар шаклланиб келаётган ижобий баҳони тамомила ўзгартириб юборади, айни замонда, объектнинг аксинча эканлигига ўқувчини тўла-тўкис ишонтира олади. Навоий шарҳи билан келтирилган бу рубой Жомийнинг салбийликка нисбатан кулги қўзғатиш санъатини мукаммал эгаллаганидан дарак беради.

Агарда бу рубойда Деҳдор табиатидаги баднафслик, одобсизлик фош этилган бўлса, «Хамсат ул-мутаҳаййирин»даги бошқа қитъада бу шахс характерининг яна

бир салбий қирраси — мақтончоқлиги, асосиз гурурланиши, бировнинг молу мулки эвазига шуҳрат орттиришга интилиши очиб ташланади.

Навой бу юмористик қитъанинг ҳам яратилишига оид қизиқарли маълумот беради. Бу маълумот Жомий қитъасида баён қилинган лавҳа фонини тиклайди, тўлдирди, танқидни кучайтиради.

«Яна бир қатла Хожа Деҳдордин мутанаввий (турли — А. А) атъямалар била алар (Жомий — А. А) хизматига йиборилиб эрди. Анда доғи бир қўй қўзи учаси бор эди. Анга ўхшарки, Хожа ўзига ул ҳадоёни (ҳадяларни — А. А) иснод (нисбат — А. А) қилиб, мубоҳотгуна (фахрланиш — А. А.) қилмиш бўлғай — алар бу бобда бу қитъани айтиб эрдиларким:

Хожа овард баҳри суфраи бо
Пушти он як-ду гўсфандки, кушт.
Лекин аз дасти навҳати жудаш
Нашуд олудаам бад-он ангушт.
Ҳаст аз он бо худаш тасавури он
Ки ба Ҳотам ҳамерасад ба ду пушт.»

(Мазмуни: «Хожа бизнинг дастурхонимиз учун сўйилган бир-икки қўйнинг сонини келтирди. Аммо унинг гердаишидан келтирган гўштини бармоғимга ҳам юқтирмадим, татиб кўрмадим. Олиб келган нарсаларидан ўзи тўғрисида шундай тасавури борки, худди насабда икки пушти билан Ҳотамтойга бориб тақалади»).

«Хамсат ул-мутаҳаййирин»да Навой Хожа Деҳдор шахсиятидаги нуқсонларни масхара этувчи яна икки қитъани ҳам Жомийнинг «ғаробатлиқ (қизиқ, ажойиб — А. А) сўзлариға» мисол сифатида келтириб, ўзига хос таҳлил этади.

Аммо бу ўринда биз Жомийнинг бошқа бир юмористик қитъаси ва унинг ёзилиш тарихи ҳақида Навой келтирган маълумотларга диққатни тортамыз. Қитъада Абдусамад номли котибнинг асарлардан нусха кўчиришда жимжимадор қилиб безаб ёзишга урингани ҳолда, батамом саводсизлик билан мазмунни бузиб, кўп хатоларга йўл қўйиши кулги остига олинади. Аввало айтиш лозимки, умуман Жомий ижодида ҳам, Навой меросида ҳам илмсиз котиблар фаолиятини танқид этувчи сатирик ва юмористик шеър-парчалар анча-мунча учрайди. Гап шундаки, мана шу касб аҳллари воситаси орқалигина асарлари халқ орасида тарқалар ва худди

шу боисдан ҳам катта манфаатдорлик билан улар фаолиятини кузатиб борар эдилар. Ташқи безакка берилиб, мазмунни бузиб, хом-хатала иш қиладиган, «ҳар» ўрнига «хар» битадиган котиблор Жомий ва Навоий сати-расининг доимий нишонларидан бири бўлганлар. Жомийнинг Навоий «Хамсаат ул-мутаҳаййирин»да келтириб кенг шарҳлаган қуйидаги қитъаси ана шу катта туркум-нинг яхши бир намунаси дур.

«Бир қатла фақир, — деб ёзади Навоий, — алар (Жомий — А. А)нинг қадимий девонин Мавлоно Абдуссамад-Ғақим, замоннинг хушнависларидиндур ва хуш таъб ҳам бор, буюруб эрдим ва улча мақдур такаллуфдур, қилилиб эрди.

Девон тугагандин сўнгра алар хизматиға элтиб, муқобала (қиёслаб чиқиш — А. А) истидъоси (илтимос — А. А) қилилди.

Алар айттилар:

— Бир-икки кун мунда турсин. Биз миқдоре мулоҳаза қилоли. Котибин хуштаъб киши дерлар. Шоядки, эҳтиёт қилиб эркинким, муқобала қилурға эҳтиёж бўлмағай.

Тонгласи фақир алар хизматиға еттим. Айттиларким:

— Бу китобни ғариб навъ битибдур. Анга ўхшарким, илтизом (мажбурият олмоқ — А. А) қилмиш бўлғайким, ғалатсиз (хатосиз — А. А) мисраъ битмағай. Баъзи ерда бирор-иккирор, балки ортуқ абъёт ҳам тарк қилиб-тур (тушуриб қолдирибди — А. А)... Гуфту шунид (гап-сўз — А. А) кўп ўтти, охир фақир дедимким:

— Агар Сизнинг муборак қаламингиз била ислоҳ (тузатиш — А. А) топса, мужиби мубоҳот (фахрланишга сабаб — А. А) ва зебу зийнат бўлур.

Оқибат қарор анга туттиким, ўз муборак қаламлари била ислоҳ қилғайлар. Ҳад ва ниҳоятдин ортуқ ғалатлар эрдиким, ҳам ҳақ (учириб — А. А) ва ҳам ислоҳ қилдилар. То итмомға етти, девоннинг охирида бу қитъани битиб эрдиларким:

Хушнависе чу орази хўбон
Суҳанамро бахати хўб ораст.
Лек ҳар жо дар ў зи сазви қалам —
Гоҳ чизи фузуду гоҳе кост.
Кардам ислоҳи он аз хати хеш
Гарчи номад чунончи дил мехост.
Ҳар чи ў карда буд босуланам,
Баҳати ў қусур кардам рост».

(Мазмуни: «Хушхат котиб асаримни гўзалларнинг юзидек чиройли хат билан беади: лекин унинг ҳар ер-ҳар ерида қалам хатоси билан гоҳ нимадир ортиб кетган, гоҳ нимадир камайган; гарчи кўнгул тилагандек ҳолда бўлмаса ҳам, мен уни ўз хатим билан тузатиб чиқдим; у менинг асарим устида нимаики қилган (яъни қанчалик бузган) бўлса, мен ҳам унинг хатига шунчалик зиён етказдим).

Кўриниб турибдики, Навоий мазкур юмористик қитъанинг майдонга келишига туртки бўлган воқеани ёритишга анча кенг тўхтаган. Бунда эҳтимол Жомий кўтарган мавзуга — жоҳил, илмсиз, шошма-шошар котиблар танқидига Навоийнинг ўзи ҳам жиддий масала деб қараганлиги сабаб бўлгандир. Ҳар ҳолда, ҳеч иккиланмай айтиш мумкинки, Навоийнинг шарҳисиз қитъадаги танқидий руҳ, аччиқ киноя, фош этувчи кулги бу қадар атрофлича очилмаган бўлур эди. Навоий ўз шарҳи билан воқеа иштирокчиси, жонли гувоҳ сифатидагина эмас, балки, биринчи навбатда, шу юмористик қитъанинг таҳлил этувчиси, баҳо берувчиси сифатида ҳам тавдаланади. Чиндан ҳам, агар биз Навоий ўз шарҳида келтирган Жомийнинг «котиб бу китобни ғариб навъ битибди; худди хатосиз бир мисраъ ҳам кўчирмайман, деб сўз берганга ўхшайди; баъзи ерда бир-икки, балки ортиқроқ байт-мисраларни ташлаб кўчирибди» каби жумлаларини назардан четга чиқарсак, қитъанинг ҳам мазмуни, ҳам танқидий руҳи жиҳатидан кўпгина зиён кўриши шубҳасиз. Аксинча, улар қитъа мисралари билан биргаликда кучли, асосланган ягона танқидга айланадилар.

Жомий қитъасига Навоий шарҳининг қуйидаги иккинчи қисми ҳам диққатга сазовор. Ундан маълум бўладики, Навоий устозининг ўз қўли билан бошдан-оёқ тузатиб чиқилган девони нусхасини энг азиз мулк сифатида қадрлаган: «Султон Яқуб фақирдин китоб тилаганда андин нафисроқ китобим йўқ эрдиким, ҳар мисрада ул ҳазрат (Жомий — А. А.)нинг муборак қалами кириб эди... ани юбордим ва бу битилган кайфиятни шарҳ била битидим. Уқуб, хушвақтликлар қилиб, қитъани ёд тутуб, мактубда миннатдорлик изҳор қилиб эрдилар».

«Хамсат ул-мутаҳаййирин»да бу каби эсдалик ва шарҳлар оз эмас. Улар Навоийнинг ўз буюк устози хотирасига бағишланган асарининг яна бир катта фазилатини чертиб кўрсатади. Гап Навоий гувоҳлигининг, у

ёзган шарҳларининг Жомий ижодий лабораториясининг қатор нуқталарига равшанлиқ киритиши, жумладан, сатирик ёки юмористик муносабатнинг юзага чиқиш йўлларини кузатиш учун имкон бериши ҳақида бормоқда. Бу жиҳатдан ҳам «Хамсат ул-мутаҳаййирин» муҳим илмий-адабий манбага айланади.

Айтиш керакки, асарнинг Жомий билан Навоий ўртасидаги ёзишмалар мазмун-руҳига бағишланган «иккинчи мақолати» ҳам ҳар иккала улуғ шоирнинг шахсий хислат-фазилатлари ва ижодий фаолиятлари бўйича кўплаб қимматли маълумотларни ўзида жамлайди. Чиндан ҳам, бевосита учрашиш имкони бўлмаган кезларда ўзаро йўлланган бу мактублар мазмунан ҳам, шаклан ҳам оддий-одатий салом-алик ва ҳол-аҳвол сўраш доираси билангина чекланиб қолмаган. Самимий ҳурмат-иззат, инсоний меҳр-муҳаббат, чин дўстлик-садоқат балқиб турган бу мактубларнинг буюк ижодкор қалами билан битилганлиги биринчи жумлаларданоқ намоён бўлади. Навоий қелтирган ҳар бир намунада кўплаб шеърий парчаларнинг, тугал рубоий ва қитъаларнинг мавжудлиги асло тасодифий эмас. Шу тариқа «Хамсат ул-мутаҳаййирин»нинг бу бобини ташкил этувчи мактублавҳалар заминида ҳам шеърият мавзуи, бадий адабиёт ҳақидаги баҳс-мушоҳада катта ўрин эгаллайди. Айниқса, Жомийнинг «Лужжат ул-асрор» ва Навоийнинг «Тухфат ул-афкор» қасидаларининг яратилиши тарихига оид лавҳалар китобхонлар учун жуда қизиқарли, тадқиқодчилар учун эса муҳим хулосаларга асос бўлади.

Навоийнинг гувоҳлик беришича, форс-тожик ва ўзбек шеъриятлари хазинасига жиддий улуш бўлиб қўшилган бу қасидаларнинг яратилиш тарихи Жомий ҳузурида бўлиб ўтган бир адабий мажлисдаги суҳбатдан бошланган.

«Бир кун ул ҳазрат хизматларида эрдим, — деб эслайди Навоий, — ва ҳар навъ назмдин сўз ўтар эрди. Сўз асносида Мир Хисрав (Деҳлавий)нинг «Даръёи аброр» отлиғ қасидаси мазкур бўлди. Бу фақир (Навоий — А. А) гўё анинг таърифида муболаға қилдим ва муҳиқ (ҳақ — А. А) эрдим. Невчунким, Мир Хисравдек кишидин мундоқ машҳурдурким, демиш бўлғайким: «Агар афлок ҳаводиси ва рўзгор навоибидин (фалак ҳодисалари ва турмуш мусибатларидан — А. А) менинг барча назмим замона саҳифасидин маҳв бўлса ва бу қасидам қолса, манга басдур. Невчунким, ҳар киши ани ўқуса билурким, назм мулкида менинг тасарруф (куч —

қудрат — А. А.) ва иқтидорим не мартабада эркандур!»
... Ул ҳазрат ҳеч нима демадилар, то мажлис тарқади».

Аммо, кейинроқ маълум бўлишича, Жомий бир қатъий қарорга келган эди. Уша суҳбатдан бир неча кун ўтгач Навоий Марвга кетиш олдидан устози билан хайрлашгани келади. Шунда «қўюнларидин бир жузв (ўрам қоғоз — А. А.) чиқориб фақирга иноят қилдилар, — деб ёзади Навоий. — Олиб очтим эрса «Даръёи аброр» жавоби «Лужжат ул-асрор» эрдик, ҳамул кунларда айтиб эрдилар. Ҳар киши ўқуса билурки, «Даръёи аброр»дин якдастроқ ва рангинроқ... От устида қасидани ўқуб хушқошлиқ била борурда хаёлга «Тухфат ул-афкор» қасидасининг матлаи келди. Манзилга тушгандин сўнгра битиб, бир бекдин ул ҳазрат хизматлариға юборилдиким, агар тугатурга лойиқ бўлса ва ишорат бўлса машғуллуқ қилайин, йўқ эрса хайр. Ул ҳазрат руқъа (хат)ларида таърифлар қилиб, муболағалар айтиб эрдиларким, албатта тугатсун, деб. Фақир Марвга боргунча ани ул ҳазрат отига тугаттим ва Марвдин ул ҳазрат хизматлариға битиб йиборилди...»

Жомий билан Навоий ўртасидаги яқин ижодий ҳамкорликни тасдиқловчи кўп сонли тарихий далиллардан бири бўлмиш бу воқеа, айни замонда, ҳар иккала ижодкорнинг улкан туғма иқтидорини ҳам, қалам тебратишдаги катта суръатни ҳам равшан намойиш қилади. Агар Жомий Деҳлавий қасидаси юзасидан суҳбатдан кейин икки-уч кун ичида «Лужжат ул-асрор»ни тугатган бўлса, Навоий ҳам сафар давомида шу муддат ўтар-ўтмас чуқур ижтимоий мазмун билан суғорилган бадий гўзал асарини яратади.

«Хамсат ул-мутаҳаййирин»да Навоий устози шахсияти, покиза ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида имкони борича мукамал маълумотларни тўплашга, китобхонда у ҳақда тўлароқ тасаввур шакллантиришга интилади. Бу жиҳатдан асарнинг «учунчи мақолати» алоҳида аҳамият касб этади. Унда Навоий Жомийнинг деярлик барча муҳим асарларини бирма-бир санаб ўтади. Худди шу ишончли манбадан Жомийнинг бир қатор асарларининг майдонга келишида Навоийнинг ҳам жиддий улуши борлиги, аниқроғи, унинг илтимос ва таклифи билан устози қалам сурганлиги маълум бўлади «Ва бу фақир алар таснифиға (ёзилишига — А. А.) сабаб ва таълифиға (тузилишига, яратилишига — А. А.) боис бўлубмен» деб кўрсатган асарлар жумласига, аввало, «Нафоҳот ул-унс»ни кўрсатади ва уни «андоқ ки-

тобни ҳаргиз ҳеч киши не битибдур, не битмакка имкони ҳам бор», дея юқори баҳолойди. Шунини ҳам айтиб ўтайликки, Жомий бу асарни ёзиш жараёнида битган қисмларни ўқиб фикр билдириш учун пешма-пеш Навоийга бериб турган.

Умуман эса, эндигина тугатилган асар (ёки ҳатто боб, қисмлар)ни маслаҳат ва фикрлашиш ниятида ҳаммадан олдин бир-бирларига ўқиш учун бериш улар ўртасида узил-кесил қатъийлашган яхши одат бўлган. Навоий шу асарининг бошқа бир ўрнида Жомий «Арбаин»ни тугатиши ҳаманоқ «маъҳуд (машҳур — А. А) одат била асҳобдин бурунроқ фақирга илтифот қилиб, мусаввадасин (биринчи нусхасин — А. А.) бердилар. Чун мутолаасига машғул бўлдум» деб яна бир бор шу яқин ижодий ҳамкорликка очиқ ишора этади. Кўринадики, «Ҳайрат ул-аброр» дostonидаги:

Номағаким, роқим этиб хомасин,
Кўрмади мен кўрмайин эл номасин —

яъни «у бирор асар ёзса, мен кўрмасимдан, ўқиб чиқмасимдан олдин элга кўрсатмас эди» деган таъкидда Навоий ортиқча муболага ёки мақтанишга йўл қўйган эмас.

Жомий билан Навоий ўртасидаги ижодий ҳамкорликнинг доираси ниҳоятда кенг ва шакллари ранг-баранг бўлган.

Маълумки, Абдурахмон Жомий ўз лирик меросини уч девонга жамлаган. Улар «Фотиҳат уш-шабоб» («Ешликнинг бошланиши»), «Воситат ул-иқд» («Ўрталикдаги дур») ва «Хотимат ул-ҳаёт» («Умр хотимаси») деб номланган.

Ҳар бир девонга бундай махсус номлар қўйилишида эса бевосита Навоийнинг ҳал этувчи хизмати бор. Гап шундаки, «Хамсат ул-мутаҳаййирин»да ёзилишича, кунларнинг бирида Жомий «ўз муборак хатлари билан битилган учунчи девони»ни Навоийга «иноят қилади». Шунда Навоий фақат Мир Хисрав Деҳлавийгина бир неча девон тартиб берганини, аммо у девонларининг «Ҳар қайсига бир муносиб от қўйган»лигини айтиб, «Сиз дағи бу девонларга муносиб отлар қўйсангиз», деб таклиф қилади. «Алар қабул қилдилар, — давом этади Навоий. — Икки кундин сўнгра яна алар хизматиға еттим; жузв қуюнларидин чиқориб фақирга бердилар; девонлар учун феҳрист (дебоча — А. А) битиб эрдилар ва

ҳар бирин мавсум бир исмга қилиб эрдилар ва бу ишқа боис бўлгонимни дағи зоҳир қилиб эрдилар».

Шу ҳам эътиборга сазоворки, Навоий таклифини ўринли деб қабул этган Жомий унинг ўзига ҳам худди шундай қилишликни маслаҳат беради.

«...Бу фақирга ҳам амр қилдиларким:

— Сенинг доғи назминг туркча алфозда чун мутааддид (бир неча девон — А. А) бўлубтур, сен доғи ҳар бирисини бир исм била мумтоз қил ва ҳар қайсини бир лақаб била жилвасоз этгил!

Алар амрининг итоати чун вожиб эрди — фақир доғи аввалги девонгаким, туфуллиятда рангин назминг ғаробати бор, «Ғаройиб ус-сиғар» от қўйдум; ва иккинчи девонким, шабоб айёмидаким, маоний нодиралари назм силкига кирибтур, «Наводир уш-шабоб» лақаб бердим; учунчи девонким, умр авоситида (ўрталарида — А. А) воқеъ бўлгон бадеъ никотдур (маъноси чуқур чиройли сўзлар — А. А), «Бадоеъ ул-васат»қа мавсум бўлди; ва тўртунчи девонким, шэйхухат синнидағи (қарилик йилларидағи — А. А) фойдалардур, «Фавойид ул-кибар»га иттисом (исмланиш — А. А) топти».

Жомий ва Навоий девонларининг эндиликда машҳур бўлиб кетган бу номларининг қўйилиш тарихи «Хамсат ул-мутаҳаййирин»да шундай баён этилган.

Ва ниҳоят, Жомий ва Навоийнинг ижодий фаолиятида чиндан ҳам бир-бирига устоз, бир-бирига шогирд бўлганлигини, бир-бирининг катта-кичик асарларига чексиз ҳурмат ва эътибор билан ёндошганлигини яққол кўрсатувчи яна бир мисолни келтиришни лозим толамиз. Гап Навоийнинг ўзбекча газалига Жомийнинг ўз она тилида татаббуъ яратиши ва бу татаббуга яна Навоийнинг мусаддас боғлаши ҳақида бормоқда.

«Бир қатла бу фақирнинг туркча матлакиким:

Очмагай эрдинг жамоли олам аро кошқи,
Солмагай эрдинг бори оламга гавго кошқи,—

Эл орасида шуҳрат тутуб эрди ва подшоҳ ҳазратларининг суҳбатларида доғи кўп ўқилур эрди. Шуюъ (овоза — А. А) ва шуҳрати ул ерга еттиким, ҳазрати маҳдумга (Жомийга — А. А.) доғи масмуъ (эшитилган — А. А) бўлуб, аларга ҳам дағдаға улким, бу баҳр ва қофия ва радифда шеър дегайлар»...

Жомий назираси ҳам кўпчиликка, жумладан, Султон Ҳусайнга маъқул тушади ва унинг тавсиясига кўра На-

войи ғазални ҳар байтига тўрт мисрадан қўшиб мусаддас ҳолига келтиради.

Маълумки, Навоий деярлик ҳар бир йирик асариде жумладан, «Хамса»нинг барча дostonларида Жомий мадҳига махсус боб-парчалар бағишлайди, ўз устозининг гўзал хислат-фазилатларини, ижодий меросини кўкларга кўтаради. Худди шундай мақтов-мадҳларни Жомий ҳам Навоий шаънига кўплаб битган. «Хамсат ул-мутаҳаййирин»нинг шу «учунчи мақолати»да Навоий ана шулардан ҳам қатор намуналарни келтирадики, бу ҳол асарни янада бойитиб, унга мукамаллик, яхлитлик бахш этади.

Шу маънода унинг «Хотима» бобини ташкил этувчи маълумотлар ҳам жиддий қизиқиш уйғотади. Унда Навоий Жомий раҳбарлигида ёки бевосита тавсия-таклифига кўра мутолаа қилган илмий-адабий асарларининг рўйхатини келтиради, айримларини эса шарҳлаб ўтади.

Биз мақола аввалида келтирганимиз Жомийнинг вафоти билан боғлиқ тафсилотлар баёни, шунингдек, устози хотирасига бағишланган таърих ва марсияси ҳам «Хамсат ул-мутаҳаййирин»нинг шу якунловчи бобидан ўрин олган.

Қисқаси, Навоийнинг бу асари буюк ижодкор ва мутафаккир Абдураҳмон Жомийнинг таржимаи ҳоли, покиза қалби, хислат-фазилатлари, юксак хулқ-атвори, ибратли қилмиш-айтмишлари, бой руҳий олами, чуқур билими ва зеҳн-заковати ҳақида ишончли маълумотларни ўзида мужассамлаштирган, унинг сермаҳсул илмий-ижодий фаолияти, ўша давр ижтимоий онги тараққиётига қўшган катта улуши тўғрисида муҳим илмий манбаъ даражасига кўтарилган. Худди шу хусусиятлари билан «Хамсат ул-мутаҳаййирин» жомийшуносликка мустаҳкам пойдевор бўлди.

УН БИРИНЧИ ТАХМИС

Минг-минглаб ғазал, неча юзлаб рубойи ва қитъалар яратган Навоий лирик меросида мухаммас сон жиҳатидан жуда кичик салмоғни ташкил этади. Аммо шунга қарамасдан мухаммаснинг ўзбек шеърлятида узил-кесил ва мустақкам мавқеъ эгаллашида, ғазал ортидан иккинчи ўринга кўтарилишида Навоий ижодий тажрибасининг роли бениҳоя жатта. Шоирнинг лирик мероси юзасидан қатор муҳим тадқиқотларни олиб борган профессор Ҳамид Сулаймон шоирнинг она тилидаги шеърлятида ҳаммаси бўлиб ўн дона мухаммас мавжуд, деб бир неча ўринда таъкидлайди.¹ «Хазойин ул-маоний»нинг шу олимнинг ўзи томонидан тайёрланган, «танқидий матн асосида» амалга оширилган нашрларида эса шу ўн мухаммаснинг тўққизтаси («Ғаройиб ус-сиғар» ва «Наводир уш-шабоб» девонларида учтадан, «Бадоеъ ул-васат» девонида икки ва «Фавойид ул-кибар» девонида бир) эълон қилинган «Фавойид ул-кибар» девони таркибида бўлган «Йигит» радифли тўққиз банддан ташкил топган мухаммас нашрлардан туширилиб қолдирилган.

Айтиш керакки, бу мухаммасларнинг учтаси мавлоно Лутфий ғазалларига, қолганлари эса Навоийнинг ўз ғазалларига боғланган тахмислардир.

Навоийшуносликда қайд этилган шу ўн мухаммаснинг яратилиш тарихини аниқ белгилаш қийин. Аммо тахмин этиш мумкинки, унинг биринчи намуналари шоирнинг ёшлик йилларидаёқ Лутфий ғазаллари асосида юзага келган. Навоий шеърляти мухлисларининг ўзлари томонидан 1465—66-йилларда тартиб берилган девонда фақат бир мухаммасгина учраши ва у ҳам бўлса Лутфий ғазалига тахмис эканлиги, Навоийнинг ўзи

¹ Қаранг: Ҳ. Сулаймон. «Хазойин ул-маоний» текстларини ўрганиш ва нашрга тайёрлашнинг асосий масалалари. («Ғаройиб ус-сиғар» нашрига сўзбоши. Т., ЎзФА нашриёти, 1959 й. XIV-бет).

тузган биринчи расмий девони «Бадоеъ ул-бидоя»даги беш мухаммасдан учтаси Лутфий ғазаллари асосида яратилганлиги шундай тахмин фойдасига илмий далиллар бўла олади.

Қисқаси, навойишуносликда кейинги вақтларга қадар улуғ шоир адабий меросида фақат ўн мухаммас мавжуд ва улар фақат Лутфийнинг (уч) ҳамда шоирнинг (етти) ўз ғазалларига тахмис боғлаш йўли билан яратилган, деган хулоса қатъийлашиб қолган эди.

Биз ана шу хулосага таҳрир киритиб, улуғ шоирнинг она тилида яратган мухаммасларнинг умумий сони ўнта билан чекланмаганлигини, эндиликда етти банд (35 мисраъ)дан иборат ўн биринчи мухаммас ҳам аниқланганлигини қатъий ишонч билан қайд эта оламиз. Маълум бўладики, Навоий Лутфий ғазаллари қаторида Ҳусайний таҳаллуси остида қалам тебратган Султон Ҳусайн Бойқаро ғазалларидан бирига ҳам тахмис боғлаган экан. Аммо котиблар томонидан йўл қўйилган оддий чалкашлик оқибатида бу мухаммаснинг муаллифи хусусида илмда батамом хато фикрлар баён қилиниб келинган. Масаланинг тарихи қуйидагича.

Султон Ҳусайн Бойқаро — Ҳусайний лирик меросининг амалга оширилган нашрларида¹ ҳаммаси бўлиб уч мухаммас келтирилади ва уларнинг барчаси Алишер Навоий ғазалларига боғланган тахмислар эканлиги таъкидланади. Масалан, биздаги энг мукамал нашрда улар «Ҳусайнийнинг Навоий ғазалларига мухаммаслари» сарлавҳаси остида берилган.² Чиндан ҳам шу нашрдаги биринчи мухаммас улуғ шоирнинг «Ҳазойин ул-маоний» таркибига кирган «Наводир уш-шабоб» девонидан ўрин олган:

Гулшани кўйингдан айру боғи ризвонни нетай?!

Бошима гар гул сочар, сенсиз гулафшонни нетай?! —

байти билан бошланадиган ишқий ғазалига боғланган.

Иккинчи мухаммас эса «Ғаройиб ус-сиғар» девонидаги:

Ул жигар парголаси ашким жигархун қилдило,

Шод этай доб нотавон кўнглумни маҳзун қилдило ~

¹ Қаранг: «Навоий замондошлари», Нашрга тайёрловчи Ҳоди Зариф. Тошкент, 1948. «Ўзбек адабиёти», Т. 1. Тошкент, 1959. Ҳусайн Бойқаро, «Девон. Рисола», Нашрга тайёрловчи С. Ғаниева в Ш. Абдуллаева. Тошкент, 1968 й.

² Ҳусайн Бойқаро, «Девон. Рисола», 149—154-бетлар.

матлаали ғазал асосида яратилган. Ҳусайний девонин таркибида нашр этилган учинчи мухаммас тўғрисида батафсилроқ тўхташ зарурати бор.

Гап шундаки, тахмис учун асос бўлган ва Навоий қаламига нисбат берилган:

Гунчай хандон бориб, кўнглумда қолди хорхор,
Тинмагур жонимга онсиз дуняда бори не бор?!»¹

мисралари билан бошланувчи етти байтдан ташкил топган ғазал «Ҳазойин ул-маоний»ни ташкил этувчи девонларнинг бирортасида ҳам, шунингдек, Навоий меросига тегишли бошқа манбаълар жумласида ҳам учрамайди.

Ҳам ҳукмрон, ҳам яқин дўст ва айни замонда, нозик дидли яхши ижодкор бўлган Ҳусайн Бойқаро таъбиға маъқул тушган ва худди шунинг учун ҳам тахмис «боғлаган» ғазалнинг, агар у чиндан ҳам Навоий қаламига мансуб бўлса, она тилидаги шеърларининг мукамал тўпламига кирмай қолиши шубҳалигина эмас, балки ғайритабиий ҳамдир. Хўш, гап нимада?

Бу саволнинг жавобини биз Навоийнинг шеърят ва унинг йирик ижодкорлари ҳақидаги «Мажолис ун-нафоис» тазкирасидан топамиз. Маълумки, тазкиранинг катта бир фасли («саккизинчи мажлис») бутунисича Ҳусайн Бойқаро — Ҳусайний ижодига, хусусан, унинг девонини ташкил этган ғазаллари таҳлилига бағишланган. Навоий Ҳусайнийнинг деярли ҳар бир ғазалининг бошланғич икки мисрасини келтириб, мазмуни, ғоявий йўналиши ва бадий хусусиятларини белгилайди, муаллиф қўллаган нозик санъатлар ва сўз ўйинларини қайд этади, вазн, қофия ва радифлар танлашдаги кашфиёт ва маҳоратини бўрттириб кўрсатади, шоирона иқтидорини юқори баҳолайди.

Тазкиранинг шу фаслида, жумладан, қуйидагиларни ўқиймиз:

«Бир гунчай хандондин айру кўнглида қолғон хорхорин (ушалмаган орзу, ғам, қайғу — А. А.) кўргузубтур ва тинмагур жонга онсиз дунядин риҳлат (жўнаш, ўлиш — А. А.) мақомин тузубтур;

Гунчай хандон бориб кўнглумда қолди хорхор,
Тинмагур жонимда онсиз дуняда бори не бор?!»¹

¹ Алишер Навоий, «Асарлар» Ун иккинчи том, Тошкент, 1966, 184-бет.

Ҳусайний девонидан мисол сифатида Навоий келтирилган бу байт юқорида сўз борган учинчи мухаммас учун асос бўлган ғазал бошланмасининг худди ўзгинаси. Демак, Ҳусайний лирик мероси ноширлари томонидан Навоий қаламига хаго равишда нисбат берилган бу ғазал аслида Ҳусайн Бойқаро қаламига мансуб ва шу боисдан ҳам, табиийки, Навоий шеърияти мажмуаларининг бирортасига киритилмаган.

Ва аксинча, Ҳусайнийнинг ўша вақтлардаёқ тартиб берилган ҳамда Навоий биринчилардан бўлиб кенг таҳлил этган девони таркибида ҳам, шу манбаъ асосида амалга оширилган энг кейинги нашрларда ҳам етти байтдан ташкил топган бу ғазал мавжуд. Биз уни ҳатто «Ҳусайнийнинг Навоий ғазалларига мухаммаслари» киритилган нашрнинг ўзида ҳам учратамиз»¹ (Бу факт ноширларнинг эътиборсизлиги туфайли бир китобнинг ўзида бир ғазалнинг ҳам Ҳусайнийга, ҳам Навоийга нисбат бериб босилганини кўрсатади).

Бу масалада яна бир эътиборли манбаъга мурожаат этайлик. Таниқли афғон олими Муҳаммад Яъқуб Воҳидий Жузжоний бир неча мўътабар қўлёзмаларни қиёсий ўрганиш натижасида Ҳусайн Бойқаро адабий меросининг энг мукамал нашрини амалга оширишга муваффақ бўлган. Бизни қизиқтираётган ғазал 1968 йилда Қобул шаҳрида босилган, бу китобда ҳам ўз қонуний ўрнини эгаллаган. Мана унинг таҳаллусли якунловчи байти:

Эй, Ҳусайний, ёрсиз сен найлагунг олам аро,
Қўп, адам сарманзили азми қилиб кейнича бор!²

Демак, ғазал Навоийнинг тазкирадаги гувоҳлигига кўра ҳам, бошқа қўлёзма манбааларнинг кўрсатилиши бўйича ҳам Ҳусайн Бойқаро — Ҳусайний томонидан

¹ Қаранг: Ҳусайн Бойқаро «Девон. Рисола», 50-бет. Ғазал матнида қатор нуқсонларга йўл қўйилган ҳамда қуйидаги олтинчи:

Эй кўнгул, тутғил ғанимат шоҳ Музаффар васлини

Ким, ўтубдур дуняда мундоқ балолар бешумор — байти нима сабабдандир туширилиб қолдирилган. Ваҳоланки, шу китобнинг 153-154-бетларидаги мухаммас таркибида бу байт тўла сақланган.

² «Девони Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро боназмони рисолаи ў», Ба муқобала ва тасҳеҳи Муҳаммад Яъқуб Воҳидий Жузжоний. Хут, 1346, Қобул, саҳ. 37.

ёзилган. Хўш, шундай экан, бу ғазалга боғланган тах-
мис кимнинг қаламига мансуб?

Биринчи равшан хулоса шуки, «Навойий замондош-
лари» (1967—1968-бетлар), «Ўзбек адабиёти» (I т.,
546—547-бетлар) ва «Девон. Рисола» (153—154-бетлар)
нашрларида босилган:

Улки жоним гулшанида бор эди хуррам баҳор,
Айлар эрди гунчан жондонидин гавҳар нисор,
Хори ҳажридин топиб эрди омон жони фиғор,
Гунчан хандон бориб, кўнглумда қолди хорхор,
Тинмагур жонимга онсиз дуняда бори не бор?!»¹

банди билан бошланувчи мухаммасга «Ҳусайнийнинг
Навойий ғазалига мухаммаси» сифатида қараш батамом
хатодир. Худди шу сабабга кўра, иккинчидан, бу му-
хаммаснинг Ҳусайнийнинг ўз асарлари қаторида унинг
девонида нашр этилиши ҳам нотўғридир. Муҳаммад
Яъқуб Воҳидий Жузжоний тайёрлаган Қобул нашрига
унинг киритилмаганлиги асло бежиз эмас.¹

Қатъий ишончимизча, Ҳусайний девонининг биздаги
барча нашрларига Навойий ғазалига боғлаган тахмиси
сифатида хато равишда киритилган мухаммас аслида
Навойий қаламига мансуб бўлиб, унинг ўн биринчи му-
хаммасидир. Дарҳақиқат, Навойий ўз тазкирасида маъ-
қуллаш руҳида таҳлил этган Ҳусайний ғазалига кейин-
чалик тахмис боғлаган. Аммо, афсуски, тахмиснинг сўнг-
ги бандидаги таҳаллусли мисралар ёзилиш тартибининг
(котиблар айби билан) алмашилиб қолиши натижасида
Ҳусайний ғазалига Навойий тахмиси, аксинча, Навойий
ғазалига Ҳусайний тахмиси сифатида талқин этилиши-
га сабабчи бўлган. Бу оддий чалкашлик илк бор про-
фессор Фитрат қўлёзмаси асосида 1926 йилда Бокуда
нашр этилган девонида тахмисни Ҳусайнийга нисбат бе-
рилишига сабаб бўлган.² Кейинчалик турк олими про-
фессор Исмонил Ҳикмат тайёрлаган «Девони Султон Ҳу-
сайн Бойқаро» (Истанбул, 1946 й.) да ҳам бу хато так-
рорланган.

¹ Маълумки, тахмис қадимдан амалда бўлган анъанага кўра,
тахмис боғлаган ижодкорнинг «ўз мулки» ҳисобланади ҳамда фа-
қат унинггина девонларига киритилади.

² Қаранг: «Ҳусайн Бойқаро девони», Озарнашр, Боку, 1926,
93-бет.

Айтиш керакки, Муҳаммад Яъқуб Воҳидий Жузжоний юқорида зикр этилган Кобул нашрининг муқаддимасида, гарчи ғазал ва унга боғланган тахмисни аниқ жўрсатмасида, Боку ва Истанбул нашрларида йўл қўйилган чалкашликни қайд этиб ўтади. У Боку нашри тўғрисида, жумладан, шундай ёзади: «Дар ин нуха як мухаммасе Навоийки, тахмиси ғазали Султон Ҳусайн Мирзост, иштибоҳан дар жумлаи мухаммасҳон Султон чоп шуда аст».¹ (Таржимаси: «Бунухсада Навоийнинг Султон Ҳусайн Мирзо ғазалига тахмиси бўлмиш бир мухаммаси хато равишда Султон мухаммаслари жумласида чоп этилган»). Кейинги саҳифада афғон олими Истанбул нашрида ҳам худди шу чалкашлик такрорланганини кўрсатиб ўтади.

Ҳусайн Бойқаро лирик меросининг Ўзбекистонда 1948, 1959 ва 1968 йилларда амалга оширилган уччала нашри, гарчи бирор ўринда қайд этилмаган бўлса-да, ўша Боку нашрига асосланган ва демак ундаги камчилик ва нуқсонлар айнан қайтарилган. Сўз юритилаётган тахмиснинг яқунловчи банди уларнинг ҳаммасида қўйилганча хато кўчирилган:

Ваҳки, даврон зулмидин қолдим ажаб мотам аро,
Тушмаган бу навъ бир мотам бани одам аро,
Эй Ҳусайний, ёрсиз сен найлагуни олам аро,
Ҳажридин нолиб Навоийдек туман минг ғам аро,
Қўп, адам сарманзили азмин қилиб кейнича бор!²

Банда алмашилиб терилган тахаллусли учинчи ва тўртинчи мисралар ўз ўрнига қўйилса, биринчидан мантикий ва услубий изчиллик тикланади: «Эй Ҳусайний, ёрсиз бу оламда нима ҳам қилдинг, ўрнингдан тур, йўқлик бош манзили томон сен ҳам ёрнинг ортидан йўлга туш!» дейилади сўнгги икки мисрада.

Иккинчидан, ва энг муҳими, узоқ йиллар давомида йўл қўйиб келинган жиддий чалкашликка узил-кесил барҳам берилади: Ҳусайний ғазали муаллифнинг ўзига ва айни замонда, бу ғазалга Навоий боғлаган тахмиси улуғ шоир лирик мероси хазинасига қайтарилиб, ҳақ қарор топади.

¹ «Девонӣ, Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро», эллик олтинчи саҳифа.

² Ҳусайн Бойқаро, «Девон. Рисола», 154-бет.

Урни келганда шуни ҳам айтиб ўтайликки, Алишер Навоий тахмисиңи Ҳусайнийга нисбат бериб, унинг асарлари жумласида нашр этилиши иккинчи бир жиддий чалкашликка олиб келган. Гап мухаммас таркибидан ғазал байтларини ажратиб олиб, Навоийнинг номаълум ғазали сифатида эълон қилиниши ҳақида бормоқда.¹

«Биз ўқувчилар назарига ҳавола қилмоқчи бўлган бир ғазал «Хазойин ул-маоний»да учрамаса-да, унинг Алишер қаламига мансуб эканлиги шубҳасиз дейилади унга ёзилган кириш сўзда. «Зероки, бу ғазал тексти Навоийнинг дўсти, ажойиб шоир Султон Ҳусайн Бойқаро девони орқали бизга етиб келган».²

Шу тариқа Навоийнинг ўзи «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида Ҳусайнийнинг бошқа асарлари сирасида зикр этган, матлаъ байтини келтириб изоҳлаган ғазал 1968 йилнинг ўзида матбуотимизда ҳам Навоийнинг (Ҳусайний девони нашридаги мухаммас таркибида ва журнал саҳифасида), ҳам Ҳусайн Бойқаронинг (девони нашридаги ғазаллар жумласида) асари сифатида ўқувчиларга ҳавола қилинган.

Биз Навоийнинг янги аниқланган ўн биринчи тахмиси таҳлилига бу ўринда киришмаймиз. Бу алоҳида масала. Аммо тахмисда умуман улуғ шоир лирикаси учун хос бўлган юксак бадийлик ва образлар ёрқинлигини, гўзал ташбиҳлар ва мусиқийликни, ҳаётий лавҳалар ва равлонликни қайд этишни лозим кўрамиз.

Навоийнинг Ҳусайний ғазалига боғлаган тахмис қандай сабабларга кўра «Хазойин ул-маоний» девонларининг бирортасига ҳам кирмай қолган, деган ҳақли савол туғилади. Буни бизнингча, фақат бир сабаб билан — тахмиснинг «Хазойин ул-маоний» девонларини тузиш ишлари узил-кесил тугатилганидан яъни, 1498 йилдан кейин ёзилганлиги билан изоҳлаш мумкин.

Маълумки, «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида Навоий ўз ғазалларига Ҳусайнийнинг ёзган назиралари ва аксинча, ўзининг султон ғазалларига татаббулари ҳақида қатор маълумотларни келтиради. Аммо тазкирада тахмис хусусида ҳеч нарса дейилмаганки, бу ҳам унинг тазкирадан кейин яратилганлигига ишора этади. Шу муносабат билан айтиб ўтайликки, Навоий бу тахмис-

¹ Қаранг: Е. Исҳоқов. «Алишер Навоийнинг номаълум ғазали». «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1968 й. 4, 6-бет.

² Уша жойда.

дан олдин ҳам Ҳусайний шеъриятига мурожаат этган.
Масалан, унинг:

Эй ажал, осуда қил ҳижрон балосидин мени,
Бир йўли қутқар улуснинг можаросидин мени —

матлаъси билан бошланувчи етти байтли ғазалига мусаддас боғлаган. Афтидан, бу мусаддас ҳам «Мажолис ун-нафоис» тазкирасидан кейин, аммо «Хазойин ул-маоний» девонларини тузишдан олдин яратилган. Шу боисдан ҳам, тазкирада шу ғазал ҳақида махсус сўз юритганида шоир ўз мусаддаси тўғрисида оғиз очмайди, аммо уни кейинроқ тартиб берилган «Бадоеъ ул-васат» девонига киритади.

Қуйида Навоийнинг Ҳусайний ғазалига боғлаган тахмисини тўла келтирамиз. Бу тахмис, худди мавлоно Лутфий ғазалларига боғланган тахмислар ва шунингдек, Ҳусайнийнинг бошқа ғазалига боғлаган мусаддас каби улуғ шоирнинг она тилидаги лирик мероси жамланган «Хазойин ул-маоний» нашрларида ўзининг қонуний ўрнини эгаллаши лозим.

Аммо, маълумки, «Хазойин ул-маоний» девонларининг мундарижаси ва ички қурилиши устида Алишер Навоий узоқ йиллар тўла маънода илмий-ижодий иш олиб борган. Натижада ҳар бир девон тузилиш жиҳатидан ҳам ниҳоятда мукамал, пухта бир шаклга келтирилганки, унга дахл этиш, бирор нарса қўшиш ёки олиш асло мумкин эмас. Худди шунинг учун ҳам устоз, профессор Ҳамид Сулаймон турли сабабларга кўра, Навоийнинг «Хазойин ул-маоний» таркибига кирмай қолган шеърларини жамлаб, «Фавоид ул-кибар» девонига илова тарзида эълон қилиб жуда тўғри йўл тутган. Навоийнинг биз аниқлаган ўн биринчи тахмиси ҳам худди шу иловалар бўлимига тегишли изоҳлар билан киритилиши керак.

АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ ҲУСАЙНИЙ ҒАЗАЛИГА ТАХМИСИ

Улки, жоним гулшанида бор эди хуррам баҳор,
Айлар эрди ғунчаи хандонидин гавҳар нисор,
Хори ҳажридин топиб эрди омон жони фигур,
Ғунчаи хандон бориб, кўнглумда қолди хор-хор,
Тинмағур жонимға онсиз дуняда бори не бор?!

Даҳр бўстони сенсиз кўзга илмас бу кўнгул,
Боғ сайри дардининг ороми билмас бу кўнгул,
Сарв бирла лола сори майл қилмас бу кўнгул,
Сарв қадду лоларуҳлардин очилмас бу кўнгул,
Ваҳ, нетайки, даҳр боғи ичра йўқ ул гулбўзор.

Ул жигар парголаси, ваҳким, тилаб мендин фароғ,
Нотавон кўнглумга қўйди фурқати доғ узра доғ.
Лаҳза-лаҳза шавқи базмида чекар эрдим аёғ,
Васли жомидин очилур эрди кўнглум боғ-боғ,
Вой, юз минг войким, ул май бориб, қолмиш хумор.

Эйки, юз паркандлиғ бағримга бир парканд эдинг,
Балки ҳижрон чоки қилгон заҳмима пайванд эдинг,
Кўнглума дерманки, чун васлига ҳожатманд эдинг,
Қайдаким, кўрсанг ани кулмак билан хурсанд эдинг,
Аксин айла, эй кўнгул, ҳар ерда йиғла зор-зор.

Гул киби рухсорингга ҳар дам ҳаво айлай дедим,
Шавқида ошуфта булбулдек наво айлай дедим,
Ҳажру ғам заҳмига васлингдин даво айлай дедим,
Васл аро ҳар дам сенга жоним фидо айлай дедим
Невчун, эй оромижоним, айладинг мендин канор?

Мен ғанимат тутмуш эрдим ул суманбар васлини,
Айлади мендин жудо чархи ситамгар васлини,
Саъй ила мумкин эмас қилмоқ муяссар васлини,
Эй кўнгул, тутғил ғанимат шаҳ Музаффар васлини
Ким, ўтубдур дуняда мундоғ балолар бешумор.

Ваҳки, даврон зулмидин қолдим ажаб мотам аро,
Тушмаган бу навъ бир мотам бани одам аро,
Ҳажридин нолиб Навоийдек туман минг ғам аро,
Эй Ҳусайний, ёрсиз сен найлагунг олам аро?!
Қўп, адам сарманзили азмин қилиб кейнича бор!

АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДКОР ТЕМУРИЙЛАР ҲАҚИДА

Машҳур «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида Навоий ўз замонасида турк ва форс тилларида ижод этган неча юзлаб қалам аҳлининг ҳар бири ҳақида махсус тўхталади, уларнинг шахс сифатидаги хислат-фазилатлари ва ижодкор сифатидаги фаолиятлари тўғрисида қисқа, ammo жуда муҳим маълумотларни қайд этади. Тазкиранинг илмий-адабий қимматини оширувчи нуқталаридан бири шундаки, унга киритилган ижодкорнинг «Ҳар қайсининг натоғи жи табъидин бирор нима нишона йўсунлиқ» келтирилади, яъни, шоирлар меросларидан намуна байтлар, рубоий, қитъа ва туюқлар мисолга олиниб, ўзига хос таҳлил этилади, мазмун ва бадий санъатлари очилади, ижодкор иқтидорига баҳо берилади. Худди шу хусусиятларига кўра «Мажолис ун-нафоис»ни XV аср адабиётимиз кўламини, ғоя, мавзу йўналиши ва тур ранг-баранглигини, бадий санъатлари ва тил жиҳатларини ҳолисона кўрсатувчи улкан кўзгу, бу адабиётларни яратувчилари тўғрисида ишончли илмий манбаъ десак хато бўлмайди.

Тазкира саккиз мажлис-бобдан ташкил топган. Еттинчи мажлисни Навоий улуғ жаҳонгир Амир Темур ва унинг фарзандлари, набиралари, умуман авлодига бағишлайди. Ҳажман каттагина бўлган сўнги мажлисда эса шу авлоднинг ёрқин намояндаларидан бири, Ҳусайний таҳаллуси билан қалам тебратиб, соҳиби девон шоир даражасига кўтарила олган Ҳусайн Бойқаронинг ижодий фаолияти ёритилади.

Биз сўз юритмоқчи бўлган еттинчи мажлисга Навоий «Улуғ султонлар ва уларнинг ҳурмат-эҳтиромга лойиқ авлодлари зикридаким, баъзи маҳалларда хўб байт ўқубдурларким, филҳақиқат ўзлари айтқондек хўбдур ва баъзи назм латойифига машғул бўлубдурларким, ул доғи матлуб ва марғубдур» деган шарҳ-сарлавҳа қўяди. Бундан шу жуда муҳим жиҳат англашиладики, Навоий ўз тазкирасига темурийларни адабиёт-

га, хусусан шеърятга, қалам аҳлига бевосита алоқадор бўлганликлари туфайли киритган. Шоирнинг махсус таъкидича, тазкирадан ўрин олган темурийларнинг кўпчилиги шеърӣ иқтидорга эга бўлиб, ижод билан ҳам шуғулланганлар, баъзилари эса, гарчи ўзлари ёзма-салар ҳам, шеърятни нозик ва чуқур тушунган, ундан лаззатланган, маънавий озуқа ола билган, ўрни-ўрни билан унга мурожаат этиб турган, қалам аҳлига эса ҳомийлик қилган.

Амир Темурни Навоӣ ана шу кейинги гуруҳга киритади: «Агарчи назм айтмоққа илтифот қилмайдурлар, аммо назм ва насрни андоқ хўб маҳал ва мавқеъда ўқубдурларким, анингдек бир байт ўқуғони минг яхши байт айтқонча бор».

Тазкирада Темур табиатидаги бундай ноёб фази-латни яққол далилловчи мисол ҳам келтиради. Маълумки, Ҳусайн Бойқаро саройида замонанинг етук ижодкорлари, олиму фозиллари, созанда ва хонандалари иштирокида адабий йиғинлар мунтазам равишда ўтказилиб турган. Асосан шеърхонликка бағишланган бу гўзал одатни Навоӣ Амир Темурдан Ҳусайн Бойқарога қолган мерос-анъана деб таъкидлайди: «То олам аҳли билгайларким, султон соҳибқирон (Ҳусайн Бойқаро А. А.) ғаким, мажолисда пайдор-пай хўб абёт ва яхши сўзлар дармаҳал воқеъ бўлур, — дағи маврусий (мерос бўлиб қолган — А. А.) дурким, нисбатин ул жадди бузургворга (улуғ бобога, яъни Амир Темурга — А. А.) тузотур».

Навоӣнинг бу маълумотлари Темур қиёфасини фақат қора бўёқлар билан чизилиши тўғри эмаслигини, уни адабиёт ва санъат завқу шавқидан бебаҳра, маънавий чекланган, жохил шахс сифатида талқин этиш ҳақиқатга мувофиқ келмаслигини яна бир бор кўрсатади. Навоӣ Темурнинг ўғли Шоҳруҳ Мирзо тўғрисида ҳам «назмга машғуллик қилмас эрди, аммо хўб байт ва яхши сўзлар кўп ул ҳазратдин ҳам воқеъ бўлур эрди» деб ёзади ҳамда далил сифатида унинг бир муносабат билан форсий байтни ёддан ўқиганлигини баён қилади.

Яна йигирма темурийзода тазкиранинг еттинчи мажлисидан ўрин олган. Навоӣ уларнинг барчасини шеърӣ иқтидорга эга бўлиб, бадий ижод билан ҳам шуғулланганлигини таъкидлайди, ҳар бири қолдирган адабий меросларидан намуналарни келтиради.

Маълумки, Навоӣ «Фарҳод ва Ширин»да Мирзо Улуғбек шаънига қатор мадҳий байтлар битади, унинг

инсофли ҳукмрон ва буюк олим сифатидаги амалий фаолиятини жуда юқори баҳолаб, жумладан, қуйидагича тавсифлайди:

Темурлон наслидин Султон Улуғбек
Ки, олам кўрмади султон анингдек!..

Достондан ўн йил кейин ёзилган тазкирада Навоий улуғ темурийзодага берган юксак баҳосини янада чуқурлаштиради, уни бизнинг мавзуга алоқадор янги маълумот билан тўлдиради. «Камолоти бағоят кўб эрди» деб таъкидлаган шоир унинг ижодий иш — шеърятга ҳам вақт топа олганини ёзади: **«Бовужуди бу камолот гоҳи назмга майл қилур».**

1942 йилнинг кузида, урушнинг энг оғир палласида ўзбек халқининг фашист босқинчиларига қарши мардона курашаётган жангчиларига йўлланган мактубда қуйидаги туюқ ҳам битилган эди:

Эр керак ўртанса, ёнса ёлина,
Ера еб ётса отининг ёлина.
Ит ўлуми бирла ўлса яхшироқ,
Эр отониб душманига ёлина!

Ёв билан курашда жасорат ва ватанпарварликка даъват этувчи бу мисралар Амир Темурнинг набираси Абобакр Мирзо қаламига мансуб. Навоий тазкирада Абобакр Мирзонинг шеърӣ иқтидорига далил сифатида келтирар экан, муаллиф шахсияти ва асар хусусида қуйидаги кўтаринки жумлаларни ёзади: «Баҳодурлуғи ва қиличи зарби Чигатой улусида машҳурдур. Чун табъида назм чошниси (лаzzати, баҳраси — А. А.) бор эмиш. Ҳамул баҳодирлуғ таврида бу туюқ андин машҳурдурким тажнисини яхши топибдур».

Тазкиранинг худди шу бобида қуйидаги туюқ ҳам келтирилади:

Тўлун ойга нисбат эттим ёруми,
Ул хижолатдин кам ўлди ёруми.
Тери мўюнгнинг закотин мен берай
Ё Мисрни, ё Ҳалабни, ё Руми.

Бу гўзал мисралар, Навоийнинг гувоҳлигича, Амир Темурнинг бошқа бир набираси — «табъи назм» бўлган Султон Искандар Шерозий томонидан ёзилган.

Навойнинг маълумотида, адабиёт мухлиси бўлган ва қалам аҳлига ҳомийлик қилган Султон Искандар саройида тўпланган шоирлар жумласида Ҳайдар Хоразмий ҳам бўлган. Тазкирада Ҳайдар Хоразмийнинг «Махзан ул-асрор» дostonидан бир байт ҳам келтирилади. Айтиб ўтайликки, Мавлоно Лутфий «Гул ва Наврӯз» дostonини шу маърифатпарвар темурийнинг таклиф ва даъвати билан яратган.

Навой Самарқандда ҳукмронлик қилган темурийзода Халил Султон ҳақида сўз очиб, унинг саройида нозик дид, хуштаъб фозиллар ва шоирлар («зурафо ва шуаро») мунтазам равишда йиғилиб, адабий суҳбатлар қуришар эди, деб махсус қайд этади. Халил Султоннинг қалам аҳлини бундай қадрлаши асло бежиз бўлмаган. Навойнинг ёзишича, унинг ўзи соҳиби девон даражасидаги иқтидорли ижодкор эди: **«Машҳурдурким, ўзи шеър айтур эрди. Андоқким, девони таърифида Хожа Исматуллоҳ қасида айтибдур, аммо тилаб топилмади».**

Навой Султон Халил девонидан фақат қуйидаги биргина байтни топа олган:

Эй турки пари пайкаримиз, тарки жафо қил!
Коми дилимиз, лаъли равонбахш раво қил!

Бу матлаадан Султон Халилнинг девони она тилидаги ишқий шеърлардан ташкил топган, деган хулосага келиш мумкин.

Шоҳруҳ Мирзонинг ўғли Бойсунғур Мирзо темурий ҳукмронлар ичида илмпарварлиги, адабиёт ва санъат аҳлига ҳомийлиги билан ном чиқарган. Жумладан, унинг бевосита раҳбарлиги ва назорати остида 1425—26-йилларда Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асари бўйича жиддий илмий иш амалга оширилган: ўттиздан ортиқ кўлёзма нухалар ўзаро қиёсланиб, мукамал танқидий матн тайёрланган, Бойсунғур Мирзонинг ўзи эса унга каттагина сўзбоши ёзган. Табиийки, бундай фаолият Навойнинг диққат-эътиборидан четда қолмаган. «Хуштаъб, сахий ва ҳунарпарвар подшоҳ» сифатида баҳолар экан, Навой тазкирада яна қуйидагиларни таъкидлайди: «Хаттот ва наққош ва созанда ва гўяндадин мунча беназир кишиким, анинг тарбиятидин ароға кирди, маълум эмаским, ҳеч подшоҳ замонида пайдо бўлмиш бўлғай».

Навой тавсифномасидан маълум бўлишича, Бойсунғур Мирзо бевосита ижодий иш билан ҳам шуғулланган.

«Мажолис ун-нафоис» тазкирасининг биз сўз юритаётган еттинчи мажлисида темурийлар авлодининг кейинги бўгин вакилларидан Абулқосим Бобур Мирзо, Жаҳоншоҳ Мирзо, Яъқуб Мирзо, Бойқаро Мирзо (Хусайн Бойқаронинг туғишган акаси), Кичик Мирзо, Фаридун Хусайн ва Муҳаммад Хусайн Мирзолар номлари ҳам ижодкорлар сифатида ўрин олган. Уларнинг турк ва форс тилида яратилган меросларидан айрим байт ва рубойларни мисол учун келтирар экан, Навоий ҳар бирининг умуман ижодий-ижтимоий фаолиятига ҳам, инсоний хислат-фазилатларига ҳам баҳо берадики, бу ҳол тазкира қимматини жуда оширади. Масалан, Абулқосим Бобур Мирзо, Навоий таъкидича, «**карим ул-ахлоқ** (гўзал хулқли — А. А.) киши эрди. **Ҳиммати олида олту**нинг дағи **кўмушнинг тош ва туфрөгча ҳисоби йўқ эрди. Табъи назмға мулойим эрди**». Навоий унинг бир форсий рубойсини келтиргач, айниқса она тилидаги асарларини кенг оммага маъқул эканлигини алоҳида қайд этади: «**Агарчи туркча назмлар ҳам айтур эрдик, барчаға қабул эрди. Аммо бу байт ҳам анингдурким:**

Неча юзунг кўруб ҳайрон ўлойин,
Илоҳо, мен сенга қурбон ўлойин!

Навоийнинг темурий ижодкорларга берган тавсифларида ҳар бир вакилнинг амалий-ижтимоий фаолияти ва инсоний белгиларига ҳам алоҳида эътибор қаратганлиги бири-биридан ҳам оҳанг, ҳам мазмун жиҳатидан кескин фарқланувчи қуйидаги икки намунада кўзга яққол ташланади.

Тазкирада Мироншоҳнинг Кичик Мирзо номи билан машҳур бўлган набираси Муҳаммад Султон ҳақида қуйидаги юксак баҳони ўқиймиз:

«**Кичик Мирзо — хўб табълиқ, тез идроклиқ, шўх зеҳнлик, қавий ҳофизалиқ йигит эрди.** Оз фурсатда яхши толиби илм бўлди ва кўпроқ улум ва фунундин ўз мутолааси била вуқуф (билимдонлик А. А.) ҳосил қилди. **Шеър ва муаммони хўб англар эрди, балки кўнгли тиласа айта ҳам олур эрди**». Навоий Кичик Мирзо қаламига мансуб бир рубойини келтириб, шундай яқунлайди: «**Баъзи дерларким, бу рубойи ҳазрат Маҳмудий Нуран (Жомий — А. А.) била таворуд (икки ижодкорнинг бири-биридан беҳабар бир хил мисралар битиш ҳодисаси — А. А.) воқеъ бўлубтур. Андоқ дағи бўлса улур давлат турур!**». (Ўрни келганда айтиб ўтайликки,

Навой «Мажолис ун-нафоис»дан анча илгари тузган «Бадоеъ ул-бидоя» девонига ёзган «Дебоча»да ҳам Муҳаммад Султон Қичик Мирзо тўғрисида жуда юксак фикрлар билдиради).

Келтирилган жумлаларни Улуғбекнинг қотили Абдулатиф Мирзо ҳақидаги мана бу қоралов билан қиёслайлик: «Абдулатиф Мирзо — савдойи мизож ва васасий таъь ва девонасор киши эрди. Мундин ўзга дағи ғариб бадфеълиқлари бор эрдиким, зикридин беҳижоблиқ лозим келур. Утар дунё маслаҳати учун донишманд ва подшоҳ отасин ўлдурди». Сўз давомида Навоий падаркуш Абдулатиф Мирзонинг ўзи ҳам тез орада қилич зарбидан ўлим топганлигига киноя этади. Шудикқатга сазоворки, Абдулатифни тубан шахс ва золим ҳукмрон сифатида аёвсиз қоралаган Навоий унинг табиатидаги шеърини иқтидорини холисона таъкидлайди ва «аммо таъьи назм эрди ва шеърини ободан айтур эрди» деб илова қилади.

Форс адабиёти ва унинг йирик намояндалари меросини юксак қадрлаган, ўзи ҳам форсий етук бадиий асарлар ярата олган Навоий ҳар доим ижодкорларни ўз она тилида қалам тебратишга даъват этган, бундайларни рағбатлантириб ҳомийлик қилган, она тилидаги асарларга алоҳида меҳр-муҳаббат билан ёндашган. Навоийнинг амалий-ижтимоий ва ижодий фаолиятига умуман хос бўлган бундай муносабатни «Мажолис ун-нафоис»нинг еттинчи мажлисига жамъ этилган темурий ижодкорларга нисбатан ҳам қайд эта оламиз. Навоий уларнинг адабий меросларини баҳолар экан, қайси тилда қалам тебратганлиги масаласига ҳам махсус тўхтаб ўтади. Навоий гувоҳлигидан маълум бўладики: кўпчилик темурий ижодкорлар форсий тилни ҳам мукамал эгаллаб, ҳар жиҳатдан пишиқ бадиий асарлар ярата олганлар, ҳатто форсий шеърлардан ташкил топган девонлар ҳам тузганлар. Темурнинг учинчи фарзанди Мироншоҳнинг ўғли Сайид Аҳмад Мирзо худди шундай иқтидорлар жумласига киради. У, деб ёзади Навоий «салим-таб» (баланд истеъдодли — А. А.) ва пок зеҳн киши эрди. Хили машҳур назмлари бор: ҳам ғазал, ҳам маснавий. Ҳам туркий, ҳам форсий ғазал таврида девони бор. Ва маснавий таврида «Таашшуқнома» анингдур. Бу туркча матлаи яхши воқеъ бўлубтурким:

Сайд этти фироқинг мени мурғи саҳарийдек,
Қил одамийлик — қилма ниҳон юзни паридек!

Шу ўриннинг ўзидаёқ Навоий Сайид Аҳмад Мирзонинг форсий бир ғазалининг бошланма байтини ҳам келтиради. Айтилганидек, «Мажолис ун-нафоис»нинг якунловчи — саккизинчи мажлиси тўлалигича теурий Султон Ҳусайн Бойқаронинг ижодий фаолияти таҳлилига бағишланган. Навоий Ҳусайний таҳаллуси остида қалам тебратган ҳукмроннинг ўз она тилида яратган шеърий девони ҳақида батафсил сўз юритади, ўзининг юксак баҳосига неча-неча ўнлаб ғазал матталарини ишончли далиллар ўрнида келтиради.

Тазкирада жамланган маълумотлар Ҳусайн Бойқаро хонадонида умуман илм-маърифат, хусусан шеъриятнинг ниҳоятда қадрли бўлганини, фақат Султоннинг ўзигина эмас, балки бир қатор фарзандлари ҳам бадий ижод билан муваффақиятли шуғулланганликларини, айримлари эса ҳатто шеърий девон тузиш даражасига кўтарилганликларини тасдиқлайди. Султоннинг ижодкор фарзандларидан биринчи навбатда катта ўғил Бадиуззамон Мирзони қаламга олган Навоий аввало унинг юксак инсоний фазилатларини қайд этади, юриштуриш ва хулқ-атворда етук ва маънавий бой шахс бўлганлигини таъкидлайди. Базиуззамон Мирзонинг шоирлик иқтидорини «Табъи назм услубида мулоимдур», дея юқори баҳологан Навоий далил сифатида унинг форсий ва ўзбекча ғазалларидан мисоллар келтиради. Қуйидаги бошланма байтни:

Эй сабо, ғар сўрса ҳолим шаммаи ул сарвинсз,
Эврулуб бошига мен саргаштадин еткур ниёз —

таҳлил этиб, ҳам мазмунан ҳам шаклан мукамал («таркибида хўб ва ҳолатда марғуб») эканлигини сўзлайди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Ҳусайн Бойқаронинг ўғиллари ҳақида сўзлар экан, жумладан қуйидагиларни ёзган эди: «Яна Шоҳ Ғариб Мирзо эди, букри эди. Агарчи ҳайъати ёмон эди, табъи хўб эди. Агарчи бада ни нотавон эди, каломи марғуб эди. «Ғарибий» таҳаллус қилур эди. Девон ҳам тартиб қилиб эди. Туркий ва форсий шеър айтур эди» («Бобурнома»).

Шоҳ Ғариб Мирзонинг шахсияти ва ижодий фаолиятига берилган бу юксак баҳо Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис»даги ижобий тавсифи билан тўла мувофиқ келади. Навоий ҳам уни «назм ва насрда назир маъдум» (назири йўқ, беназир — А. А.) деб таърифлаб,

туркий уч ва форсий икки ғазалининг матлаъ байтларини келтирадики, бошқа ҳеч қайси темурий ижодкор меросига (Ҳусайн Бойқарони истисно этганда) бу қадар кенг тўхталмаган. Навоий мисолга олган байтлар **Шоҳ Ғариб Мирзонинг** чиндан ҳам ноёб ижодий қобилиятидан аниқ дарак беради:

Қайси бир гулчеҳра ул гулбарги хандонимча бор?!

Қайси бир шамшод қад сарви хиромонимча бор?!

Қуйидаги байтни Навоий «**Бу матлаи ҳам яхши воқеъ бўлубтурким**», деган ижобий шарҳ билан кўчиради:

Тарки меҳр айлаб агарчи бўлди жонон ўзгача:

То тирикман қилмағумдур аҳду паймон ўзгача.

Тавсифномага илова этилган мана бу кўтаринки жумлалар ҳам **Шоҳ Ғариб Мирзонинг** ижодий фаолиятига нисбатан Навоийнинг ижобий баҳосини, самимий ҳурмат-этиборини равшан кўрсатади: «**Девон ҳам жамъ қилибтур. Яхши матлалари бу мухтасарға сифмас — магар яна бир китоб битилгай!**».

Навоий Султон Ҳусайн Бойқаронинг яна икки ўғлини — Фаридун Ҳусайн Мирзо ва Муҳаммад Ҳусайн Мирзоларни иқтидорли ижодкорлар қаторида ўз тазкирасига киритган. «**Хўб таъби ва мулойим зеҳни бор**» Фаридун Ҳусайн, Навоий маълумотиغا кўра, икки тилда қалам тебратган. Жумладан:

Эй сабо, еткур манга сарви равонимдин хабар,

Раҳм этиб бергил манга ороми жонимдин хабар —

матлаъли ниҳоятда равон ишқий ғазал шу темурий ижодкор қаламига мансуб. Муҳаммад Ҳусайн Мирзонинг эса форсий бир ғазалидан биринчи байт келтирилади. Заҳириддин Бобур ҳам бу шаҳзода тўғрисида сўзлар экан, унинг «таъби назм бор»лигига далил сифатида «Мажолис ун-нафоис»да Навоий қайд этган матлаани такроран зикр этади.

Навоий ижодкор темурийларга бағишланган еттинчи мажлисни Султон Абу Саид Мирзо набиралари бўлмиш Султон Масъуд Мирзо ва Султон Али Мирзолар ҳақидаги тавсифлар билан яқунлайди. Ҳар иккаласининг ҳам «**таъби назмға мойил**» деб баҳолар экан, Навоий уларнинг бадиий меросларидан мана бу намуна байтларни келтиради:

Ер бориб, жонга қўйди доғи фурқат, эй рафиқ,
Кўнглума кор этмасунму доғи гурбат, эй рафиқ.

Васлида мағрур бўлдунг, ҳажрида зор, эй кўнгул,
Не онинг бирла, не онсиз тоқатинг бор, эй кўнгул.

Навоийнинг ўз ижодий меросида ҳам шу мавзуъ ва вазнда, шу радиф ва қофияларда, шу руҳ ва йўналишда бир неча етук ғазаллар учрашини ҳисобга олсак, улуғ шоирнинг темурий шаҳзодалар қалами остидан чиққан бу дилрабо ғазалларни қанчалик мамнуният ва қониқиш билан тазкирага киритганлиги равшанлашади.

Шундай қилиб, Алишер Навоий «Мажолис ун-нафос»да Амир Темур ва у асос солган катта сулоланинг ижодкор намояндаларига махсус бир мажлис — боб ажратлади. Унда жаҳонгир ҳукмрон ва унинг катта ўғли Шохруҳ Мирзодан ташқари йигирма темурийзадани номма-ном зикр этиб, ҳар бирининг адабиёт ва санъат аҳлини қадрлаб, ҳомийлик қилганини, бевосита ижодий иш билан ҳам шуғулланиб, хусусан, шеърятимиз ривожига ўз ҳиссасини қўша олганини таъкидлайди. Навоийнинг ишончли маълумотига кўра, бир қатор темурийзодалар ҳатто шеърӣ девонлар тузиш даражасига кўтарила олганлар, уларнинг асос кўпчилиги фақат она тилидагина эмас, балки форсий тилда ҳам унумли қалам тебратган, шеърятдаги икки тиллилик анъаналарини муваффақият билан давом эттирган. Айтилганидек, соҳиби девон шоир бўлган темурийзодалардан Султон Ҳусайн Бойқаро шеърятӣ таҳлилига Навоий тазкирада алоҳида бир мажлисни тўлалигича бағишлайди.

Албатта, темурий ижодкорлар рўйхатини тазкирада зикр этилган номлар билангина чеклаб қўйиш тўғри бўлмайди. Бунга бешинчи бўғин темурийзода бўлган машҳур шоир ва носир Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг тазкирадан четда қолганлигининг ўзиёқ кўрсатиб турибди. (Ҳап шундаки, тазкира узил-кесил таҳрирдан чиққан 1498 йилда Бобур эндигина ўн беш ёшга тўлган эди).

Афсуски, шеърятнинг улуғ билимдони Навоий томонидан тан олиниб, тазкирага киритилган, ижодий фаолиятлари, шоирлик иқтидорлари юқори баҳоланган темурийларнинг бирортасининг ҳам қолдирган адабий мероси илмда ўрганилган эмас. Уларнинг девонларини, умуман адабий меросларини қидириб топиш, энг яхши

намуналарини кенг китобхонлар оммасига етказиш, асарларини ғоявий-бадий таҳлил этиш адабиётшунослигимизнинг галдаги муҳим вазифалари жумласидандир. Бу адабиётимиз, маданиятимиз учунгина эмас, балки умуман тарихимиз учун ҳам, унинг шу кунга қадар (онгли-онгсиз равишда) четга суриб қўйилган ёки бузиб тасвирланган саҳифаларини холисона ёритиш учун ҳам зарур.

Алишер Навоий ўз тазкирасида биринчи манбаалар асосида келтирилган ишончли далиллар Амир Темур ва темурийлар шахсияти ҳамда амалий-ижтимоий фаолиятларига аввалда совет матбуотида берилган баҳо тавсифлар жиддий равишда қайта кўрилиши зарурлигини кўрсатади. Чиндан ҳам, Навоий гувоҳлиги темурийларнинг «ёппасига қандайдир ёвуз ва жоҳил шахслар» каби, илму фан, адабиёт ва санъатдан «жуда узоқ, маънавий чекланган ва қолоқ, эртаю кеч машат ва бузуқлик билан машғул бўлган, фақат вайронагарчилик келтирувчи уруш-қирғинлар сабабчилари» каби талқинларнинг бирёқлама ва кўр-кўрона эканлигидан дарак беради...

НАВОИИ ВА ХУСАЙНИИ

Адабиётшуносликда яқин-яқинларгача амалда бўлган ғайриилмий сиёсат ўтмиш ижодкорларга муносабат ва улар яратган бадий меросни баҳолашда ҳам бутун салбий оқибатлари билан юзага чиққан эди. Унда кўп ҳолларда ижодкор асарларининг ғоявий-бадий қиммати, соф адабий-ижодий белгилар эмас, балки ижодкор шахсиятининг ижтимоий келиб чиқиши, унинг жамиятдаги қайси синф (табақа, гуруҳ)га мансуб эканлиги бош мезон қилиб олинар ва аввало, худди шу далилларга кўра унинг адабиётимиз тарихидаги ўрни белгиланар эди. Биринчи галда Султон Хусайн Бойқаро, Заҳриддин Муҳаммад Бобур, Шайбонийхон, Убайдуллохон, Амир Умархон, Маъдалихон, Муҳаммад Раҳимхон жаби ҳукмрон ижодкорлар меросларига нисбатан мана шундай адолатсиз ва моҳиятан ғайриилмий мезон билан ёндашиш оқибатида «Хусайний», «Бобур», «Шайбоний», «Убайдий», «Амирий», «Хон», «Феруз» адабий тахаллуслар билан қалам тебратган, ҳар бири «соҳиби девон даражасига етган иқтидорли ижодкорлар адабиётимиз тарихидан четга сурилди, мерослари батамом унутилди ёки бир томонлама ҳамда юзаки ўрганилди ва асосан, камситилиб баҳоланди. Ваҳоланки, номлари зикр этилганларнинг ҳар бири йирик ижодкор бўлибгина қолмай, айни замонда, адабиёт ва санъатнинг қадр-қимматини азиз баҳоловчи, ижод ва ҳунар аҳлининг жонкуяр ҳомийси сифатида ҳам ўз даври адабий-маданий ҳаётида танилган шахслардир. Бу фикр, хусусан, Султон Хусайн Бойқаро — Хусайний ижодий-ижтимоий фаолиятига тўла мувофиқдир.

Хусайний асарларидан намуналар бизда Оқил Шарафуддинов, Ҳоди Зариф ва С. Ганиевалар ташаббуслари билан гарчи бир неча бор турли тўпламлар таркибига кирган, ҳатто 1968 йилда алоҳида девон шаклида нашр этилган бўлса-да, у қолдирган адабий мерос то шу кунга қадар етарли илмий тадқиқ этилмади, ўша

давр адабий-маданий ҳаётидаги унинг мустасно ўрни ўз кенг кўлами ва даражасида кўрсатилмади, миллий шеърятимиз, шунингдек, ўзбек адабий тили тараққиётидаги кўринарли ҳиссаси очилмади, ёзмишлари эса кўп ҳолларда «феодал сарой тематикаси доирасида қолган», «феодализм кайфиятларини ифодаловчи» асарлар сифатида ноҳақ айбланди.

Ваҳоланки, Султон Ҳусайн Бойқаро — Ҳусайнийнинг кучли адабий истеъдодини, шеърятининг нозик маъно-мазмундорлиги ва бадий баркамоллигини ниҳоятда гўзал санъатлар ва раvon услубини, ғазалларининг ўқувчи-тингловчиларга завқ-шавқ бахш этишини, айни замонда, ҳукмдор сифатида эса, давр адабий жараёнидаги улкан хизматларини, адабиёт ва санъат аҳлига нисбатан кўрсатган доимий ҳомийлигини, она тилининг юташин тарғиботчиси сифатидаги эса таҳсинга лойиқ фаолиятини, шунингдек, юксак инсоний фазилатларини жўндан-кўп замондошлари, хусусан, гўдакликданоқ у билан яқиндан таниш бўлган Алишер Навоий ҳақли равишда қайта-қайта таъкидлаб ўтганлар.

Совет адабиётшунослиги даврида етарли даражада илмий тадқиқ қилинмаган ёки онгли-онгсиз равишда бузиб ёритилган масалалардан бири Навоий ва Ҳусайнийларнинг ўзаро ижодий муносабатлари ва ҳамкорлиги, ўзаро ўрганиш-таъсирланиш даражаси ва шакллари масаласидир. Тўғри, Ҳоди Зариф, В. Зоҳидов, С. Ғаниева каби муаллифлар тадқиқотларида бу ҳақда диққатга лойиқ айрим фикрлар билдирилган. Аммо, яхлитлигича бу масала совет адабиётшунослигида Навоий ва Ҳусайн Бойқаро муносабатлари, яъни асосан давлат арбоби ва ҳукмдор, ва қисман, ижодкор ва ҳукмдор ўртасидаги ижтимоий муносабатлар тарзидагина қўйилди. Бугина эмас, алоҳида таъкидлаш лозимки, бу мавзуда гап асосан бу икки тарихий шахснинг ўзаро «чиқишмасликлари» ва улар ўртасидаги «баъзан жиддий зиддиятлар», ҳукмронни — Ҳусайн Бойқарони «аёвсиз фош этиш», очиқ ёки рамзий имо-ишоралар билан «қоралаш» ҳамда бунга жавобан ижодкорнинг «таъқиблар» этилиши ва ҳатто «сўргун» қилиниши атрофида борган. (Афеуски, илмдаги хато ва чалкашлик қатор бадий асарларга ҳам кўчган.) Бундай хато талқин асосига Навоий ижодидаги зolim шоҳлар, адолатсиз ҳукмронларни кучли қораловчи намуналар, асосан ва биринчи навбатда, Ҳусайн Бойқаро шахсиятига қарши йўналтирилган, деган асоссиз ва моҳиятан юзаки тушун-

ча қўйилган. Ваҳоланки, Навоий Ҳусайн Бойқаро ҳоқимиятга келганидан кейин ёзган деярли барча йирик асарларида, тузган ҳамма девонларида уни инсофдиёнати, адолатли, раиятпарвар шоҳ, адабиёт ва санъат, илм ва ҳунар аҳлига саховатли ҳомий сифатида қайта-қайта мадҳ этган ва таъжидлаш керакки, бундай таъриф — баҳо учун улуғ шоир етарли ва жиддий асосдалилларга эга бўлган. Ҳусайн Бойқаро шаънига очиқ-ойдин мақтов ва таҳсин золим ва адолатсиз ҳукмронларни қораловчи ўша мақолат ва фасллар мавжуд бўлган «Ҳамса» дostonлари ва «Маҳбуб ул-қулуб» асарида ҳам кўринарли ўрин тутганки, бундан мадҳия ва танқид-қоралов бири-бирига боғлиқ эмаслиги ва моҳият жиҳатидан ҳар бири мустақил йўналиш — нишонга эга бўлганлиги равшанлашади. Худди шу боисдан ҳам улуғ шоир меросидаги кучли танқидий йўналишни бевосита Султон Ҳусайн Бойқарога ҳам қарши йўналтирилган, деб тушунтириш батамом сунъий ва мантиққа зиддир.

Навоий тўла ишонч ва чин самимият билан «Ҳамса»ни ташкил этувчи бешала дostonида, «Лисон ут-тайр» ва кўплаб бошқа йирик-кичик асарларида шоҳ Султон Ҳусайн Бойқаро мадҳига махсус боблар, катта-катта парча ва лирик чекинишлар ажратиб, уларда улкан давлатнинг элпарвар, доно ва адолатли ҳукмрони сифатида таърифлар битади. Навоий ва Ҳусайн Бойқаро ўртасидаги серқирра муносабатлар ҳақида сўз борганида **ижодкор** ва **ҳукмрон** чизиғи деб шартли номлаш мумкин бўлган бу туркум намуналарни, албатта, эътибордан чиқариб бўлмайди. Аммо, адабиётимиз тарихи учун бу туркумга **нисбатан**, шунингдек, нуфузли давлат ва жамоат арбоби Навоий билан улуғ подшоҳ, қудратли ҳукмрон ўртасидаги ижтимоий сиёсий муносабатларга **нисбатан улуғ шоир** ва **мутафаккир Навоий** ва **истеъдодли ижодкор**, **соҳиби девон шоир**, шеърятнинг назик санъатларини чуқур эгаллаган Ҳусайний ўртасидаги алоқалар мазмуни, кўлами ва доираси муҳимроқдир. Чиндан ҳам, икки истеъдод ўртасидаги ижодий ҳамкорлик, ўзаро ўрганиш ва таъсирланиш мавзуи жуда муҳим ва ҳажман катта бўлиб, махсус жиддий илмий тадқиқот учун етарли асослар, қизиқарли далиллар беради.

Навоий ва Ҳусайний ўртасидаги ижодий ҳамкорлик ва муносабатлар ниҳоятда сержило ва кўпшаклли бўлган. Уни Ҳусайн Бойқаро Хуросон тахтига ўтириб, Самарқандда бўлган Навоийни Ҳиротга махсус даъват

етиш санасидан, яъни, Навоийнинг давлат ва жамоат арбоби сифатида бевосита подшоҳ саройида фаслият кўрсатиш йилидан бошлаш, бизнингча, хато бўлади.

Бу масалани таҳлил этишда Бойқаро йўллаган махсус фармон-ёрлиқнинг бирор мансаб соҳибни **Навоийга эмас**, балки, кўплаб бадий асарлари халқ ўртасида катта шухрат тутган **ижодкор Навоийга** аталганлигини қайд этиш жуда муҳимдир. Бугина эмас. Фармон — ёрлиқда ҳукмронлар томонидан Навоий ижодий фаолияти етарлича қадрланмаганлиги, аксинча, баъзан ёзмиш асарлари юзасидан унга ҳатто «маломат» ҳам етганлиги ҳақида сўз борки, бу каби нуқталар Хусайн Бойқаронинг ўз мактабдош дўсти ижодининг илк саҳифалариданоқ синчковлик билан кузатиб борганлигини, унинг асарлари билан яқиндан таниш бўлганлигини ва энг муҳими, ўша вақтдаёқ Навоийни даҳо ижодкор сифатида тан олганлигини кўрсатади. Гап шундаки, Навоий 1466—67-йилларда Саййид Ҳасан Ардашерга ёзган маснавий мактубида жумладан, Хуросонда ўз ижодий фаолиятига нисбатан эътиборсиз муносабатдан, қалам тебратиш учун тегишли шароит йўқлигидан, истегдоди эса етарли қадрланмаётганидан очиқ-ойдин шикоят қилган ва айни замонда, «кунда юз байт айта олиш» қобилияти ҳақида ғурур билан сўз юритган эди.

Навоийга юборган фармон-ёрлиқ мазмуни Хусайн Бойқаронинг бу маснавийдан ҳам тўла хабардор бўлганлигини кўрсатади. Навоий гувоҳлигига кўра, Хусайн Бойқаро, жумладан, қуйидагиларни ёзган:

Ки эй, фазл жаҳонининг силеҳри,
Иўқ — йўқки, ўшул силеҳр меҳри.
Таъбинга дами бўлур не ворид
Юз йил бити олмайин Аторид.
Сен гарчи гуҳар дўконин очдинг,
Лекин бу гуҳарни элга сочдинг.
Фикринг чаманида кўп раёҳни,
Лекин бўлуб анда халқ гулчин.
Назминг гулидинки, даҳр тўлди,
Дегилки, сенга не баҳра бўлди?!
Лафзингдин улусқа важду ҳолат,
Етмай санга баҳра, жуз малолат.
Сен қон ютуб, эл бўлуб қадаҳқаш,
Элдин сенга етмайин дами хуш.

Сен эл бошига бўлуб гуҳарпош,
Бир пок гуҳар демайки, шобош.¹

Кўринадики, Ҳусайн Бойқаро ўша 1469 йилдаёқ Навоийни ижодкор сифатида юксак улуғлаган ва **худди шу ижодкор Навоийни** — «фазл осмонининг қуёши», «гавҳар» — бадий асарлар «дўконини очиб, бу гавҳарларни элга сочган», «назм гулидан дунёни тўлдирган», аммо «бахра» ўрнига «малолат»га учраган Навоийни ўз саройига таклиф этган. Бу Навоий ва Ҳусайний муносабатларини ўрганишда ниҳоятда муҳим бир нуқта. Бу даврда Навоий, ўз таъкиди бўйича, ижтимоий-сиёсий ҳаётдан батамом узоқ турган ва мутлақо ижодий иш билангина шуғулланган ва бутун умрини шу тарзда ўтказиш ниятида бўлган.²

Ҳусайн Бойқаронинг ўз фармон-ёрлигида «Гўша тутиш вақти эмас» дея Навоийни ижтимоий фаолликка даъват этиши унинг бундай ниятдан тўла хабардорлиги билан изоҳланиши керак. Аммо Ҳусайн Бойқаро асосан саройда ижодий иш учун барча имкониятлар яратилиши ҳақида сўз юритади, «сен кўп ва буюк асарлар яратиш имконига эга бўласан, ёзмишларингни эса юксак баҳолаймиз!» деб қатъий ваъдалар беради:

...Тутқай бори ишинг ул сифат авж,
Ким, ой уза қўйгасен қаламни,
Қун лавҳига чеккасен рақамни.

Меҳр олтунидин қазо қилиб ҳал,
Ул сафҳани айлагай мужадвал.

Ҳар байтини меҳри гавҳарафшон,
Анжум ила айзагай зарафшон.

Неча бийик айласанг сўзунгни
Ондин бийик этгабиз ўзунгни.

Фармон-ёрликдаги худди шу таъкид ва ваъдаларга асосланиб, биз, Ҳусайн Бойқаро Навоий ижодий фаолиятининг бошланғич босқичи билан, жумладан, унинг йирик маснавийи билан ҳам жуда яхши таниш бўлган,

¹ Алишер Навоий. «Асарлар». Ун беш томлик. 13-том, 162-бет.

² Қараи: ўша ерда.

деган қатъий хулосага келишимиз мумкин. Чунки Хусайн Бойқаронинг ижод учун шароит ва ёзилажак асарларини қадрлаш масаласида махсус сўз очиб, Навоийга бундай катта ваъдаларнинг бериши, бизнингча, асло тасодифий эмас.

Гап шундаки, Навоий ўзига жуда қадрдон ва тўла ишончли кишиси номига йўллаган ўша шахсий мактуб—маснавийида яратувчи инъом этган чексиз истеъдод («ҳақ лутфидин онча қувватим») ҳақида Фахр билан сўзлаб, «Шоҳнома»дек улкан асарни Фирдавсий каби ўттиз йилда эмас, балки ўттиз ойда ёза олажагини таъкидлайди. Бугина эмас, у ўз ижодий режалари тўғрисида ҳам сўз очади, жумладан, она тилида «Хамса» яратиш ниятини худди шу ўринда биринчи бор баён қилади. Навоий «Хамса»ни жуда қисқа муддатда тугата олиш қобилиятини тўла ишонч билан таъкидлар экан, ижодий режаларини амалга ошириш учун қачон шароит туғилади-ю, қачон ўз асаримни «халойиққа» тақдим эта оламан, дея ўртаниб оҳ чекади, шундай имкониятни орзу қилади:

Не «Шоҳнома»ким, «Хамса»га урсам ал,
Анинг панжаси сори еткурсам ал,

Умидим буким, айлабон фатҳи боб,
Қўлум бергай ул панжаға тоғи тоб.

Ўттуз йилки, они Низомий демиш,
Қошимда эрур икки-уч йиллик иш.

Қачон они базмини тузгамен,
Демакни халойиқға кўргузгамен...¹

Бизнингча, барча ниятларинг амалга ошажак, бутун шароит яратилажак, деб Навоийни ишонтириши улуғ шоирнинг ижодий режа ва ташвишларидан ҳам Хусайн Бойқаро тўла хабардор бўлганлигини кўрсатади. Навоий орадан ўн-ўн икки йил ўтгач, Хусайн Бойқаро ўз ваъдаларини бекаму кўст бажарганлигини чуқур мамнуният ва миннатдорлик билан қайд этади: «Ул ҳазратнинг ваҳий асарлиқ сўзи ва илҳом хосиятлиқ ваъдасидек сўзумга (яъни, бадий асарларимга —

¹ Хусайн Бойқаро, «Девон. Рисола», Тошкент, 1968, 163-бет.

А. А.) пок маоний гавҳари тож ва ўзумга пок гавҳарлик аҳли маоний муҳтож бўлди».¹

«Тарихи мулуки Ажам» даги мана шу эътирофни ҳам эслаш ўринли кўринади:

...Сенинг вақтинг ичра кўруб заъфу ранж,
Замонеким, назм айладим «Панж ганж».²

Ҳусайн Бойқаро эса «Хамса» тугалланиши муносабати билан махсус ёзган рисолада маснавийни яна тилга олиб, ундан парчалар келтиради ва ўша кезларда Навоийнинг қисқа муддат ичида «Хамса» ярата олиш истеъдоди ҳақидаги гапларини кўпчилик лоф уриш ва асоссиз мақтаниш деб қабул қилганлигини эслайди. Бойқаро ўз ҳукмронлиги даврида Навоийнинг бу улуг режаси тўла-тўқис амалга ошганлигига алоҳида урғу берадики, бу билан ижодий иш учун имконият яратиб берганлигига ишора этгандек бўлади.³

Бу келтирилган далиллар бўйича аниқ айтиш мумкинки, Навоий ва Ҳусайний адабий-ижодий муносабатлари Навоийнинг 1469 йилда Ҳиротга даъват этилишидан анча илгари бошланган. Жумладан, Ҳусайн Бойқаро Навоий ижодий фаолиятини, ҳукмронлар ва жамоатчиликнинг унга ва асарларига муносабатини манфаатдорлик билан кузатиб борган, унинг интилиш ва режаларидан яхшигина хабардор бўлган.

Лекин, шу шубҳасизки, 1469 йилдан бошлаб улар ўртасидаги бу муносабатлар бевосита ижодий ҳамкорликка айланди, ҳам шаклан, ҳам мазмунан беқиёс даражада кенгайди, бойиди.

Навоий ва Ҳусайний муносабатлари, чиндан ҳам, серқирра ва ранг-барангдир. Ҳар иккала ижодкор меросларида бир-бирларининг ғазалларига ўхшатма — татаббулар, назиралар анча-мунча учрайдики, уларнинг ҳар қайсиси бевосита қиёсий таҳлилни талаб қилади. Тахмислар боғлаш ҳам ана шу ўзаро ижодий алоқаларнинг ёрқин кўрinishлари жумласидандир. Ҳусайний Навоийнинг:

Гулшани кўйингдин айру боғи ризвонни нетай?!
Бўшимга гар гул сочар сенсиз гулафшонни нетай?!

¹ Алишер Навоий. «Асарлар», Ун беш томлик. 13-том, 164-бет.

² Алишер Навоий, «Асарлар». 14-том, 236-бет.

³ Ҳусайн Бойқаро, зикр этилган асар, 164-бет.

Ул жигар парголаси ашким жигаргун қилдило,
Шод этай деб нотавон кўнглумни маҳзун қилдило —

маглаъли ғазалларига мухаммас боғлаган. Ҳусайнийнинг 1968 йилги девони нашрига «Улки жоним гулшанида бор эди хуррам баҳор» мисраси билан бошланувчи мухаммас ҳам Навоий ғазалига тахмис сифатида киритилган эди. Аммо кейинги текширишлар бу мухаммас, аксинча, Навоийнинг Ҳусайний ғазалига тахмиси эканлигини кўрсатди.¹ Навоий бундан ташқари Ҳусайнийнинг:

Эй ажал, осуда қил ҳижрон балосидин мени,
Бир йўли қутқар улуснинг можаросидин мени —

байти билан бошланувчи ғазалини мусаддас шаклига келтириб, «Бадоеъ ул-васат» девонига киритади.

Навоий ва Ҳусайнийнинг ўзаро у ёки бу асарни яратишга даъват ва рағбатлантириш ҳам улар ўртасидаги ижодий муносабатлар доирасига кирувчи муҳим далиллардандир. Навоийнинг ўз эътирофича: «Бадоеъ ул-бидоя» ва «Наводир ун-ниҳоя» деб номланган расмий девонлари ҳам, тўрт девондан ташкил топган «Ҳазойин ул-маоний» мажмуаси ҳам Ҳусайнийнинг ташаббуси билан, «султоний ҳукмлар ва эҳсону таҳсинлар ва ҳоқоний амрлар ва таълиму талқинлар била» тузилган. Навоийнинг Абдураҳмон Жомий ғазалларидан бирига мусаддас боғлашига ҳам бевосита Ҳусайний «сабабкор» бўлган.² Ўз навбатида Ҳусайнийнинг қатор ғазаллари Навоий ғазалларига «жавоб» тарзида ёзилган, қуйидаги гузал:

Заъфдин кулбамда қўпмоқ истасам айлар мадад,
Анкабуте ришта оқсон бўлса ҳар деворға —

байти эса ҳар иккала ижодкорнинг шеъринг юзасидан ўтказган суҳбатлари меваси сифатида қоғозга тушган.³

Навоийнинг Ҳусайний ижодий фаолиятига муносабатининг шоирлик истеъдодига баҳоси «Мажолис ун-нафос» тазкирасининг саккизинчи мажлисида жамлан-

¹ Шу тўпламдаги «Ун биринчи мухаммас» деб номланган мақолага қаранг.

² Қаранг: Алишер Навоий, «Асарлар», 14-том, 59-бет.

³ Қаранг: Алишер Навоий, «Асарлар», 12-том, 207-208-бетлар.

ган, дейиш мумкин. Давр адабиёти ва ижод аҳлига бағишланган бу илмий асарда улуг шоир билимдон адабиётшунос олим сифатида қалам тебратиб, Ҳусайнийнинг катта шеърӣ қобилият соҳиби, шеърӣят санъатларини, ижод сирларини мукаммал эгаллаган ижодкор сифатида баҳолайди. Навоӣ Ҳусайний девонидаги ҳар бир ғазалга тўхтаб, унинг матлаъ байтларини келтиради ҳамда ғоя, шакл, вазн, бадий санъатлар, шунингдек, қофия ва радиф кашф этиш ва ишлатиш маҳорати нуқтаи назаридан таҳлил этади. Бобга илова тарзда берилган «Хилват»да эса Ҳусайнийнинг илғор адабий-бадий қарашларига равшанлик киритувчи далиллар келтиради. Унинг ақидасича, бадийлик ҳаётӣлик ва ҳаққонӣлик билан омукта бўлиши, ҳар қандай муболаға ёки ташбиҳ мантиқӣ асосланиши, ҳар бир шеърӣ санъат ўқувчини ишонтира олиши шарт.

Ҳусайнийнинг рисоласини навоӣшуносликнинг илк ва ёрқин саҳифаларидан бири дейиш мумкин. Навоӣ томонидан она тилида «Хамса»нинг якунланиши муносабати билан маҳсус ёзилган бу рисола Навоӣ-Ҳусайний ижодӣ муносабатларида алоҳида ўрин тутади.

Қисқаси, Навоӣ-Ҳусайний ижодӣ муносабатлари мавзуи ниҳоятда катта ва кўпқирраликдир. Юқорида тилга олинганларга, айтайлик, «Ҳайрат ул-аброр» достонидаги маҳсус ҳикоятда Ҳусайн Бойқаронинг бадий образи яратилганини, кўплаб ўринларда уни Ҳирот адабий-маданий ҳаётининг жонкуяр ҳомийси ва умуман, комил инсон, меҳрибон дўст, қадрдон ҳаммаслак сифатида таърифланиши кабиларни ёки унинг ҳаёти, ижтимоӣ-ижодӣ фаолияти ҳақида алоҳида асар яратиш ниятини қўшсак, мавзуъ кўлами янада кенгайди. Уни чуқур илмӣ тадқиқи эса XV аср ўзбек адабиётини тўлароқ тасаввур этиш имконини беради, кўплаб муҳим назарӣ-амалий масалаларига равшанлик киритади.

НАВОИЙ ВА БОБУР

Алишер Навоийнинг мазмунан халқчил, бадний жиҳатдан баркамол ижоди, давлат ва жамоат арбоби сифатидаги гуманистик фаолияти, адабиёт, маданият ва санъат аҳлига сидқидилдан ҳомийлиги ўша даврларда ёқ жуда юқори баҳоланган. Навоий шаънига кўпдан-кўп мадҳиялар, қатор қасидалар ёзилган, замонанинг олиму фозиллари ҳайрат ва эътироф изҳор қилганлар, шоир шахсияти, ибратли инсоний фазилатлари, серқирра ижтимоий ва ижодий фаолияти васфида ҳатто махсус китоблар яратилган. Уларнинг барчасида Навоий даҳоси сўзсиз тан олинади, ҳар бири заминида улуғ инсон ва буюк шоирга чексиз муҳаббат, чин ҳурмат ва самимий эътиқод ётади.

Ана шу васфлар орасида Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг Навоий ҳақидаги сўзлари алоҳида ажралиб туради: «Алишербек назири йўқ киши эди. Туркий тил била то шеър айтибтурлар, ҳеч ким онча кўп ва хўб айтқон эмас... Аҳли фазл ва аҳли ҳунарга Алишербекча мураббий ва муқаввий (мадад берувчи — А. А.) маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай».¹

Ўзи катта шоир бўлган шахснинг бу қалб сўзлари «Бобурнома»да битилганига 450 йилдан ошиб кетди. Аммо ҳанузгача ўз аҳамияти ва латофатини йўқотгани йўқ. Самимий меҳр ва зўр қониқиш, чин ҳавас ва чуқур ҳурмат балқиб турган бу сўзлар Бобурнинг ўзига ҳам шуҳрат келтирди. Бунда унинг ўз юксак иқтидори ва юқори зеҳни ҳам, шеърятни нозик тушуниши, ҳақиқий буюк даҳони тан олиши ва эъзозлай билиши ҳам равшан кўринмоқда.

Бобур ўзининг катта замондоши бўлмиш Навоий билан шахсан учрашиш шарафига муяссар бўлган эмас. Аммо шу аниққи, у ҳар доим улуғ шоир томон интил-

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. «Асарлар». Уч. жилдлик. II жилд. «Бобурнома», Т., 1965, 247—248-бетлар.

ган, асарларини тинмай мутолаа қилган, унинг изларини муқаддас билиб, ихлос билан зиёрат этган. «Бобурнома»да 1506—1507 йиллар воқеаларини баён қилар экан, муаллиф Ҳиротда ўтказган кунларини эслаб, жумладан шундай ёзади: «Ҳирийдин чиққунча Алишербекнинг уйларисида эдим... Бу йигирма кунда машҳур сайргоҳлардин бир Султон Ҳусайн Мирзонинг хонақоҳидин ўзга ер кўрулмаган шояд қолмади экин. Гозургоҳ ва Алишербекнинг боғчаси ва жувози қоғоз ва Алишербекнинг ўлтурур уйлариким, «Унсия» дерлар; мақбара ва масжиди жомечниким, «Қудсия» дерлар; мадрасаси ва хонақоҳиниким, «Халосия» ва «Ихлосия» дерлар; ҳаммом ва дорушшифосиниким, «Сафония» ва «Шифоия» дерлар — борини андак фурсатда сайр қилдим».¹

Бундай ҳурмат ва эъзознинг, садоқат ва ихлоснинг, Навоийнинг халқ ўртасидаги катта шуҳрати ва юксак обрўсидан ташқари, бевосита Бобур эътиқоди билан боғлиқ ўз илдизлари ҳам бор. Гап шундаки, бу воқеадан 6—7 йил олдин Навоий ташаббуси билан улар ўртасида ёзишма бошланган эди. Бу ҳақда Бобурнинг ўзи қуйидагича гувоҳлик беради: «Бу иккинчи навбат Самарқандни олғонда (905 ҳижрий, 1499 милодий йил) Алишербек тирик эди. Бир навбат манга китобати (мактуби — А. А.) ҳам келиб эди. Мен ҳам бир китобат йибориб эдим. Орқасида туркий байт айтиб, битиб йибориб эдим».²

Бу мактубларнинг бирортаси ҳам, Бобурнинг мактубига илова этилган байт ҳам, афсуски, илмда маълум эмас. Икки буюк ижодкор ва давлат арбоби нималар ҳақида сўз юритганлари бизга қоронғу. Аммо тахмин этамизки, бу йилларга келиб давлат ва сарой хизматларини расман тарк этиб, тамомила ижодий ишга берилган Навоий ҳоким, саркарда, фотиҳ Бобурга эмас, яна-да, аниқроғи, тахт даъвогарини ва шу боисдан ҳам Ҳусайн Бойқаронинг эҳтимолий рақиби Бобурга эмас, балки шеъринида ўз иқтидорини намоёнш эта бошлаган шоир Бобурга мактуб йўллаган. Хатнинг мазмун-мундарижасини ҳам шеъринида ҳақидаги баҳс-ўйлар ташкил этган. Бундай тахминий хулоса учун етарли асослар бор, деб ўйлаймиз. Сўз юритилаётган йилларда Бобур шоир ва айни замонда, адабиёт-санъат аҳлини қадрловчи шахс сифатида шуҳрат тута бошлаган эди. Айтайлик,

¹ Уша асар, 275, 278, 279-бетлар.

² Уша асар, 126-бет.

Муҳаммад Бадахший ва Биноий каби шоирларнинг паноҳ ва ҳомийлик нисаб Самарқандга — Бобур қошига келишлари ва бу ерда иззат-эътибор топишлари, шунингдек, Биноийнинг унга шеърӣ арзномалар билан мурожаат этиши худди шундан дарак беради. Айниқса, ўзбек тилида қалам тебрата бошлаган ёшлар фаолиятини катта қизиқиш ва жиддий манфаатдорлик билан кузатиб борган Навоий Бобурдаги зўр тугма қобилиятни қайд этиб ва тан олиб, унга махсус мактуб йўллаган бўлса, ажаб эмас. Гап шундаки, Навоий худди шу 1498—1499 йилларда илк редакцияси 1491 йил охирларида тугатилган «Мажолис ун-нафоис» тазкирасини қайтадан кўриб чиқиш режасини тузади, уни адабиётга янгидан кириб келаётган ёш ижодкорлар номлари билан тўлдиришни лозим топади. Шу мақсадда у бутун Хуросон ва Мовароуннаҳрда етишган ёш ижодкорлар ҳақида маълумотлар тўплашга киришади. Натижада адабиёт саҳнасига илк қадамларни кўяётган яна юзга яқин ёш ижодкорлар ҳамда уларнинг шеърларидан намуна байтлар тазкирадан ўрин олади. Масалан, Навоий сўнгги йилларда етишган шоирлар жумласига оғани Бойсунғур Султон ва Султон Али мирзоларни ҳам киритади. Бу фактга алоҳида диққат этишимизнинг боиси бор. Гап шундаки, Бобур худди шу Бойсунғур мирзони енгиб Самарқандни эгаллаган эди. Аммо Бобур у ерда мустаҳкам ўрнашиб қолаолмай, юз кун ҳукмронликдан кейин шаҳарни ташлаб кетишга мажбур бўлган. Шундан кейин Самарқанд Султон Али мирзо қўлига ўтади.

«Ҳоло (ҳозир, яъни 1498—1499 йиллар назарда тутилади — А. А.) Самарқанд мулкида салтанат тахтида матамаккин (барқарор — А. А.) дур. Дерларки, табъи назмга мойилдур» деб ёзади Навоий у ҳақида ва мисол тариқасида унга нисбат берилувчи ўзбекча бир матлаъни келтиради.¹ (Аммо Султон Али мирза ҳам Самарқандда узоқ ҳукмронлик қила олмайди, тез орада шаҳарни Шайбонийхонга жангсиз топширади. 905 ҳижрийда Бобур Самарқандни иккинчи бор Шайбонийхон қўлидан олган.)

Бу ўринда бизнинг баҳсимизга боғлиқ нуқта шундаки, тазкиранинг тўлдирилган редакциясига Навоий шоир сифатида ном чиқара олмаган Бойсунғур мирзони ҳам, Султон Али мирзони ҳам киритади. Аммо ундан биз Бобурнинг номини учрата олмаймиз. Бундан ўша

¹ Алишер Навоӣ, «Асарлар», 12-том, 177-бет.

вақтларда Навоий Бобурнинг шоирлик фаолияти бўйича етарли маълумот тўплашга улгурмаган, деган ҳаёлга бориш мумкин. Биринчи имкон туғилиш ҳамоноқ, эҳтимол худди шу ният билан Бобурнинг ўзига махсус мактуб юборгандир.

Жавоб мактубига Бобурнинг она тилида байт илова этиши ҳам оддий тасодиф бўлмаса керак. Маълумки, Навоий тазкирага кирган ҳар бир шоир ижодидан камида бирор байт намуна берган ва бунда она тилидаги мисолларга алоҳида эътибор қаратган. Айни замонда, Бобур мактубига махсус битилган илова байт икки ижодкор ўртасидаги ёзишмалар мазмунининг асосан шеърят мавзуида бўлганига ишора этгандек бўлади, мактубнинг эса, адабиётнинг қадрига етувчи шеършунос устозга йўлланганлигига шубҳа қолдирмайди. Бобур орзиқиб Навоийдан янги хабар кутади, аммо тез орада у яна феодал урушлари гирдобига тортилади, «жавоб келгунча тафриқа (тўс-тўполон, парокандалик — А. А.) ва ғавго бўлди», деб куюниб ёзади Бобур.¹ Орадан кўп ўтмай Навоий ҳам вафот этади. Шу тариқа феодал қирғинлари ва шафқатсиз ўлим икки буюк ижодкор ўртасида эндигина шаклланиб келаётган дўстлик алоқаларини куртаклигидаёқ бўғиб ташлайди...

* * *

Бобур Навоийга ёзган мактубига қандай байтни илова қилган экан? Номи Хуросон ва Мовароуннаҳрдигина эмас, балки кенг атрофда, ўзга элу юртларда ҳам катта шуҳрат қозонган шоирга нималар ҳақида ёзган экан? Бобур назарида Навоий авваламбор ким сифатида гавдаланган? Ўз таъкидлари билан айтганда, «кўп ва ҳўб шеър айтгон», «олти маснавий китоб назм қилгон» («беши «Хамса» жавобида, яна бир... «Лисон уттайр» отлиқ»), «тўрт ғазалиёт девони тартиб қилган», «яхши рубоиёт ҳам ёзган», «яна бисёр мадҳул (фойдали — А. А.) «Мезон ул-авзон» отлиқ аруз битган» «форсий девон ҳам тартиб қилган», «яна мусиқийда яхши нималар боғлаб, яхши нақшлар ва яхши пешравлар»² яратган улуғ ижодкор сифатидами ёки Хусайн Бойқаро давлатининг нуфузли арбоби сифатидами?

Бизга ҳамон номаълум бўлиб қолаётган мактубнинг

¹ Б о б у р, зикр этилган асар, 126-бет.

² Б о б у р, зикр этилган асар, 148-бет.

ҳам, унга махсус илова этилган туркий байтнинг ҳам мазмун-руҳи кўп жиҳатдан худди шунга боғлиқ.

Бобур адабий меросида 40 га яқин мустақил байт — фардлар мавжуд. Уларнинг ичидан бирортасини мазмун ва руҳига кўра, илова байт шу бўлса керак, деб қўрсатиш қийин. Шу боисдан ҳам бошқа тахминни ўртага ташилашга журъат этамиз.

Навоний билан ёзишмалари ҳақидаги маълумотларни ўзида жамлаган боб-фаслларни Бобур орадан қарийб 20 йилча вақт ўтгач хотиротлар асосида ёзган. Шунинг учун бўлса керак, муаллиф кўпгина воқеа-ҳодисаларнинг тафсилотини бермай, умумий тарзда ва лўнда баён этади. Баъзи «икир-чикир»ларни тиклашда эса унинг айрим чалкашликларга йўл қўйган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Шунинг назарда тутиб биз мактубга аслида байт эмас, балки, рубоий илова этилган, деган фикрни билдирамиз. Бу тахминда бирор ғайритабиийлик йўқ: ўша кезлардаёқ Бобур рубоий жанрида ҳам маълум тажриба орттирган эди. Далил сифатида, Навонийга жавоб мактуби битилган арафаларда Биноийга ҳам туркий рубоий ёзиб юборганини эслаш kifоя. (Шу тахмин муносабати билан ўтмишда «байт» истилоҳи ўз луғавий мазмунидан ташқари умуман шеърӣ асар маъносинда ҳам кенг қўлланилганини айтиб ўтайлик. Алишер Навонӣ, масалан, «Маҳбуб ул-қулуб» асарининг бир неча ўринларида «байт» унвони остида тўртликларни келтирганлиги ҳам бизнинг тахмин фойдасига жиддий далолат бўла олади).¹

Демак, байт эмас, рубоий — агар шундай деб қабул қилсак... Бобурнинг лирик меросида икки юздан ортиқ рубоий бор. Уларнинг кўпчилигида соф муҳаббат, чин севгига садоқат туйғулари, ватанпарварлик йўналишлари фоят самимий ва таъсирчан куйланади, юксак инсоний фазилатлар улуғланади. Айни замонда, Бобурнинг ўз ҳаёти билан боғлиқ, шунингдек маълум ижтимоий воқеа-ҳодисалар муносабати билан битилган ёки аниқ тарихий шахсларга номалар тарзида ёзилган рубоийлар ҳам оз эмас. Бу тур рубоийларда ҳаётинлик устунлик қилмади, муаллифнинг безосита ўз ҳис-туйғуси, дарду ташвиши, севинчу шодлиги ниҳоятда очиқ ифодаланади, воқеа ва шахсларга муносабат — баҳо лўнда ва яққол юзага чиқади. Шунинг учун ҳам улар-

¹ Қаранг: Алишер Навонӣ. «Асарлар», 13-том, 29 ва 30-бетлар.

нинг айримларида хитоб, нидо, ҳайқириқ оҳанглари ҳо-
кимлик қилса, баъзилари, аксинча, ички монологдай
ўқилади: гўё шоир хилватда ўзинга мурожаат этаётган-
дек, ўзи билан ҳасратлашаётгандек, қилмишига, бошига
тушган савдоларга, тақдир шафқатсизликларига баҳо
бераётгандек, кечирмишни ўзича таҳлил этаётгандек...
Аммо рубойларнинг кўпларида аниқ ким ёки қандай
воқеа тўғрисида сўз бораётгани ўқувчиларга номаълум
қолади: бу ҳақда мавжуд далилларни қиёслаб, фақат
тахмин этишгина мумкин.

Фавқулодда мазмунга эга бўлган ва бу жиҳатдан
ҳам бошқаларидан ажралиб турувчи мана бу рубой
худди шундайлар жумласидандир:

Эйким, бари шеър аҳлига сен хон янглиг!
Шеъринг бари шеърларга султон янглиг!
Мазмуни анинг хатти саводий ичра
Зулмат орасида обиҳайвон янглиг!¹

Мисралардаги ҳар бир сўз, ҳар бир ташбиҳга эъти-
бор берайлик. Мурожаат оҳанги хитоб-ҳайқириқ билан
уйқаш бу тантанавор ва ўта ҳароратли мисралар ким-
нинг шаънига қаратилган? Бобур кимни «б а р и шеър
а ҳ л и г а х о н» деб улуғламоқда? Кимнинг «шеърлар
ри бари шеърларга султон!» дея шарафлан-
моқда? Қайси бир улуғ ижодкор асарларининг «маз-
муни» умуман яратилган барча бадий асарлар («хат-
ти саводий») ичида «зулмат орасида обиҳай-
вон янглиг» инсонларга янги ҳаёт, куч-қувват,
завқ-шавқ, шодлик ва умид бахш этади? Чиндан ҳам
Бобурдек шеърятнинг нозик ва талабчан билимдонин-
нинг бундай юксак баҳосига сазовар бўлган шоир ким
экан?

Аввало, шундай хулосага келиш мумкинки, мадҳия-
рубойида сўз барҳаёт шахс ҳақида, айни замонда бу-
тун халқ орасида улкан шухрат-обрўйга эга бўлган ва
ўз ижодий фаолиятини муваффақият ва суръат билан да-
вом эттираётган чиндан ҳам улуғ шоир тўғрисида бор-
моқда.

Иккинчи равшан хулоса шуки, рубой туркий тил-
да қалам тебратувчи ижодкорга бағишланган. Чиндан
ҳам, форс тилини мукаммал билган, форсча ҳам қатор
асарлар (жумладан: рубойлар ҳам) ёзган Бобурнинг

¹ Бобур, «Асарлар», Уч жилдлик. I-двос. Т., 1965, 164-бет.

бирор форсийгўй шоир ижодини баҳолаб, унинг ўзига муурожаат этар экан, туркий мисралар битиши мантиққа зид тушади, бу ҳолда рубойдан кузатилган асл мақсад тўла юзага чиқмайди ҳам.

Демак, шу шубҳасизки, рубой — мадҳия: 1) Бобурнинг ўзига замондош ва барҳаёт бўлган туркий шоирлардан бири ва 2) барча шоирларга устоз («шеър аҳлига хон»), асарлари эса, ҳамма ижодкорлар учун намуна-ибрат бўла олган («бари шеърятга султон») шоир шаънига айтилган. Хўш, шундай экан, рубой кимга бағишланган?

...Бобур ўтмиш ва замондош туркий ва форсий адабиётни ёшлигиданоқ жуда чуқур ўрганган. Шунини айтиш кифояки, 30—32 ёшларида ёзиб тугатган «Рисолаи аруз» асарида етмишга яқин ижодкорлар меросларидан намуналар келтиради. «Бобурнома»да неча ўнлаб шоирлар номлари тилга олинади, асарлари юзасидан жиддий баҳс юритилади.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, юқоридаги ўта мадҳий мисраларни битган Бобур аслида бирор асар ёки ижодкор фаолиятини баҳолашда, асло сахий бўлган эмас. Аксинча, нозик шеършунос сифатида у шеърятга катта мезон, жиддий талабчанлик билан ёндошган, дидсиз, ўз таъбири билан айтганда, «бемаза» асарларни, қобилиятсиз «шоирча»ларни аёвсиз танқид қилган. Бу фикр тасдиқига «Бобурнома»дан кўплаб далиллар келтириш мумкин, ammo биргина мисол билан чекланамиз. Бобур Султон Маҳмуд мирзонинг «шоир»лиги ҳақида сўзлаб, «шеъри бисёр суст ва бемаза эди. Андоқ шеър айтқондин айтмагон яхшироқдур», деб ёзади.¹

Бадий адабиётнинг ҳолати ва тақдири юзасидан юракдан қайғурувчи, унинг ҳар томонлама камол топишидан тўла манфаатдор шахсина таъби йўқ «ижодкор» ҳақида шундай қатъий хулоса чиқариши мумкин. Қўринадики, Бобур шеърятни муқаддас деб тушунган, бу соҳадаги саёзлик ва машқбозликни қатъий инкор этган.

Ана шу ҳақиқат назарга олинса, келтирилган рубой мисралари яна-да мазмундор жаранглайди, улар заминидаги юксак баҳо ва эътироф, кўтаринкилик ва қониқиш руҳи янада ёрқинроқ юзага чиқади. Демак, рубойнинг адабиёт саҳнасидаги бирор тасодифий шахс-

¹ Бобур, «Асарлар», II-жилд. «Бобурнома», 43-бет.

та ёки ўртамиёна шоирга бағишланган бўлиши асло мумкин эмас.

Яна ўша муаммога қайтайлик: Бобурдек юксак дидли шоир, талабчан шеършунос кўнглини қайси ижодкор мафтун эта олган экан?

Бобурнинг ўз иқдорига — «Бобурнома» саҳифаларига қайта-қайта мурожаат қилайлик. Унинг кўп ўринларида ва ҳар доим чуқур ҳурмат ва зўр иззат-иқром билан Алишер Навоий номи тилга олинади. Навоий билан шахсан учрашиш шарафига муяссар бўла олмаган Бобур кейинчалик, биз юқорида кўрганимиздек, унинг «босган изларини» махсус зиёрат қилади, уйда яшайди, қурдирган бино ва иншоотларини бирма-бир кўздан кечиради, қабрига боради. Бобур Навоийнинг давлат ва жамоат арбоби сифатидаги фаолиятига ҳам, мутафаккир олим ва буюк шоир сифатидаги ижодий фаолиятига ҳам ниҳоятда юксак баҳо беради, айниқса, унинг шеърини иқтидорига қайта-қайта таҳсинлар ўқийди.

Юқорида келтирилган машҳур баҳони яна бир бор эслаб, мана бу сўзларнинг ҳам мағзини чақиб кўрайлик: «Мир Алишер Навоийнинг мусаннафоти (асарлари — А. А.) Ҳирийда нашъу намо топибдур».

Демак, Бобурнинг қатъий фикрича, Алишер Навоийчалик «ҳеч ким кўп ва хўб шеър айтқон эмас» ва унинг асарлари «Ҳирийда нашъу намо топибдур!»

Бу олий баҳо ва самимий тан олишнинг рубоий мисралари билан мантиқий алоқаси йўқмикин?! Улар рубоийдаги «шеър аҳлига сен хон, шеъринг эса барча шеърятга султон» таъкидига ҳам мазмунан ҳам кўтаринки услуб жиҳатидан жуда яқин эмасми?! Шундай экан, «Бобурнома»даги адреси аниқ мадҳиялар каби мадҳия-рубоий ҳам Навоий шаънига айтилмаганмикин?! Ахир Бобурнинг ўзи шеърятда «ҳеч ким» Навоий билан асло тенглаша олмайди, деб қатъий таъкидламоқда-ку! Абдураҳмон Жомий, Давлатшоҳ Самарқандий, Хондамир ва бошқа кўплаб замондошлари Навоий шаънига худди шундай мазмундаги мадҳия, қасидалар битишган эди-ку! Шундай экан, Навоийдан бошқа қайси бир замондош ўзбек шоирини Бобур бундай шарафлаши мумкин?! Ахир «Рисолаи аруз»да Бобурнинг ўзи На-

войни — устод» ва «улуғ шоир» унвонлари билан атамаганмиди?!¹

Шу мантиқий далиллардан рубоий Алишер Навоий шаънига битилган, деган хулосага келиш мумкин.

Чиндан ҳам, 905 ҳижрий — 1500 милодий йилда Навоийга йўлланган мактубга худди мана шу рубоий илова этилмаганмикин?! Бевосита «сен»га мурожаат тарзида ёзилган рубоийни яна бир бор ўқиб кўрайлик:

Эйким, бари шеър аҳлига сен хон янглиг!
Шеъринг бари шеърларга султон янглиг!
Мазмуни анинг хатти саводий ичра
Зулмат орасида обихайвон янглиг!

Олий баҳо ва самимий ихлосни, чин эътиқод ва зўр муҳаббатни ўзида жамъ этган бу оташин мисраларни фақат ва фақат Навоий шаънига айтилган, деб ишонгинг келади.

* * *

«Бобурнома»да турли муносабатлар билан Навоийнинг номи, шунингдек, у яратган йирик асарлар жуда кўп ва ҳар доим чуқур ҳурмат билан тилга олинади. Ана шу маълумотлардан қатъий хулосага келиш мумкинки, Бобур улуғ замондошининг давлат ва жамоат арбоби сифатидаги кўп қиррали ижтимоий фаолиятини, маданият ва санъат аҳлларига ҳомийлигини ҳам, улкан адабий-илмий меросини ҳам муфассал ўрганган. Фактлар Бобурнинг Навоий шахсияти, фаолияти ва ижодининг энг кичик деталларигача мукамал билишини кўрсатади. Қуйидаги мисол бу жиҳатдан жуда муҳимдир. Навоийнинг тўсатдан хасталаниши ҳамда табибларнинг жонсарак уринишлари фойдасиз бўлганлигини сўзлаб, у шундай ёзади:

«Табиблар асло ташҳиз (аниқлаш, диагноз қўйиш — А. А.) қила олмадилар. Бир байти ҳасби ҳол воқеъ бўлутур:

Бу дард илаки, ўлармен, мараз чу зоҳир эмас,
Табиблар бу балога не чора қилгойлар?!»²

¹ Уша асар, II-бет.

² Қаранг: Бобур, «Мухтасар», Нашрга тайёрловчи Саидбек Ҳасан. «Фан» нашриёти, Тошкент, 1971, 101а ва 124б—саҳифалар.

³ Бобур, «Асарлар», II жилд, «Еобурнома» 249-бет.

Навоийнинг ўн минглаб байтлари орасидан худди шу воқеага тўла мос тушадиган, қачонлардир битилган байт-ни эслаб жуда ўринли келтириш учун ўша улкан меросни, чиндан ҳам, «ипидан-игнасиғача» билиш лозим бўлади.

Айтиш керакки, бундай синчков мутолаа ўзининг жиддий ижобий самарасини берган, Бобурнинг йирик шоир сифатида камол топишида баракали таъсир кўрсатган. Биз Бобур лирикасида устод ғазаллари ва рубойларига эргашиб, улар вазни ва руҳида, радифи ва қофиясида навоийвор ёзилган ўнлаб намуналарни учратамиз. Айтайлик:

Кўрмагай эрдим жамоле олам аро кошки,
Бўлмагай эрдим бари оламга ғавго, кошки...

...Е қошинг янглиғ эгилган жисми зоримниму дей?
Е сочингдек тийра бўлгон рўзгоримниму дей?¹—

матлаъли ғазалларининг ўзиёқ бу фикр тасдиғига ишончли далил бўла олади.

Бундан ташқари Навоийнинг шеъриятга оид илмий асарлари, шунингдек, улкан ижодий-амалий тажрибаси Бобурнинг «Рисолаи аруз» каби (соф назарий) асарининг ёзилишига туртки ва муҳим асослардан бўлган. Бу асар, айтиш керакки, «Навоий ва Бобур» каби катта ва кўпқиррали мавзуга йўл очади.

«Рисолаи аруз» асари Бобурни Шарқ шеъриятининг нозик билимдони, юксак дидли назариётчи сифатида кўрсатади. Бу асарни ёзишга ҳозирлик кўрар экан, Бобур аввало Навоий тажрибасига мурожаат қилади, унинг «Мезон ул-авзон»ини, шунингдек лирик меросини қунт билан ўрганиб чиқади. Шу жараёнда у, «Бобурнома»да гувоҳлик берганидек, «Хазойин ул-маоний» девонларидан ажратиб, махсус бир тўплам тузади² ва ундан «Рисолаи аруз»да кенг фойдаланади. Шунини айтиш кифояки, Бобур ўз асарини ёзар экан, Навоий далолатига икки юздан кўпроқ марта мурожаат қилади, бир юз олтмишдан ортиқ матлаъни, шунингдек, тўрт бутун ғазални намуна — мисол сифатида келтиради. Бобур ғазалнинг энг мураккаб турларига ибратли мисолларни ҳам Навоий меросидан қидиради.

¹ Бобур, «Асарлар». Уч жилдлик. I-дево, 61 ва 70-бетлар.

² Бобур, «Асарлар», III жилд. «Бобурнома», 73-бет.

Масалан, мусажжаъ (сажланган, ҳар мисраси ички қофияли) ғазал ҳақида сўзлаб, унинг умуман кам учрашини таъкидлайди ҳамда «Наводир уш-шабоб»дан яхлит ғазални намунага келтиради. Бошқа бир ўринда эса, воқеабанд ғазалларга яхши мисол сифатида «Боштин-оёқ бу ғазалдан бир ҳикоят манзум бўлубтур», деган изоҳ билан:

Ўтган кеча мен эрдиму ул сиймтан эрди,
Гулшан тўрида масканимиз бир чаман эрди —

матлаъли Навоий ғазалини тўла келтиради.¹

Арузнинг турли-туман баҳрлари, шунингдек, туюқ, рубоий, қитъа каби лирик жанрлар ҳақида сўз борганида Бобур Навоий тажрибасига энг эътиборли манбаъ каби қайта-қайта мурожаат қилади. Масалан, «Рисолаи аруз»да «Хазойин ул-маоний»дан икки туюқ ва уч қитъани ҳам учратамиз.

Маълумки, Бобур ўз ижоди билан ўзбек шеъриятида рубоий жанрининг камол топишига жуда катта ҳисса қўшди. Икки юздан ортиқ рубоий яратган шоир унинг назарий асослари юзасидан ҳам қимматли фикрларни «Рисолаи аруз»да баён этган. Шу муҳимки, ўзининг ана шу фикрларини у асосан Навоий рубоийлари билан далиллайди — рисолада Навоийнинг ўн тўққиз рубоийси мисолга олинган.

Бу рисола Навоийнинг шу йўналишдаги асари бўлмиш «Мезон ул-авзон»дан Бобурнинг кенг фойдаланганини ҳам кўрсатади. Рисола давомида устознинг бу асарига бир неча бор ишора этган муаллиф ундан қатор парчаларни ҳам олади. Масалан, рисолада келтирилган 19 рубоийдан «Эй, сенсиз умрумдин осойиш йўқ», «Е раб, не офатдур ул ҳусну жамол», «Эй, маҳваш, ўтгай бу саркашлик ҳам»; «Эй, сендин ўлуб бағрим ҳам жўксим доғ». «Бир лаҳза кўнгул сенсиз ҳолин билмас» ва «Эй шўх, бизнинг сори бир айла назар»² мисралари билан бошланувчи олти рубоий «Хазойин ул-маоний» девонларида йўқ. Шу муносабат билан айтиб ўтайликки, Навоий ғазалларидан рисолада келтирилган матлаалардан ҳам ўн тўрттаси «Хазойин ул-маоний» девон-

¹ Бобур, «Мухтасар», Нашрга тайёрловчи Саидбек Ҳасан. «Фан» нашриёти, 1971, 132-бет.

² Бобур, ўша асар, 58—59-бетлар.

ларида учрамайди: афтидан: улар ҳам, худди зикр этилган рубойлар каби, «Мезон ул-авзон» учун махсус ёзилган ва бошқа манбааларга киритилмаган.

Бобур рисолада Навоийнинг форсий асарларидан ҳам айрим намуналарни беради. Масалан, «Девони Фоний»дан ўрин олган ғазал матлаъсини мисол сифатида келтиради. Хусрав Деҳлавийнинг машҳур «Дарёйн аб-рор» қасидасига «Улуғ шоирларнинг аксарияти татаббуъ қилганлик»ларини сўзлар экан, шу «улуғлар» орасидан Навоийни алоҳида ажратиб, юксак шеърини маҳоратини таъкидлаб ўтади, у яратган «Тухфат ул-афқор»нинг шоҳ байтини кўчириб, ҳеч бир ижодкор бундай ғўзал матлаъ ёза олмаган, деб таъкидлайди.¹

«Рисолаи аруз» саҳифаларида Навоий йирик дostonнавис сифатида ҳам юқори баҳоланган. Бобур «Хамса»ни ташкил этган дostonларнинг ҳар бирини, шунингдек, «Лисон ут-тайр»ни махсус қайд этади, уларнинг ҳар бирининг вазн хусусиятларини белгилайди. Бугина эмас. «Ҳайрат ул-аброр»нинг Абдурахмон Жомийга бағишланган мадҳ қисмидан каттагина парчани намунага келтиради.

Қисқаси, Бобурнинг шеърят назариясига бағишланган бу асарида Навоийнинг неча юзлаб мисралари ўрин олган — муаллиф ўз назарий фикрларини далиллаш мақсадида шеърят санъатининг энг эътиборли, энг обрўли намояндалари жумласида улуғ шоир ижодхонасига мурожаат қилади.

«Рисолаи аруз»да Навоий ижодидан келтирилган парчаларни ўрганиш шуни кўрсатадики, Бобур ихтиёрида кўп жиҳатдан мўътабар манбаълар бўлган. Ундан ўрин олган мисолларнинг Навоий асарлари нашрлари билан қиёслаш буни равшан кўрсатади. Аввало шуни айтишликки, Навоийнинг қатор мисралари фақат шу манбаъ орқалигина бизга маълум: рисолада Навоийнинг қаламига мансуб, деб келтирилган айрим байтлар (улар аслида тугал ғазалларнинг матлаълари бўлиши мумкин) бошқа бирор манбаъда учрамайди. Масалан:

Кимниким, ёр айладинг — бўлди ғрифторинг сенинг,
Рашкдин ваҳ, дея олмасмен «Худо ёринг сенинг»².

¹ Уша асар, 124-бет.

² Уша асар, 62-бет.

каби ниҳоятда гўзал мисралар на «Хазойин ул-маоний» девонларида, на «Мезон ул-авзон»да мавжуд. Рисолада келтирилган намуналарнинг аксарияти шоир асарларининг ҳозирги нашрларига тўла мос тушади. Аммо шундай намуналар ҳам учрайдики, рисоладаги мисол айрим жиҳатлари билан ижобий фарқланади. Биргина далил билан чекланамиз. Рисоланинг 52 саҳифасида Навоийнинг:

Кел бери, эй рашки қамар, лаъли лабинг нек шакар,
Фурқатинг ўтида кўнгул чекти сипеҳр узра шарар¹—

байти келтирилади. У «Хазойин ул-маоний» девонларида учрамайди. «Мезон ул-авзон» да эса, биринчи мисрадаги «нек шакар» ибораси «тунги шакар» шаклида батамом бузуқ ҳолда келади. Бу каби мисоллардан Навоий асарларининг келгуси нашрларида «Рисолаи аруз»дан ҳам ишончли манбаъ сифатида фойдаланиш мумкин, деган хулоса чиқади.

Шарқ шеърятининг ниҳоятда нозик ва мураккаб назарий масаласига бағишланган «Рисолаи аруз», айти замонда, Бобурнинг Навоийга бўлган чексиз ҳурмат ва сўзсиз эътирофини яққол ифодаловчи тарихий ҳужжатдир. Худди шу асарда муаллиф Алишер Навоийни Саъдий, Фирдавсий, Низомий, Хусрав Деҳлавий ва Жомийлар каби устодлар қаторига киритади, фахр ва руҳий қониқиш билан улуғ шоирлар гуруҳида санайди.

¹ Уша асар, 62-бет.

НАВОИЙ ВА МАШРАБ

Алишер Навоийнинг улкан адабий мероси кейинги беш аср давомида барча туркий халқлар миллий адабиётларининг умумий йўналиши ва тараққиётида ҳал қилувчи омиллардан бири бўлди, уларнинг ривожини ва ғоявий-бадий камолотига бевосита ва баракали таъсир кўрсатиб келди. Бу таъсир, равшанки, биринчи навбатда, ўз миллий адабиётимиз намояндалари фаолиятларида жуда равшан кўринди ва ниҳоятда самарали бўлди. Кейинги асрлар адабиётимизнинг барча йирик вакиллари улуғ шоирни устоз, мураббий ўрнида қабул қилдилар ва бу билан фахрландилар, Навоийнинг мазмунан халқчил, шаклан баркамол асарларини ўз ижодий тажрибалари учун юксак намуна ва ибрат деб, навоийникидек мисралар битишни эса ўзларига шараф деб билдилар.

Навоий ижодининг илҳомбахш анъаналари мавзуси ниҳоятда кенг ва серқирра бўлиб, ҳар бир қалам аҳли фаолиятида ўзига хос кўриниш ва даражаларда юзага чиқадики, бу ҳол аниқ ва далилли таҳлилни талаб қилади.

Улуғ шоир ижодий мактабини ўтаб, шеърининг юксак чўққиларига кўтарилган ижодкорлардан бири Бобораҳим Машрабдир. Расмий мадрасаларда билим олиш имкониятига эга бўлмаган Машраб Навоий ва Шарқ адабиётининг бошқа буюк намояндалари тажрибаларини иқтидорли шогирд сифатида қўнт билан шахсий муталаа воситасида эгаллади. Машрабнинг энг етук асарларида Навоий анъаналарининг аниқ изларини, улуғ шоир меросининг ғоя ва образлари билан ҳамоҳангликни, воқеликни навоийча таҳлили ва талқинини кўрамиз.

Навоий ижодининг асосини ташкил этувчи чуқур фалсафийлик ва халқчиллик, дунёсеварлик ва инсонпарварлик, одамийлик ва юксак одоб-ахлоқ ташвиқи, ҳар жиҳатдан камолатга эришган Инсон тарғиби-мадҳи Машраб асарларида ҳам ўзига хос, машрабона овоз ва

жўшқинлик, машрабона шижоат ва суръат билан намоён бўлади.

Албатта, бадиий ижоднинг турли-туман соҳаларида ниҳоятда самарали қалам тебратиб, жумладан қатор йирик дostonлар, фалсафий, тарихий, илмий ва диний мазмун — йўналишдаги кўплаб шеърӣй ва насрий асарлар яратган Навоӣй мероси билан Машрабнинг ҳали узил-кесил аниқланмаган, тўла тўпланмаган мероси ўртасида тафовут бениҳоят катта. Аммо, Машрабнинг Навоӣй ижодидан ўрганиши, унинг анъаналарини ўзлаштириши ва давом эттириши мавзусини ёритувчи бешубҳа далиллар етарли мавжуддир.

Аввало, ҳар икки қалам соҳиби меросининг чин халқчил моҳиятини қайд этиш лозим. Улуғ Алишер Навоӣй ҳам, унинг изидан борган Бобораҳим Машраб ҳам ўз ижодий фаолиятлари марказига халқ учун, юрт учун хизмат қилиш вазифасини қўйганлар. Навоӣй ва Машраб шеърӣятининг лирик қаҳрамонлари одамийлик ғоялари билан вояга етган раҳм-шафқатли ва мурувватли, одил ва ҳақсўз, ахлоқий пок ва ҳалол, кўпчилик манфаатларини шахсий ғараз-интилишларидан устун кўя олувчи олийжаноб кишилар сифатида намоён бўлади-лар. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам Инсон бахт-саодатини, эрки-ҳуқуқини орзу этадилар, Инсон шараф-ғурурини улуғлайдилар. Шу жуда муҳимки, улар моҳиятан халқпарвар, элу юрт тинчлиги ва равнақи учун барча қийинчиликларни тортишга, халқ дардига ҳамдард, қай-ғу-аламларига шерик бўлишга тайёр. Худди шунинг учун ҳам Навоӣйнинг лирик қаҳрамони бир ўринда:

Юз жафо қилса манга, бир қатла фарёд айламам,
Элга қилса бир жафо, юз қатла фарёд айларам!

деб ҳайқиради. Машрабнинг ҳам лирик қаҳрамони:

Бу олам халқи ичра дилпарিশон бўлмасун ҳеч ким!—

деб наъра тортади. Халойиққа йўналтирилган азоб-уқубатларга ўз кўксини тутади:

Аё дўзах мени куйдур, халойиқ куймасун ҳаргиз!

Маълумки, Машраб ижодий меросида пантеистик фалсафа, яъни бутун борлиқ ва барча мавжудотда, жумладан, Инсонда тангрининг зуҳури, яратувчининг

зарраси — жилваси ифодаланиши ҳақидаги таълимот юзага равшан чиққан. Ўз тарихий илдизлари билан бу таълимот Шарқ ижтимоий-фалсафий тафаккурининг Мансур Халлож, Фаробий, Шайх Боязид Бистомий, Имомиддин Насмий каби буюк намояндаларининг ижодий-ижтимоий фаолиятларига бориб тақалади. Бу ҳақиқатни инкор этмай, Машрабнинг бу масалада бевосита Навоий ижодий тажрибаларида ҳам кучли баҳраманд бўлганлигини таъкидлаш лозимки, бу таъсирланишни қатор далилларда равшан кўриш мумкин.

Масалан, Машрабнинг пантёнстик қарашларини ифодаловчи шеърятининг энг ёрқин намуналаридан:

Бу тани ҳокийнию руҳи равонни на қилай?!
Бўлмаса қошимда жонон, бу жаҳонни на қилай?!—

матлаъси билан бошланувчи машҳур ғазални Навоийнинг бу тур асарлари намунаси билан енгилгина қиёслаб кўрайлик. Ҳар иккала ғазалдаги сўфий истилоҳлар, рамзий образ — кинояларнинг асл мазмунини кенг шарҳлаш имконияти йўқлигидан уларда мавзуъ — мазмун яқинлигини, етакчи ғоя, ҳукмрон руҳ ва оҳанг умумийлигини, муаллиф «мен»ининг деярлик бир хил намоеън бўлишини қайд этиш билангина чекланамиз. Аввало Машраб ғазали давомидаги яна бир-икки байтларни ўқийлик:

Ерсиз ҳам бодасиз Маккага бормоқ не керак?!
Қолган Иброҳимдин ул эски дўконни на қилай?!

Ураиниму бошимма саккиз биҳишту дўзахин?!
Бўлмаса васли менга, икки жаҳонни на қилай?!

...Бир худодин ўзгаси барча ғалатдур, Машрабо,
Гул агар бўлмаса илкимда тиконни на қилай?!

Бу байтларни Навоийнинг «Наводир уш-шабоб» девонидан ўрин олган мана бу ғазал мисралари билан қиёслаб таҳлил этсак, уларнинг ҳар жиҳатдан ўзаро тўла ҳамоҳанг эканлиги кўзга равшан ташланишини кўриш қийин эмас:

Гулшани кўюнгдин айру боғи ризвонни нетай?!
Бошимма гар гул сочар — сенсиз гулафшонни нетай?!

Наҳли қаддинг чун эмас гирён кўзумда жилвагар,
Жўйбор атрофида сарви хиромонни нетай?!

...Зулмати ҳажрида чашминг васфин этма, эй Хизр,
Менки умрумдин тўюбман — обиҳайвонни нетай?!

Ердин айру бузуг кўнглумға қилдим хайрбод,
Эй Навоий, уйла ганж ўлмай бу вайронни нетай?!

Бизнингча, ҳар иккала буюк сўз устаси ҳам бу ғазалларда бир мазмун—ақидани бир ғоявий—фалсафий тушунча — заминдан ўхшаш бадийий шакл — воситаларда ифода этмоқдалар. Улуғ Навоий билан Машраб ўртасидаги икки юз йиллик масофа бу ғазалларда бирор сезиларли даражада бўлсин ўз изини қолдирмаган: Машраб улуғ устози асаридан шу қадар таъсирланган, баҳраманд бўлган. Машраб устозидан бутун ғазал жисми ва руҳига сингдирилиб юборилган жўшқинликни ҳам, заминдан ҳиссий ҳаяжон ва фикрий исён уфуруб турган қатъий оҳангни ҳам ўз шеърятининг етакчи унсури сифатида қабул қилади. Чиндан ҳам, ғазаллар учун танланган «нетай» ва «на қилай» радифларида муаллиф «мен»ининг шубҳаланиши ва иккиланиши ва демак, савол оҳанги эмас, балки қатъий инкор руҳи, узил-кесил ҳукми аниқ эшитилади.

Машраб ижодий меросидаги «Ўртар» радифли ғазални ҳам Навоий анъаналарининг оташзабон шоир томонидан изчил давом эттирилганини исботловчи далиллар жумласига киритиш мумкин. Бу ўта таъсирчан ва кенг шуҳрат тутган ғазал мисралари жисми ва руҳига ҳам Машраб дуйёқарашига хос пантеистик таълимотнинг асосий ғоя-образлари усталик билан жойлаб юборилган:

Агар ошиқлигим айтсам, куюб жону жаҳон ўртар!
Бу ишқ сиррин баён этсам, тақи ул хонумон ўртар!

Кишига ишқ ўтидин зарра етса бўлур гирён,
Бўлуб бесабру бетоқат, юрак-бағри чунон ўртар!

...Бу Машраб дардини, жоноки, ҳеч ким бошиға солма,
Агар маҳшарда оҳ урсам, биҳишти жовидон ўртар!

Алишер Навоий шеърятини шундай пантеистик ғоя — мазмунни бадийий ифодаловчи намуналар анча-

мунча. Аммо Машраб асарининг ёзилишига, бизнингча, «Наводир уш-шабоб» ва «Бадоеъ ул-васат» девонларидан ўрин олган «Ўртанур» радифли икки ғазал бевосита туртки бўлган. Биз уларда Машраб ғазалининг барча етакчи белгиларини, фақат навоёна талқин ва ифодада тўла-тўқис учратамиз. Мана, уларнинг биринчи байтлари:

Менда бир ўтдурки, гар дам урсам, афлок ўртанур!
Асрасам кўнглумда, жону жисми ғамнок ўртанур!

Меҳр эмас оҳим ўтидин кўкка етмиш бир шараф,
Айб эмасдур гар десам: «Дам урсам афлок ўртанур!»

Бас таним ўртарга қонлиғ новакинг, ҳижронни қўй!
Барқ не ҳожат, бир учқун бирла хашок ўртанур!

Бу — «Наводир уш-шабоб» девонидаги ғазал байтлари. «Бадоеъ ул-васат» девонидаги ғазал ҳам худди шу мазмун, шу вазн ва радифда. Унинг ҳам Машраб ғазали билан ҳар жиҳатдан ҳамоҳанглиги қўйидаги байтларданоқ жуда аниқ кўринади:

Кўнглум ўтин зоҳир этсам, барча олам ўртанур!
Шуъласин гар тортсам, тўққуз фалак ҳам ўртанур!

Гар ғаминг сўзнокидин кўнглум қуяр, эрмас ажаб,
Ҳар кўнгул ичраки тушти шуълан ғам — ўртанур!

Шу ҳам диққатга сазоворки, Машраб Навоий ғазалларида ғояни мантиқий урғу билан ҳар байтда таъкидлаб, оҳангга шижоат ва суръат бахш этувчи радифни шаклан ўзгартирар экан, улуғ устози унга юклаган жиддий мазмун ва вазифадан узоқлаштирмасликка эришган.

Шубҳасиз, ўрганиш ва таъсирланишнинг биринчи ва яққол кўринишлари бевосита ўхшатма-назираларда тўла ифодасини топади. Навоий ғазалларига назиралар тарзида битилган намуналар Машраб меросида анчагина. Уларда Машраб улуғ устози асарларининг мавзуси, талқини, вазни, қофия ва радифларини тўла-тўқис сақлаган ҳолда ўз асарини яратади. Худди шунинг учун ҳам улар жонсиз ўхшатма, ҳис-туйғусиз тақлид даражасида қолмаган, аксинча, тўлақонли мустақил янги асарлар савиясига кўтарила олган. Қатор ҳолатларда

эса, мавзу танлаш ва унинг бадий талқинида яшинлик ва ўхшашлик кўзга ташланадики, бу ҳам моҳиятда, ўша таъсирланишнинг, ўша ўрганиш ва эргашишнинг ўзига хос кўринишлари жумласига киради. Бунга қуйидаги ғазалларнинг биринчи байтларини ўзаро қиёслашнинг ўзидаёқ қаноат ҳосил этиш мумкин.

Навой ғазалларининг матлаълари:

Оқким, ул ошно бегона бўлди оқибат,
Ҳажридин беҳудлигим афсона бўлди оқибат.

Ва:

Ешурун дардимни зоҳир қилди афгон оқибат,
Асрагон разимни ёйди сели мужгон оқибат.

Худди шу йўналиш, руҳ, шу вазн, қофия ва радифдаги мана бу байтлар эса Машраб қаламига мансуб ғазалларнинг бошланмаларидир:

Найлайин, дилдордин бегона бўлдум оқибат,
Юз ғаму ҳасрат ҳамхона бўлдум оқибат.

Ва:

Қилди чу чархи фалак расвои даврон оқибат,
Бору йўқим бўлди охир ерга яксон оқибат.

Бу каби ҳам мазмун ва ғоявий йўналиш жиҳатидан, ҳам шеъриятнинг ташқи белги-бизаклари жиҳатидан Навой ғазалларига жуда яқин намуналарни Машраб яратган меросда кўпгина учратамиз. Навой ҳижронга ташланган ошиқ тортаётган азоб-уқубатларини, у кечираётган мураккаб туйғу кечинмаларни, гўзал маъшуқа томон талпиниши ҳамда висолдан умидворлигини унинг жонбахш сабога, мусаффо тонгда эсувчи майин шабадага самимий мурожаати тарзида жуда таъсирчан ифодалаган. Улуғ шоир мисраларида ошиқ, худди қадрдон ва сирдош кишисига — тирик шахсга мурожаат этгандек, субҳ ва сабога ёлборади, қалбини очади, дилидаги ҳис-ҳаяжонларини, орзу-интилишларини севгилисига етказишни ўтиниб-ўтиниб илтижо қилади:

Эй сабо, ҳолим бориб сарви хиромонимга айт!
Йиғларимнинг шиддатин гулбарги хандонимга айт!

«Ғаройиб ус-сиғар»даги яна бир ғазал эса мана бундай бошланади:

Эй насми субҳ, аҳволим дилоромимға айт!
Зулфи сунбул, юзи гул, сарви гуландомимға айт!

Навоий қўллаган романтик услуб, ифода этган ҳаётий мазмун ва самимий оҳанг Машрабга илҳом бахш этади, лирик қаҳрамонининг дарду ҳасратларини, руҳий кечинмаларини, дил сўзларини ифодалаш воситасига айланади:

Эй сабо, борсанг, дуо давлатли султонимға айт!
Мен учун ғамзада дил бўлгон паришонимға айт!

...Машрабо, умрумни охир қилди бу чархи фалак,
Ул суҳансанжи, суҳанфаҳми, суҳандонимға айт!

Машрабнинг ишқий ғазалларидан яна бири:

Оқ юзунгда холу хат кўз кўрмағойди, кошки!
Кўнглума юз доғу ғамни қўймағойди, кошки!—

мисралари билан бошланадики, бу ўринда ҳам биз улуғ шоир ижодининг бевосита таъсирини ўнғайлик билан қайд эта оламиз.

Айтилганидек, Машрабнинг Алишер Навоий ижодий меросидан ўрганиши, унинг асарлари анъаналарини ўзлаштириши ҳеч қачон қуруқ таъсирланиш, юзаки тақлидчилик, нусха олиш даражасида бўлмаган, устоз тажрибаларидан руҳланиб яратган асарлари эса шаклий ўхшашлик доирасидагина қолиб кетмаган. Аксинча, Бобораҳим Машраб улуғ шоир анъаналарига ўз даври ҳаёти ва талаблари, жорий ижтимоий онг ҳолати ва ахлоқ-одоб мезонлари, адабий дид ва бадий завқ савияси нуқтаи назаридан тўла маънода ижодий муносабатда бўлган. Бу жиҳатдан унинг «Келмади» радибли муҳаммаси алоҳида диққатга сазовор.

Унда гўзал маъшуқанинг учрашув ҳақида ошиққа ваъда берганлиги, лирик қаҳрамон ошиқнинг интиқлиқ билан висол дақиқаларининг кутиши, бу жараёндаги ҳаяжон ва ширин безовталиқ ниҳоятда таъсирчан ва жонли ифодаланади. Аммо маъшуқа бевафолик қилади, ваъдасида турмайди, ошиқни зор қақшатиб, учрашувга келмайди. Ҳажман катта (ўн икки банд) бу муҳаммас-

да лирик қаҳрамоннинг ана шу ҳижрон азобида қолган ҳолатдаги дил ўртовчи ички кечинмалари, ҳис-туйғулари, дарду ҳасратлари бадий юксак мисраларда маҳорат била очилади:

Ваъда қилди бир келай деб, кўзга уйқу келмади,
Термулиб йўлида турдум, шўҳи бадхў келмади,
Неча келди шум рақиблар ул парирў келмади,
Дардидин ўлдум, табиб, дардимга дору келмади,
Мен шаҳиди ишқ бўлдум, қатраи сув келмади.

Мухаммаснинг шу мисралари билан танишиш ҳаманоқ ўқувчи Алишер Навоийнинг худди шу мазмун, вазн, қофия ва радифда яратилган машҳур ғазали мисраларини беихтиёр дилидан ўтказди ҳамда Машрабнинг ўз ижодий фаолиятида улуғ шоир асарларидан ва юксак бадий санъатидан бевосита баҳраманд бўлганлигига яна бир бор иқрор бўлади. Айни замонда, бу мухаммас Машрабнинг Навоий асарлари анъаналарига онгли равишда ижодий муносабатда бўлганлигини, улуғ шоир ғазали мавзуи ва ғоясини қуруқ, беҳис такрорламай, аксинча, батамом янги асар ярата олганлигини кўрсатиш жиҳатидан ҳам диққатга сазовор. Чиндан ҳам, Машраб мухаммаси маъшуқанинг ваъдани бузиб, сўзида турмаганлиги ҳақидагина эмас. Ва шунга кўра лирик қаҳрамон ҳам айрилиқда қолган ошиққина эмас, у гоҳ «ғариблик шаҳрида оҳу воҳ айлаб» юрган ватанжудо, гоҳ «биҳишту кавсару ҳуру филмонларни найлайин» дея, фақат яратувчинигина тан олувчи мутафаккир — ринд ва гоҳ баъзи иккиюзлама зоҳидларни фош этувчи қўрқмас мунаққид сифатида гавдаланади. Мухаммаснинг сўнгги, яқунловчи бандида эса қотиб қолган тушунчаларга қарши бош кўтарган шаккок шахс билан учрашамиз:

Зоҳидо, Машрабга, дединг: «Масжид ичра қўй қадам!»
«Ултуруб меҳробда» дединг, «хотирингни айла жам!»
Фаҳшидин қилдим ибо, ҳеч урмадим мен анга дам!
Турфа ишдурки, кўрунг масжидга кирмиш дарду ғам,
Неча кун зоҳид бўлуб, кўнгулга бир «ҳу» келмади.

Аслида бу ўринда ҳам биз Навоий анъаналарининг сезиларли таъсирини кузатишимиз мумкин. Гап Навоий ижодига хос бўлган жиддий ижобий фазилат ишқий ғазаллар, мухаммасларда катта ижтимоий мазмунни, ҳаёт-

нинг салбий томонларига, ярамас хулқ-атвор, урф-одатларга танқидий ёндашувни, жумладан, баъзи шайх-зоҳидларнинг мунофиқлиги ва ҳийла-найранглари қораловчи баҳо муносабатни «жойлаб юбориш», «қис-тириб кетиш» санъатининг Машраб томонидан фаол давом эттирилиши устида бормоқда.

Таъкидлаш лозимки, улуғ шоир анъаналаридан баҳрамандлик Машраб ижодида турлича кўринишларда намоён бўлган. Худди шунинг учун ҳам фақат ташқи белгилари жиҳатидан ўхшаш намуналардагина, яъни, назира йўли билан битилган асарлардагина Навоий таъсирини қайд этиш билан чекланиш бирёқламалик бўлади. Машраб меросида улуғ шоир асарларига моҳият, етакчи руҳ ва фалсафий-мантиқий асослаш жиҳатидан, муаллиф «мен»ининг ташқи борлиққа, воқеа-ҳодисаларга баҳо муносабати жиҳатидан умумийлик ва яқинлик бўлгани ҳолда шаклий мувофиқлик яққол кўринмайди-ган мисолларни ҳам анчагина учратамиз. Масалан, Навоий ғазалларининг бирида лирик қаҳрамон кўксига осмонни куйдирувчи, ҳар учқуни эса фалакдаги бир юлдузни кул этувчи «оҳ» ҳақида, ҳатто аслида оловоташдан ҳаёт топувчи самандарни ҳам ёндирувчи «кўнгул ўти» тўғрисида сўз боради:

Оҳим ғамингда гунбази ахзарни куйдурур!
Ҳар учқуни фалакда бир ахтарни куйдурур!

Оташкада ўтида самандар топар ҳаёт,
Кўнглум ўти валеқ самандарни куйдурур!

Бир ўт дурур танимдаким, анинг ҳарорати
Кўнглакни кул қилур, доғи бистарни куйдурур!

Машраб меросида худди шу вазн ва радифда ёзилган татаббуъ ғазал борлиги бизга маълум эмас. Аммо унинг «Бузар», «Чидаёлмас», «Қуяр» радифли исёнкор руҳдаги қатор ғазалларида худди шундай мазмун худди шундай кескин бир тарзда ифодаланади, уларнинг ҳар бирида Навоий ғазалидагидек лирик қаҳрамон билан учрашамиз, унинг ҳаяжонли ички монологини тинглаймиз, туғён ураётган кайфияти, безовта руҳий ҳолати билан тўқнашамиз.

Ҳа, Машраб улуғ устози шеърятдан ташқи борлиққа, даврнинг долзарб масалаларига, ижтимоий ҳаёт воқеа-ҳодисаларига фаол муносабатда бўлишни ҳам ўр-

ганди. Инсон эркининг, ҳақ-ҳуқуқларининг замона зўравонлари томонидан бешафқат топталишига қарши нозилик туйғуларини ифодалашда Навоийнинг бой ва ранг-баранг асарларига суянди. Натижада биз Машраб шеъриятида ҳам чарх зулми, фалак адолатсизликларини қоралаш, тақдир ёзмишлари ва «синуқ кўнгул» қийноқларидан нолиш, «наштар уриш»га тайёр «дўстлар» қилмишларидан шикоят, шум рақиблар ҳийланайранги ва бевафо маъшуқа жавру жафосидан дардли фигоннинг Навоийдагидек ифодасини ҳам кўрамиз. Унинг:

Бир мушфиқи ҳамроз тополмай жаҳон ичра,
Ҳасрат ўтидин куйдиму мотамзада кеттим!
...Нигоримдин вафо, на дўстлардин дафъи ғам кўрдум
Ки, ҳар кимдин умиди манфаат қилдим, зарар топдим —

каби мисраларини ўқиган китобхон Навоийнинг: «Қимга қилдим бир вафоқим, юз жафосин кўрмадим», «Меҳр кўп кўргуздим аммо меҳрибоне топмадим» каби мисралари билан бошланувчи қатор ғазалларини дилидан ўтказди. Машрабнинг инсоний камолот ва гўзалликни улуғловчи, чин севги-садоқат ва юксак хулқ-атворни тарғиб этувчи шеъриятига хос фазилатлардан бири ғазалларининг ниҳоятда ўйноқи, шўх, қалбни қитиқловчи жўшқин вазнларда, шаклан ва моҳиятан халқ кўшиқлари йўлида яратилиши, мисраларнинг содда ва айни замонда, завқли, равон ва сеҳрли, дилкаш ва самимий тузилиши, бир сўз билан айтганда, чин халқона руҳи, десак хато бўлмайди. Шоир ўқувчилар билан ниҳоятда самимий сўзлашади, «топиб гапиради», ўз нутқида халқ мақол-ибораларидан кенг ва ўринли фойдаланади. Айниқса, шеъриятда муҳим вазифа бажарувчи қофия ва радифлар танлаш ва қўллашда ҳайратомуз халқчилликка, улуғвор соддаликка эришади. Айтиш керакки, бу соҳада ҳам Бобораҳим Машраб Навоийнинг бой ижодий тажрибаси тимсолида катта ва жиддий адабий мактабни ўтган.

«Хазойин ул-маоний» девонларидаги мана бу матлали ғазалларнинг қофия ва радифларига диққат қилайлик:

Ишқинг этагин жон илиги бирла тутубмен,
Сен киргали ёдимга ўзумни унутубмен;
Ул ойки жафо нардини хўблардин ўтубдур

Ераб, не бало, меҳру вафони унутубдур;
Утлуғ юзидин ул ойким бурқани олибдур,
Қофирлигини кўрунгим, муҳафқа ўт солибдур;
Хуреки, менинг жонима офат етилибдур,
Туби киби қад бирла қиёмат етилибдур.

Бизнинг фикримизча, Навоийнинг бу каби гўзал ғазаллари Машраб ижодий меросида худди шулардек жўшқин, ботинан суръатли, ўйноқи, вазн ва тил хусусиятлари билан соф халқчил шеърларнинг катта туркумининг яратилишига тўртки бўлган, илҳомбахш намуналар вазифасини ўтаган. Келтирилган байтлардаги жарангдор қофия ва радифлар Машраб шеърларида ҳам такрорланадигина эмас, шоир улар таъсирида ва андозасида ўзи ҳам кўплаб ихтиролар яратади.

Далиллар Машрабнинг мўъжаз бадиий лавҳа-манзаралар чизишда ҳам Навоий ижодий тажрибаларидан илҳом топганлигини кўрсатади. Бир-икки ёрқин мисол келтириш билан чекланамиз. «Ғаройиб ус-сиғар» девонидаги ғазалларнинг бирида гўзал маъшуқанинг юзга парда тортиши ошиқ кўнглини вайрону тарож этади, деган мазмун берилади ва бу ҳолат карвонларга ҳужум қилиб талаш олдидан қароқчиларнинг юзга ниқоб боғлаши лавҳаси билан мантиқан қиёсланади:

Кўнгуллар нақдини тарож этарга ёпмоғинг бурқаб,
Анингдекдурки, юз боғлар қароқчи карвон келгач.

Машраб улуғ шоир кашф этган бу ҳаётини лавҳадан бевосита таъсирланган, дейишга етарли асос бор. Гап шундаки, унинг ҳам ишқий ғазалларининг бирида, худди юқоридаги байтда кўрганимиздек, зулмкор ва бешафқат маъшуқа, виқолталаб ошиқ, талончи қароқчи ва ҳимоясиз карвон образлари иштирокида ошиқ «кўнглини яғмо», «талон-торож» этиш манзараси жуда ёрқин чизилади:

Кўзунг яғмо қилур бебок кўнгулни ҳеч ваҳм этмас,
Қароқчи кўрқитур ҳар ерда топса карвон ёлғуз.

«Бадоеъ ул-васат» девонидаги бир ғазалида эса улуғ шоир тажнис санъати, яъни ёзилиш ва ўқилиш жиҳатидан бир хил сўзлар заминидаги турли маъноларни ечиш воситасида эса қоларлик сўз уйини ихтиро этади:

Эй қаро кўз, бўлмас ул юз шавқидин юздин бири,
Кўз қаросидин агар юз нома таҳрир эткамен.

Машраб ҳам худди шу «юз» сўзи иштирокида таж-
нис санъатининг етуқ намунасини яратади:

Юзуңгли юз ўғирмасман агар юз минг жафо қилсанг!

Севгилисига садоқатли ошиқнинг қасамномаси каби жарангловчи бу мисра чуқур ҳаётий мазмунни лўнда ва таъсирчан, аини замонда, ниҳоятда халқчил ва эса қоларлик бир тарзда ифодалайди. Бу каби эгизаклар-дек ўхшаш лавҳаларни ҳар икки шоир меросларидан яна кўплаб келтириш мумкин.

Навобий ижодий мёросида мустазодлар сон жиҳатидан кўп эмас. Аммо шоир лириканинг бу ўйноқи турига ҳам алоҳида аҳамият беради. «Хазойин ул-маоний»ни ташкил этувчи девонларнинг ҳар бирига, шоирнинг ўз иборалари билан айтганда, «дилпазир мустазодлар»дан киритилиши, бизнингча, тасодифий бўлмаган: бу билан улуғ шоир мустазоднинг шеърятимизда ғазал, мухаммас, мусаддас ва бошқа турлар қаторида қонуний ўрин олиш ҳуқуқини маҳсус таъкидлаб ўтган, деган хулосага келиш мумкин. Бобораҳим Машраб эса улуғ шоирнинг бу ишорасини тўғри тушунган кўринади. У умуман адабиётимиз тарихида энг кўп мустазод яратган ижодкорлардан бири. Машраб мустазодлари мавзу жиҳатидан ранг-баранг. Улар орасида Навобий мустазодларига тагаббуъ тарзида яратилган тасаввуфий руҳдаги намуналар ҳам, гўзалликни улуғловчи, маъшуқа ҳусни-латофатини васф этувчи, ошиқнинг севги-садоқатни тараннум қилувчи ўрнаклар ҳам анчагина.

Ва ниҳоят, Навобий ижодий фаолиятига хос яна бир катта фазилатнинг Машраб томонидан қабул қилиниб, давом эттирилгани ҳақида ҳам эслаб ўтайлик. Гап зуллисонайнлик, яъни икки тилда қалам тебратиш тажрибаси устида бормоқда. Машраб бу анъанани давом эттириб, қатор форсча шеърлар яратади, ўзбек ва форс тилларида ширу шакар шаклида ғазаллар битади.

Қисқаси, биз юқорида кўплаб келтирган далиллар Бобораҳим Машрабнинг бадий ижоднинг мураккаб сир-асрорларини эгаллаб, шеърятимизнинг юксак чўққиларига забардаст ижодкор сифатида кўтарилиши босқичларида улуғ Алишер Навобий меросидан бевосита ва баракали баҳраманд бўлганлигини кўрсатади.

НАВОИЙ ВА ФУРҚАТ

Алишер Навоий за Зокиржон Фурқат мавзуида баҳс юритишга, айтайлик, Навоий ва Муқимий, Навоий ва Завқий ёки Навоий ва Аваз мавзуларига нисбатан асос кўпроқ. Негаки, Зокиржон Фурқат номлари саналган ўзига замондош демократ шоирлардан фарқли ўлароқ, улуғ мутафаккир шоир билан шахсан учрашганлик даъвосини қилади. Ҳа, худди шундай: эмиш у Навоий билан учрашган, мудоқотда бўлган, ҳатто катта гуруҳ машҳур ижодкорлар иштироки ва гувоҳлигида шеърятдан «Чор девон» бўйича унга муваффақиятли имтиҳон ҳам топширган. Бугина эмас, Фурқат шеърятни нозик тушуниши ва шоирлик иқтидори учун Навоий олқишига сазовор бўлганига ҳамда унинг шахсан ўзидан бадиий ижод учун оқ фотиҳа олганлигига бизни қатъий ишонтирмоқчи бўлади.

Албатта, Фурқат ўзи билан улуғ бобо ўртасида тўрт юз йиллик катта масофа мавжудлигини ёддан чиқармаган ва шунинг учун ҳам у халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётимизда бундай ҳолларда қадим-қадимдан муваффақиятли қўлланиб келинган «туш кўриш», «тушда учрашиш» ва бирор хайрли иш бошлаш олдидан энг табаррук зотдан «оқ фотиҳа олиш» каби анъаналарни кўзда тутган.

1891 йил бошларида «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида эълон қилинган ва биз шартли равишда «Фурқатнома» деб атаган ўз таржимаи ҳолида тўққиз яшар гўдаклик чоғида бўлажак шоир худди шундай ҳесиятли туш кўрганини ёзади. Айтиш керакки, Зокиржон чиндан ҳам туш кўрган ва улуғ Навоий билан «учрашган» бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Унинг ўз иқрорича, ўша кезларда бутун эс-ҳуши ва вужудини Навоий асарлари қуршаб олган эди: гўдак чин ихлос ва эътиқод билан унинг девонларини кечаю кундуз тинмай мутулаа қиларди.

«Чун умрум шоҳиди тўққиз парда орқасидин чеҳра кўргузди, Амир Алишернинг туркий девонлариким, Навоий лақабдур, забоним қуши ул хирмандин доначин ўлди. Ул ҳангомларда воқеаи ажиб рўйдод бўлди, яъни бир кечаким, ул жумъа кечаси эрди, туш кўрдум. Бир чорбоғе эрмишдурким, эрам гулшани андин нишона бўлғай... Ногоҳ бир зебосурат йигит... пайдо бўлуб, пайғом еткурди. Дедиким: «Бир жамоат уламолар сизни суҳбатларига таклиф қилурлар...» Бориб кўрдум: анда кўб уламолар давр олиб ўлтурубдурлар. Ва ҳосса юқорида уч мўсафиди фариштасийрат кишиким, ҳузурларида катта китоблар ёзилгон, бир-бирлари бирла мунозара қилурлар ва мен пастда қўл боғлаб салом қилдим. Ул азизлардин бири жавоби арзон тутуб, чақириб, ул мажлисдин жой кўрсатдилар. Адаб зонуси бирла ўлтурдум. Тахсилимдин савол қилдилар. «Девони Амир Навоий», деб таъзиман жавоб бердим. Ул азиз ишорати бирла бир киши мени олдимга бир китоб ёзиб қўйди. Ул китоб Амир Навоийнинг «Чор девон»лари эрмиш. Андин кейин менинг қўлимга қалам ва қоғоз бериб, ҳар қайсилари бир мисрадин байт айттилар. Мен ёзиб тамом қилдим эрса, ҳаммалари қўл очиб ҳақимда дуо қилдилар ва шеър машқига рухсат бердилар».¹ Шу аснода бўлажак шоир уйғониб кетади.

«Кўнглумга назар қилсам, деб давом этади Фурқат,— субҳдин мусаффо ва кўзгудин мужалло эрди... мактабга кириб устодим ҳазратига бу воқеадин баён айладим. Ул киши муборак таъбирлар айтиб, дедиларким: «Эй фарзанд, ул юқорида ўлтурган азиз Амир Алишер Навоий ва ўзгалари сойир шуаролар бўлғай. Сенинг зотинга алардин мадад етиб, илми ашъордин башорат бермишлар, муборакинг ўлғай!»²

Фурқатнинг Навоий билан «шахсан учрашиб», унинг синовидан ўтиши шу тариқа «юз берган». Таъкидлаш лозимки, ҳар икки ҳолатда ҳам (яъни, чиндан ҳам Навоий унинг тушига кирган ёки шоир анъанавий адабий анъанага мурожаат этиб, бу лавҳани «тўқиган») бир асосий мазмун-мақсад олға сурилмоқда: Фурқат улуғ шоирни ўзига устоз деб ҳисоблаган, гўдаклигидаёқ унинг

¹ Фурқат, «Танланган ғазалар». Икки томлик, II т., Ўздавнашр, Тошкент, 1959, 134—135-бетлар.

² Ўша ерда.

асарларини чуқур ўрганган, шеъринг илмида уни бирдан-бир ҳакам деб билиб, унга эргашиб ва унинг ҳомийлигида қалам тебрата бошлаган. Ҳар ҳолда, ўзи халқ орасида нозиктабъ шоир сифатида шуҳрат қозонган йилларда ёзилган расмий таржиман ҳолга «туш кўриш» лавҳасининг махсус киритилиши асло бежиз эмас. Фурқатнинг шоирлик фаолияти, ўзининг ёзишича, Навоий билан ана шу «учрашув»дан, Навоийнинг шеър машқига «руҳсат бериши»дан бошланади ва тез орада ўша тўққиз ёшидаёқ биринчи мисраларини яратди:

Менинг мактаб аро булдуру муродим:
Хатимдек чиқса имлою саводим!

Фурқат умр бўйи Навоий ижодидан баҳраманд бўлди, унинг илғор анъаналарига содиқ қолди. У ўтган асрнинг 30-йиллари бошларида Муқимий бошлиқ Қўқонда ҳаракат этган адабий анжуманнинг фаолияти ҳақида сўзлаб, жумладан, «гоҳи қадимий шуаролар девонларидин бир шўх ғазални топиб, анга ҳар қайсимиз мухаммас боғлар эрдук», деб ёзганида, аввало, Навоий ғазалларига боғланган тахмисларни, шоир лирикасига эргашиб битилган назира ва татабуларни назарда тутди, десак янглишмаймиз. Чиндан ҳам, Муқимий, Завқий, Нодимлар меросларида Навоий ғазалларига тахмис ва назиралар кўплаб учрайдики, уларнинг асосий қисми Фурқат қайд этган адабий йиғинларда яратилган, деб дадил айтиш мумкин. Ўзига замондош қалам аҳллариининг Навоий меросига муносабатини Фурқат жиддий қизиқиш ва манфаъатдорлик билан кузатиб борганлигини кўрсатувчи яна бир мисол келтирамиз. У демократик адабиётга ёндошган Хўжажон Рожий Марғинонийнинг адабий истеъдодига, шеъринг ва аруз илмидан етук билимига юқори баҳо бериб, «туркий ғазал машқига таъби кўп латиф ва равон эрмиш», деб таъкидлайди ҳамда бу фикрини «Амир Алишер Навоийнинг бир ғазалига қилғон мухаммаси ниҳоятда мустаҳсан» эканлиги билан далиллайди,¹ яъни бош мезонни навойвор мисралар яратиш, деб билади.

Фурқатнинг ўз меросида эса Навоий ғазалларига алоҳида эътиқод ва ихлос билан боғланган тахмислар,

¹ Уша асар, 140-бет.

устоз ижодига эргашиш ва муҳаббат белгилари бўлмиш
назира ва татабулар оз эмас. Айниқса, Навоийнинг:

Саҳлдур тўби демоқ раъно ниҳолингни кўруб,
Еки жаннат боғи гулзори жамолингни кўруб¹

Ва:

Ер бўлмоқ тоғ эмас мен зору расво бирла дўст
Ким, пари гоҳи бўлур мажнунни шайдо бирла дўст²—

матлаълари билан бошланувчи ғазалларига боғланган
тахмислари ўзининг етук ғоявий-бадий хусусиятлари
билан демократик адабиётдаги ҳаётий лириканинг гў-
зал намуналари сирасига киради.

Бу тахмисларда Фурқат устози олға сурган ғоялар-
ни ўша юксак бадийлик даражасида изчил давом эт-
тиришга интилади, улардаги башарий мазмунни янада
кенгроқ бир шаклда ўқувчиларга етказиш мақсадини
кузатади. Бунда Фурқат жиддий маҳорат ва чуқур иқ-
тидор намоён эта олганига қўйидаги банд мисолида
қониқиш ҳосил қилиш мумкин:

Фурқато, ич заҳр аёғи келса, қонма дўстдин!
Талхком ўлдум, дема! Ҳаргиз ўсонма дўстдин!
Тонимаслик қилса ҳам ҳарчанд тонма дўстдин!
Эй Навоий, неча душман бўлса, ёнма дўстдин!
Чунки бўлмушдур санга юз минг таманно бирла дўст.³

Фурқат асарлари нашрларининг бирортасига ҳам
кирмай қолган яна икки тахмис ҳақида қисқача тўхтаб
ўтайлик. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам Тожикистоннинг
Фирдавсий номидаги Давлат кутубхонасининг қўлёзма-
лар фондида 466 рақамли қўлёзма баёз таркибида уч-
райди. Биринчиси Навоийнинг «Наводир уш-шабоб» де-
вонидан ўрин олган:

Сарв уза гул очтиким, қад узра рухсорим будур
Жонга нутқ ўргаттиким, лаъл ичра гуфторим будур⁴

¹ Алишер Навоий. «Хазойин ул-маоний.» III девон. «Ба-
ийд ул-кибор» ЎзФА нашриёти, Тошкент, 1960, 59-бет.
доеъ ул-васат». ЎзФА нашриёти, Тошкент, 1960, 87-бет.

³ Фурқат. Зикр этилган асар, 85-бет.

⁴ Алишер Навоий. «Хазойин ул-маоний.» II девон. «На-
водир уш-шабоб», ЎзФА нашриёти, Тошкент, 1960, 160-бет.

матлаъли ишқий ғазалига боғланган тахмисдир. Қуйи-
да чин вафодорлик ва садоқатни улуғловчи бу тахмис-
нинг якунловчи еттинчи бандини келтирамиз:

Фурқат, ул бемеҳру шавқнинг зулмидин инжилма, айб
Бошинга юз минг бало ёғдурса ҳам айрилма, айб.
Ошиқ эрсанг, ринду расзолик бу йўлда билма айб.
Эй Навоий, истасанг зулфин паришон, қилма айб
Найлайин сармойин бахти сияхкорым будур!¹

Шу манбадаги иккинчи тахмис улуғ шоирнинг «Кўз-
лоли» радифли ғазалига боғланган. Фурқат Навоий ға-
зали заминидagi шўх мазмун ва майин табассумни, ли-
рик қаҳрамон — ошиқ табиатидаги зарифлик ва ёқим-
ли юморни тўла-тўкис илғаб оладигина эмас, балки ўзи
ҳам ўша руҳ кайфиятга ҳар жиҳатдан мос тушадиган
янги мисраларни кашф этади:

Соқие келтур қадаҳ дафъи хумори кўзлоли,
Уртади даврон ғами, эмди канори кўзлоли,
Бош қотиб тургунча олам ичра кори кўзлоли,
Эй кўнгул, келким, иков бўлуб нигори кўзлоли,
Сарв қадни излабон сиймин узори кўзлоли.²

Фурқат, эҳтимол худди шу тахмисни яратиш жараё-
нида ўз мазмуни, юмористик руҳи ва ўйноқи оҳанги жи-
ҳатидан Навоий ғазалини эслатовчи:

Келинг мулло Раҳим, ёр ахтарайлук,
Кўнгул марғуби дилдор ахтарайлук³

деб бошланувчи ғазалини ҳам битгандир. Айтиш керак-
ки, Фурқат томонидан Навоий ғазалларини мухаммас
ҳолига келтирилиши зўрма-зўраки ҳажмни кенгайтириш,
озни кўпайтириш эмас. Демократ шоир қўшган янги мис-
ралар асло сунъий улоқ каби ажралиб қолмайди, бал-
ки, аксинча, устоз байти билан мазмун, гоё ва руҳ жи-
ҳатдан мантиқий алоқага киришиб, услубан ва шаклан
бирикишиб-чатишиб кетади ва оқибат-натижада табиий
яхлитлик ва тугаллик ҳосил қилади. Чиндан ҳам, ма-

¹ Фирдавсий номидаги Тожикистон Давлат кутубхонасининг
қўлёзмалар фонди. инв. № 466, саҳ. 193 а.

² Уша қўлёзма, саҳ. 189-б.

³ Фурқат т. Зикр этилган асар, I том, 121-бет.

салан, қуйидаги банд мисраларини бирини-биридан тўрт юз йиллик катта масофа ажратиб турган икки етук истеъдод соҳибига мансуб эканлигини фарқлаб олиш жуда қийин. Улар бир устоз ижодкор томонидан бир юксак илҳом билан бирданига, бир дақиқада битилгандек ўқилади:

Кўнгулда орзуйи васли ул олийжаноб айлаб,
Етиб эрдим фироқ андуҳи жонимга азоб. айлаб,
Баногоҳ, гул юзига сунбули зулфин ниқоб айлаб,
Тун оқшом келди кулбам сори ул гулруҳ шитоб айлаб,
Ҳироми суръатидин юз уза тердин гулоб айлаб.¹

Навоий ғазалларининг бевосита таъсирида Фурқат ёзган татаббуъ ва назиралар хусусида ҳам худди шундай мақтов ва юқори баҳони айтиш мумкин. Таъкидлаймизки, Навоий ғазаллари руҳида, ўша қофия, радиф, вазн ва мавзуларда навоийвор лирика яратишда Фурқат катта ютуқларга эришди. Унинг «Ултурғуси», «Иси» радифли ғазаллари бунга яхши мисол бўла олади. Навоийнинг «Бадоеъ ул-васат» девонидан ўрин олган шу— радифли ғазалларнинг бевосита таъсири уларнинг ўзаро қиёсий таҳлилида кўзга яққол кўринади.

Чиндан ҳам, ҳар иккала ижодкор ғазалларидаги мана бу байтларнинг ўзиёқ улардаги мазмун — гоё умумийлиги ҳамда вазн, қофия ва радиф айнанлигини кўрсатишдан ташқари қўлланилган бадий санъатнинг жуда яқинлиги, сўз образларнинг эса деярли бир хил эканлиги билан диққатни тортади:

Боғ аро гўё сабо солмиш эди жонон иси.
Ким, етишгач гул иси, мен топдим андин жон иси.

Юзу хаттининг насмидин чу тондим тоза жон,
Ваҳ, не жонимга керак эмди гулу райҳон иси.²

Устознинг бу байтларига эргашиб, Фурқат қуйидаги-ларни битади:

Гул исин истаб ҳамиша бермагум, аҳбоблар,
Еткурур ҳар дам машоимга сабо жонон иси.

¹ Фурқат. Зикр этилган асар, II том, 86-бет.

² Алишер Навоий. «Хазойин ул-маоний». III девон, «Бадоеъ ул-васат», 644-бет.

Ул санам қайда очиб юз, хат намоён айласа,
То қиёмат келгай ул ердин гулу райҳон исн!¹

Фурқатнинг мана бу матлаъли ғазалидан эса Навоийнинг неча-неча авлодлар дилларига кўчган машҳур асари мотивлари ва мафтункор оҳангини ҳар бир китобхон адашмай қайд этади:

Қилмоғойдим сенга ул кун ошнолик, кошки!
Ена кўнглум қилмоғойди мубталолик, кошки!²

Фурқат меросида шундай намуналар ҳам борки, улар билан Навоий ғазаллари ўртасида ташқи шаклий ўхшашлик ва яқинлик мана-ман деб кўринмаса-да, улуғ шоир ижодининг аниқ таъсирини инкор этиш қийин. Масалан, Фурқатнинг машҳур:

Баҳор айёмида гул гашт этарга бир чаман бўлса,
Қилурга шарҳи ҳол аҳли муҳаббат икки тан бўлса³

матлаали ғазали билан Навоийнинг:

Не хуш бўлгай иқовлон маст бўлсоқ васл боғинда,
Кўлум бўлса анинг бўйнидаю оғзим қулоғинда⁴

байти билан бошланувчи ғазал ўртасида романтик услуб ва бўёқларда яқинлик, ҳаётсеварлик мотивлари ва баёндаги мафтункор самимийлик, ўйноқи, шўх оҳангларидаги умумийлик уларни ўзаро мустақкам боғлаб туради, бир сафга қўяди.

Ҳар иккала ижодкор меросларидан қуйида келтирилган парчалар ўртасида ташқи яқинлик ёки қофия ва радифлар айнанлиги йўқ. Аммо шу «хослик»ка қарамай, моҳиятан Фурқат мисралари улуғ устоз ғазалига назира эканлигига бирор эътироз билдириш қийин:

Кўнглум ўртансун агар ғайрингга парво айласа,
Ҳар кўнгул ҳамким сенинг ишқингни пайдо айласа!

Ҳар киши васлин таманно айласам, навмид ўлай,
Ҳар киши ҳамким сенинг васлинг таманно айласа!

¹ ² ³ Ф у р қ а т. Зикр этилган асар. I том, 103, 97 ва 21-бетлар.

⁴ Алишер Навоий, «Ҳазойин ул-маоний», I девон «Ғаройиб ус-сигар», 48-бет.

Ўзгалар васлин тамошо айласа, чиқсун кўзум,
Ўзга бир кўз ҳамки ҳуснунгни тамошо айласа!

Ғайр зикрин ошкора қилса, лол ўлсун тилим,
Қайси бир тил ҳамки зикринг ошкоро айласа!¹

Навоий томонидан битилган ва лирик қаҳрамон ошиқ-нинг қасамномаси каби жарангловчи бу мисралар Фурқатнинг мана бу байтлари яратилишига туртки бўлганлиги шубҳасиздир:

...Кўр бўлсун кўзларимким, ўзгага солсам назар,
Жонга ўт тушсун, агар сендин бўлак ёр айласам!

Ҳам кўнгул юз пора бўлсун майл қилса ўзгага,
Тил кесилсун ўзгага бир ҳарф гуфтор айласам!

Жондин айрулсун тану ё бир йўла синсун аёғ,
Ғайр кўйн бир қадам гар сори рафтор айласам!..

Шаклий белгилар бўйича эмас, балки моҳият жиҳатидан эргашишга, мантиқий замин бирлигига қуйидаги мисол ҳам далил бўла олади. Фурқатнинг юксак бадий санъаткорлигига, унга хос илиқ, ёқимтой юморга гўзал намуна сифатида келтириладиган:

«Нуқта лаб устида бежодур!»— дедим. Айди кулуб:
«Саҳв қилмиш котяби қудрат магар таҳрирда!»

байти ўз илдизлари билан Навоийнинг «Ғаройиб ус-сигар» девонига бориб тақалади. Ундан ўрин олган ғазалларда Фурқат мисраларига туртки бўлган мана бу байтларни ўқиймиз:

Нуқтаи ҳолинг недин ширин лабинг устидадур?
Нуқта чун остин бўлур ҳар қайдаким ёзилса «лаб»!
«Хат» лафзи кимки ёзса қўяр нуқта юқори,
Мушкин хатингнинг устида андоқ кўрунди хол.

Ва:

Юзда холингдурму ё таҳрир этар ҳолатда хат
Томди қудрат килкидин кўк сафҳасига бир нукат!²

¹ Алишер Навоий, «Хазойин ул-маоний», I девон. «Ғаройиб ус-сигар», ЎзФА нашриёти, Тошкент, 1959, 43-бет.

² Алишер Навоий. «Хазойин ул-маоний», I девон «Ғаройиб ус-сигар», ЎзФА нашриёти, Тошкент, 1959, 65, 398 ва 299-бетлар.

Лирик ғазаллар жисмида антиклерикал мотивларни жойлаб юбориш каби Навоий ижодига хос анъанага Фурқат меросида ҳам тез-тез дуч келамиз. Айрим диний ақида тушунчаларга менсимаслик муносабатини ифодаловчи қуйидаги бир-бирига жуда ўхшаш байтлар ҳар иккала шоирнинг асли ишқий ғазаллари жисмида келади. Масалан. Навоийда:

Бўлмаса ул бут қоши меҳробим ичра жилвасоз,
Қиблага, кофирман, ар бош индуруб қилсам намоз!¹

Навоийнинг бу намози не навъ экин, ё раб
Қи, сажда вақти кўзиға ул эгма қош кўринур?!²

Мана бу байтлар Фурқат қаламига мансуб:

Айб эмас бош олмасам, Фурқат, нигор абрўсидин,
Қим сужуд этмабди топса бу сифат меҳроблар?!³

Саждага майл этмаям бош индуруб масжид аро,
Кўрмасам то жилваи қошингни меҳроб ичра мен!

Кўринадики, Фурқат ижтимоий мазмундор шеърлар яратишда ҳам устоз Навоий анъаналаридан баҳраманд бўлган. Маълумки, жамиятдаги ноҳақлик ва адолатсизликка қарши норозилик, даҳр зулми ва пасткаш замона аҳлидан шикоят, вафо уун жафо тортиш ва тақдир кемтиклигидан, ҳаёт норасолигидан нолиш Навоий лирикасига чуқур ижтимоийлик руҳини сингдириб юборган. Фурқат бу масалада ҳам устоз изидан борди, Навоий анъаналарини изчил давом эттирди. Масалан, «Ғаройиб ус-сиғар» девонига киритилган:

Висол тухминни эким фироқ бар топтим,
Вафо ниҳолини тиктим жафо самар топтим,³

байти билан бошланувчи ғазалдаги жиддий ижтимоий мотивлар Фурқат қаламига мансуб бўлган мана бу ғазалда ҳам ўшандай кескин ва ғазабкор жаранглайди:

¹ Уша асар, 230-бет.

² Алишер Навоий, «Хазойин ул-маоний», IV девон «Фавоийд ул-қибар», 194-бет.

³ Алишер Навоий, «Хазойин ул-маоний», I девон «Ғаройиб ус-сиғар», 426-бет.

Жаҳонни кездиму офоқни сарбасар кўрдум,
Вафодин аҳли жаҳон жумла беасар кўрдум.

Умиди нафъ жаҳондин не навъ узмайким,
Мижози аҳли жаҳонни ҳама зарар кўрдум.¹

Фурқат маснавийда ҳам Навоий анъаналарига эргашади. Айниқса, маърифатпарварлик руҳидаги асарларида Навоий ғояларининг аниқ таъсирини кузатиш жамият тараққиёти ва кундалик турмушдаги ўрнини мумкин. Бу жиҳатдан «Илм хосияти» деб юритилаётган маснавийси диққатга сазовор. Шоир илм-ҳикматнинг яққолроқ намоиш этиш мақсадида тарихга назар ташлаб, ундан қатор ибратли далиллар келтиришга киришади. Бунда Фурқат, биринчи навбатда, китобхонга яхши таниш бўлган, унинг онгида ёшлигидан шаклланган тайёр образ ва воқеаларга асосий диққатни қаратади. Унинг ишончича, Навоий асарларида улуғланган оқил, ориф ҳукмрон Искандар, буюк донишманд Арасту, Афлотун ва Луқмон образлари худди шундайдир. Улуғ шоир ижодида булар ақлу идрок, илму ҳикмат тимсоли каби тасвирланган. Фурқат, масалан, Искандарнинг эришган оламшумул ғалабалари маърифатли шоҳ сифатида унинг илм-фанга ихлос қўйиши, машҳур донишмандларни атрофига тўплаб, уларга ҳомийлик қилишидан, мамлакатни улар билан бамаслаҳат бошқаришидан, деб таъкидлайди. Фурқатда бундай ғоявий позициянинг шаклланишида Навоий ижодининг таъсири кўзга равшан ташланади. Маълумки, улуғ шоир «Садди Искандарий» достонида худди шундай концепцияни бадий ифодалаган эди.

Бор эрди жанобида беш юз ҳаким,
Алардин ўни кеча-кундуз надим,²

деб Искандар ҳузурига тўпланган олим-донишмандларни бирма-бир санаб ўтади, уларнинг илм-ҳикмат воситасида қилган ихтироларини бутун дoston давомида батафсил ҳикоя этади. Фурқат асарига ҳам худди шунга ўхшаш талқинни ўқиймиз. Шоир Искандар ва унинг донишмандларининг илм орқали эришган ютуқларини қуйидагича васф этади:

¹ Фурқат. Зикр этилган асар. I том, 134-бет.

² Алишер Навоий. «Хамса», Тошкент, ЎзФА нашриёти, 1958, 1388-бет.

Скандарким, жаҳонга шоҳ эрди,
Сипаҳ-анжум, фалак хиргоҳ эрди.

Наким офоқ ародур баҳр ила бар,
Ҳама ўлмиш эди анга мусаххар.

Юруб борча ани ҳукми йўлига,
Тамоми мамлакат олди қўлига,

Аниким, лашкари оламга тўлди,
Низоми забт ҳикмат бирла бўлди.

Бор эрди тўрт минг соҳиб заковат,
Ҳамиша хизматида аҳли ҳикмат.

Алар ҳар қайси монанди Арасту,
Хирадда балки Афлотунга қаршу.

Алар ичра эди лекин Фалотун,
Жамии илму ҳикмат бирла афзун¹.

Фурқат Искандар ҳомийлигидаги донишмандлар яратган кашфиётлар баёнида ҳам «Садди Искандарий» дostonи маълумотларини деярли тўла, фақат муъжаз бир шаклда келтиради. Айниқса, ҳайратомуз ихтиро «ойинаи жаҳон»нинг тасвир ва таърифида ҳар икки ижодкор асарларидаги яқинлик ва ҳамоҳанглик катта. Шу боисдан ҳам Навоий байтларини дилда тиклаб, фақат мисраларини келтириш билан чекланамиз:

Қилиб бир неча ҳикмат ошкоро,
Ажалга қилғудек бўлди мадоро.

Неча илму неча фан андин ижод,
Улуб хосиятидин олам обод.

Скандар амри бирла ҳикматоини,
Қилиб ойна, андоқким, жаҳонбин.

Жаҳонда хоҳ баҳру хоҳ бардур,
Ушал ойна ичра жилвагардур.

Агар қилса жаҳонбинлик таманно,
Боқиб, андин қилур эрди тамошо.²

¹ Фурқат. Зикр этилган асар, II том, 7—8-бетлар

² Уша жойда.

Айтиб ўтайликки, Зокиржон Фурқат Навоий улуг-лаган илму фан ва таърифлаган донишмандлар образларига аниқ ғоявий мақсад билан мурожаат этган. Ширининг нияти янги замонда илм-маърифатнинг янада парвоз этганлигини, рус олимларининг эса ўша машҳур Арасту ва Афлотунларнинг афсонавий кашфиётларидан ҳам афзалроқ ва энг муҳими, мамлакат ҳаёти, кундалик турмуш учун зарурроқ ихтиролар яратганликларини чертиб кўрсатиш бўлган:

Скандар давлатида аҳли Юнон,
Фалотун ҳам Арасту бирла Луқмон.

Фунуни телгроми билмадилар,
Магар илмини ҳосил қилмадилар.

Маълумки, Навоий, айниқса, «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Сабъаи сайёр» дostonларида халқ оғзаки ижодидан кенг ва ўринли фойдаланган, дostonлар таркибидаги қатор-қатор саргузашт-романтик ҳикоят ва лавҳаларни шу манбаъ асосида яратган. Фурқатнинг эпик ижодкор сифатидаги катта маҳорати ва далил бўла олувчи «Румоли қиз ҳикояти» («Юнон юртида бир афсона») маснавийси ҳам тўла маънодаги саргузашт-романтик характерда бўлиб, унда эртак жанрига хос қатор «кўчма тугун»ларни қайд этиш мумкин. Бу ҳикоятда Навоийнинг дostonчилик анъаналарининг (шартли-романтик лавҳалар яратиш, сюжетни қизиқарли ва динамик тузиш, ватанга боғлиқлик туйғусини асар мазмунига сингдириб юбориш...) ҳам таъсири сезиларлиқдир.

Навоийнинг Саййид Ҳасан Ардашер номига битилган шеърий мактуби моҳиятда тор шахсий саломнома қобигини ёриб чиқиб, ўз даврининг жиддий ижтимоий-сиёсий масалалари юзасидан баҳс юритувчи муҳим бадий-фалсафий асар даражасига кўтарилган. Ўз қадрдонларига йўлланган шахсий шеърий мактубларни чуқур ижтимоий мазмун билан бойитиш, жамият ва ҳаётнинг муҳим масалалари юзасидан баҳо-муносабат билдириш Фурқат ижоди учун ҳам хосдир. Унинг Тошкентдан Муқимийга, Бумбайдан Маҳмудхўжага, Еркентдан Завқий ва Тошболтуларга юборган шеърий мактублари айтилган фикрга ишончли далил бўла олади. Бу ўринда ҳам Фурқатнинг Навоийга эргашганлигини, унинг ижодий тажрибасидан баҳраманд бўлганлигини таъкидлаш лозим.

Шоирнинг Истамбулдан Тошкентга йўллаган ва илм-да шартли равишда «Сабога хитоб» деб юритилувчи катта ҳажмли мактубида эса «Ҳайрат ул-аброр» достонининг «Вафо бобида..» мақолати байтларига ҳам шаклан, ҳам мазмунан жуда яқин парчаларни учрата-миз.

Навоний бу мақолатда ёзма адабиётимизда биринчилардан бўлиб, жонлантирилган сабо образини яратиб, унга бевосита мурожаат этади, сабога инсоний хислат-белгиларни тақаб, ўзига ҳамфикр, ҳамдам билади, сирдош ва ҳамдари тутати. Ўз илдизлари билан халқ оғзаки ижодига, кўпинча, халқ қўшиқларига бориб тақалувчи бу образ тасвирга романтик ранг ва оҳанг бахш этади, лирик қаҳрамон — муаллиф «мени»нинг ички ҳис-туйғуларини, юрак сирларини, орзу-умидлари ва дарду ҳасратларини ниҳоятда самимий ва ишончли ифодалаш имконини яратади. Чиндан ҳам, қуйидаги байтларга диққат қилинг, улар жуда таъсирчан, сеҳрли:

Жонни сенга топширайин, эй сабо,
Элт анинг олнида қилмай ибо.

Бўл қуюну бошига эврул баса,
Жон доғи қўйнуида нечукким хаса.

Мендин анга арзи дуо айлагил,
Йўлида жонимни фидо айлагил!

Демон олиб кел чамани вардини,
Кўзума еткур йўлининг гардини.

Хизматида гар топа олсанг мажол,
Ончаки, мендин дегасен арзи ҳол.

Аввал аёғига тушуб паст бўл,
Йўлида туфроғ ила ҳамдаст бўл!¹

Шу диққатга сазоворки, Фурқатнинг зикр этилган шеърини мактубида ҳам худди шундай образ ва унинг талқинига дуч келамиз. Фурқат ҳам романтик усулга мурожаат этиб, сабони жонлантиради, уни инсонлаштиради ва энг муҳими, худди Навоний мақолатида бўлганидек, ўзига ҳамфикр ва дўст билади, эзгу истак-умид-

¹ А. Навоний. Зикр этилган асар, 137—138-бетлар.

ларини у билан боғлайди, шубҳа-армонларини яширмай ошкор этади, ундан мадад ва ҳамкорлик кутади.

...Менга йўқ сендин ўзга бир мувофиқ
Нечунким, аҳли дилсан, ёри содиқ.
Жаҳон паймосану чўқ тезравсан!
Фалак гардинга егмас барқдавсан!
Аё, боди сабо, оллоҳ учун тур!
Ўзунгни Тошканд шаҳрига еткур!¹

Сабо бир юз ўттиз байтли бутун манзума давомнда Фаол ҳаракат этувчи ижобий образ бўлиб, муаллиф «мени»нинг «элчиси», дил «таржимони» вазифасини ўтайди. Шоир унга ҳар бир ҳолатда тирик шахс — «дўсти содиқ» каби муурожаат этади.

...Агар хат берсалар ёнингда сақла,
Ғалат айтдим, дилу жонингда сақла!

Кетургиаким, эрур ҳирзи амон ул,
Манга тағзийи жони нотавон ул.

Эрурман интизоринг келгунигча,
Ушал мактуба восил қилгунигча.

Будур сўз, эй сабо, зинҳор-зинҳор,
Туганди сўз ва лекин шавқ бисёр!²

Бу парчанинг Навоий достонидан юқорида келтирилган байтлар билан ҳар жиҳатдан ҳамоҳанг эканлигини таъкидлашга зарурат йўқ деб ўйлаймиз. Аммо, Фурқат юқоридаги парчани яратишда улуғ устоз достони мақолатидаги мана бу байтлардан ҳам самарали баҳраманд бўлганлигини, мавзуимиз талабига кўра, айтиб ўтишни лозим биламиз:

...Ҳам бу нафс бошима ет раҳм этиб,
Сўнгра не осир келтурунг мен кетиб?³
Ғар бу таманнони қабул айласа,
Меҳр бузуғ сори нузул айласа,
Турмаю зинҳор етишгил манга!
Хизр ҳаёти бу хабар бил манга!³

¹ Фурқат. Зикр этилган асар, II том, 107-бет.

² Уша асар, 114-бет.

³ Алишер Навоий. «Хамса», 138—139-бетлар.

Қисқаси, келтирилган мисолларга асосланиб шундай хулосага келиш мумкинки, Фурқатнинг жуда жиддий бир равишда «шеър машқига Навойнинг ўзлари руҳсат бердилар», деб фахрланиб ёзиши асло бежиз эмас: у бутун ижоди давомида улуғ шоир меросидан ғоявийлик ва бадиийлик сабоғини олди, унинг илғор анъаналарини янги бир тарихий шароитда давом эттиришга, янада ривожлантиришга интилди, устоз асарларидан руҳланиб давр адабиётимизга сезиларли ҳисса бўлиб қўшилган ўнлаб янги асарлар яратди.

Фурқат Навой асарларининг тарғиботчиси сифатида ҳам маълум хайрли ишни амалга оширди. У 1890 йилда рус шарқшунос-этнографларининг хоҳиш-эҳтиёжларини ҳисобга олиб ўзбек халқининг айрим урф-одатларини баён этувчи бир неча мухтасар рисолалар («Тўй хусусида», «Гап хусусида», «Аза хусусида») тузади. Шулар қаторида ўзбек шеърятининг вазн хусусиятлари ҳақида ҳам махсус кичик рисола тузиб, рус зиёлиларига тақдим этади. Фурқат томонидан шартли равишда «Илми шеърнинг қоидаи авзонини баёни» деб номланган бу рисола бошдан-оёқ, бирор ўзгаришсиз, Навойнинг «Мезон ул-авзон» асаридан олингандир. Фурқат Навойни мисолга олиб, ҳар бирининг вазнини махсус қайд этган 49 матлаъ ва уч рубойни, шунингдек, «Мезон ул-авзон»да чизилган шакл-доирани ўз ҳусни хати билан кўчириб, қўлланма ҳолига келтирган. (Афсуски, Ш. Юсупов Навой асарларидан кўчирилган бу қўлланма-рисолани хато равишда Фурқатнинг ўз асари сифатида «Адабий мерос» тўпламининг 1983 йил 4-сонида эълон қилиб юборган).

Фурқатнинг улуғ устоз меросига бўлган самимий ҳурмат-эҳтиромини, уни аруз илми бўйича ҳам бирдан-бир ҳакам деб эътироф этишини кўрсатувчи далил сифатида ҳам, демократ шоирнинг ўз муборак дастхати эканлигидан ҳам жуда қимматли бўлган бу қўлланма эндиликда Ўзбекистон Давлат Архивидаги Н. П. Остроумов фондида сақланмоқда.

МУНДАРИЖА

Буюк бешлик сабоқлари	3
Топилмаган ғазаллар	70
«Кунда юз байт»	85
«Маърифат денгизининг дури»	96
Ун биринчи тахмис	113
Алишер Навоий ижодкор темурийлар ҳақида	122
Навоий ва Ҳусайний	132
Навоий ва Бобур	141
Навоий ва Машраб	154
Навоий ва Фурқат	166

*Ғофур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат
нашриёти*

Адабий-бадиий нашр

АБДУРАШИД АБДУҒАФУРОВ
БУЮК БЕШЛИК САБОҚЛАРИ

Мақолалар

Муҳаррир *Тоҳир Қаҳҳор*
Рассом *В. Немировский*
Расмлар муҳаррири *А. Бобров*
Техн. муҳаррир *В. Барсукова*
Мусахҳиҳ *М. Насриддинова*

Босмахонага 24.05.95 да берилди. Босишга рух-
сат этилди 26.10.95. Бичими 84×108¹/₃₂. 2-нав
босмахона қоғози. Адабий гарнитура. Юқори
босма. 9,66, шартли босма тобоқ. 10,0 нашр
тобоғи. Жами 3000 нусха. 1242 рақамли бу-
юртма. Баҳоси шартнома асосида. 22—95 ра-
қамли шартнома.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қў-
митасининг Ғофур Ғулом номидаги Адабиёт ва
санъат нашриёти, 700129. Тошкент, Навоий кў-
часи, 30.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қў-
митасининг 1-босмахонасида босилди. 700002.
Тошкент, Сағбон кўчаси, 1-берк кўча, 2-уй.

Абдугафуров, Абдурашид.

**Буюк бешлик сабоқлари: Мақолалар.— Т.: Ғ. Ғулом
номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995.— 184 б.**

Адабиётшунос олим **Абдурашид Абдугафуров**нинг «Буюк бешлик сабоқлари» китобида асосан **Алишер Навоий** ижодининг баъзи жиҳатлари ҳақида сўз боради. Китоб айрим мақолалардан ташкил топган бўлса-да, умумий бутунликка эга.

Муаллиф ўз имкони даражасида бизни **Навоий** санъати оламига олиб киради. Асар шу жиҳатдан ҳам эътиборга лойиқ.

БК 83.3ўз1